

**T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

HASAN BASRİ ÇANTAY'DA

DİN VE TOPLUM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET BAYYİĞİT**

**HAZIRLAYAN
MUHAMMET GÜNDOĞDU**

KONYA 2009

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	5
Tez Kabul Formu	6
Önsöz	7
Özet	9
Summary	10
Kısaltmalar Sayfası	11

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu.....	12
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	14
3. Araştırmanın Sınırları.	16
4. Araştırmanın Yöntemi.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

HASAN BASRİ ÇANTAY'IN DÖNEMİ, DÖNEMİNİN FİKİR AKIMLARI, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DÖNEMİ.....	18
1.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	18
1.1.2. Tek Partili Dönem.....	20
1.1.3. Çok Partili Dönem.....	23
1.2. DÖNEMİNİN FİKİR AKIMLARI.....	25
1.2.1. İslamcılık.....	25
1.2.2. Muhafazakârlık.....	28
1.2.3. Diğer Akımlar.....	32

	3
1.2.3.1. Osmanlıcılık.....	32
1.2.3.2. Milliyetçilik.....	34
1.2.3.3. Batıcılık.....	35
1.3. HAYATI.....	37
1.3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	37
1.3.2. Tek Partili Dönem.....	44
1.3.3. Çok Partili Dönem.....	46
1.4. ESERLERİ.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

HASAN BASRİ ÇANTAY'DA DİN VE TOPLUM

2.1. TOPLUMSAL YAPI.....	52
2.2 TOPLUMSAL DEĞİŞİM.....	56
2.3. TOPLUMSAL KURUMLAR.....	60
2.3.1. DİN.....	60
2.3.1.1. Modernizm, Modern Bilim ve İslâm İlişkisi.....	62
2.3.1.2. Türkçe Kur'ân-ı Meselesi.....	67
2.3.1.3. Toplumsal Bütünleşme ve Dini Emirler.....	74
2.3.1.3.1. Tevhit.....	75
2.3.1.3.2. Ahlâk.....	77
2.3.1.3.3. Hoşgörü.....	78
2.3.1.3.4. İyiliği Emretme Kötülükten Sakındırma.....	79
2.3.1.4. Toplumsal Çözülme ve Dini Yasaklar.....	79
2.3.1.4.1. Bozgunculuk.....	81
2.3.1.4.2. Fuhuş.....	82
2.3.1.4.3. İçki.....	84
2.3.1.4.4. Dalkavukluk.....	85

	4
2.3.1.5. Dini Tecrübe ve Tasavvuf.....	87
2.3.1.6. Hurafe.....	89
2.3.1.7. İslâm'da Cihat Kavramı.....	90
2.3.1.8. Diyanet İşleri Başkanlığı.....	93
2.3.2. SİYASET.....	95
2.3.2.1. Bağımsızlık.....	95
2.3.2.2. Devlet Yönetimi.....	96
2.3.2.3. Demokrasi.....	98
2.3.2.4. İslamcılık.....	100
2.3.2.5. Hilafet Meselesi.....	105
2.3.2.6. Milliyetçilik	107
2.3.2.7. Komünizm.....	111
2.3.3. EĞİTİM.....	112
2.3.4. SAĞLIK.....	116
2.3.5. EKONOMİ.....	117
2.3.6. SANAT.....	120
SONUÇ.....	124
BİBLİYOGRAFYA.....	128
EKLER.....	139
ÖZGEÇMİŞ.....	150

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammet Gündoğdu

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Muhammet GÜNDOĞDU tarafından hazırlanan Hasan Bırcı... Sırtay'da Din ve İslam başlıklı bu çalışma 01.07.2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT
Ünvanı, Adı Soyadı Başkan İmza

Ünvanı, Adı Soyadı Doç. Dr. Mehmet EREN İmza

Ünvanı, Adı Soyadı Doç. Dr. Hayri ERTEN İmza

ÖNSÖZ

Yaşadığımız dünya, son iki yüzyılda büyük değişimler yaşamıştır. Batı'nın etkin olduğu bu değişimden her millet az veya çok etkilenmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, eski gücünü yitirmiş ve Batı karşısında bir gerileme sürecine girmiştir. Osmanlı'nın Batı karşısında bilim, sanat ve askeri güç sahasında gerilemesi, dönemin düşünürlerini modernist ve ıslahatçı fikirlere yönlendirmiştir.

Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856), I. Meşrutiyet (1876), II. Meşrutiyet (1908) Osmanlı'da görülen modernleşme çabalarının tezahürleridir. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan dönemde imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmayı merkeze alan çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Bu akımlar Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi akımlardır.

Hasan Basri Çantay, İslamcılık akımı çerçevesinde inceleyebileceğimiz çok yönlü bir ilim adamıdır. Osmanlı'nın son dönemi ile cumhuriyet döneminin tecrübesini birlikte yaşamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda halka ulaşmak amacıyla gazeteler çıkarmış ve yazdığı makaleler yoluyla din ile toplum üzerine olan düşüncelerini açıklamıştır. Ayrıca, ilmi sahada eserler yazmış ve şiirler kaleme almıştır. Ömrü boyunca İslam Dininin öğrenilmesi, öğretilmesi, yaşanması amacıyla hep yazı hayatında olmaya çalışmıştır.

Hasan Basri Çantay'ın çeşitli gazete ve dergilerde yayımladığı makaleleri hak ettiği ölçüde ortaya konulamamıştır; bu sebeple hem görüşlerinin ortaya konulması hem de görüşlerinin din sosyolojisinin yöntemleri dahilinde incelenmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din Sosyolojisi bilim dalında yüksek lisans tezi olarak ortaya koymaya çalıştığımız "Hasan Basri Çantay'da Din ve Toplum" adlı tezimizin ülkemiz sosyal bilimlerine katkı sağlamasını diliyoruz.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Çantay'ın yaşadığı dönemi, döneminin önemli fikir akımlarını, hayatını ve eserlerini inceleyeceğiz. İkinci bölümde ise, O'nun din ve toplum bağlamında ortaya koyduğu düşünceleri din sosyolojisi açısından tahlil etmeye çalışacağız. Çantay'ın din ve toplum görüşlerini, incelerken bu düşüncelerin şekillenmesinde din ve toplumun karşılıklı etkileşimini tahlil etmeye çalışacağız.

Tezi hazırlama sürecindeki katkılarından dolayı öncelikle danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Bayyigit'e, ayrıca Doç. Dr. Bünyamin Solmaz, Doç. Dr. Hayri Erten, Doç. Dr. Mehmet Akgül, Doç. Dr. Mehmet Eren, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Bölümü Müdürü Yrd. Doç. Dr. Abdülmecit Mutaf, Dr. Aydın Ayhan'a, son olarak da maddi ve manevi desteğinden dolayı eşime teşekkür ediyorum.

Türkçe Özet Formu

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet GÜNDOĞDU	Numarası: 064245041004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet BAYYIĞIT	
Tezin Adı		Hasan Basri Çantay'da Din ve Toplum	

ÖZET

Araştırmamızın konusu Hasan Basri Çantay'ın din ve toplum hakkındaki görüşleridir. Hasan Basri Çantay, II. Meşrutiyetin ilanını takip eden yıllarda çıkarmaya başladığı gazetelerle başladığı yazı hayatına ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. O, çok yönlü bir ilim adamıdır. Ömrü boyunca İslam Dininin öğrenilmesi, öğretilmesi, yaşanması amacıyla gazeteler çıkarmış, ilmi sahada eserler yazmış ve şiirler kaleme almıştır. Düşüncelerinin oluşumunda Osmanlı'nın son dönemindeki fikri akımlardan İslamcılık ile Cumhuriyet dönemindeki muhafazakâr düşünce etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hasan Basri Çantay, Din, Toplum, İslamcılık, Muhafazakârlık

İngilizce Özet Formu

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet GÜNDOĞDU	Numarası: 064245041004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet BAYYIĞIT	
Tezin İngilizce Adı		Religion and Society on Hasan Basri Çantay	

SUMMARY

The subject of my research is the opinions of Hasan Basri Çantay about the religion and society. Until the end of his life, Hasan Basri Çantay continued his literary life which he started off with newspapers following years after the Second Constitutional Monarchy Declaration. He was a versatile scientist. Throughout his life, in order the Islamic religion to be learned, thought and lived he started the newspapers, wrote poems and works in the area of science. Islamism from the last era of Ottoman period and conservative thought from Republic period was effective in the formation of his thoughts.

Key Words: Hasan Basri Çantay, Religion, Society, Islamism, Conservatism.

KISALTMALAR

A.g.e.: Adı Geçen Eser

A.g.m.: Adı Geçen Makale

Bkz.: Bakınız

Bs.: Basım

C.: Cilt

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DP: Demokrat Parti

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

Hz.: Hazreti

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

s.: Sayfa

ss.: Sayfadan sayfaya

S.: Sayı

SBE.: Sosyal Bilimler Enstitüsü

TBMM.: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDKY.: Türk Dil Kurumu Yayınları

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK.: Türk Tarih Kurumu

vb.: ve benzeri

Yay.: Yayınları

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

“Sosyoloji, belli zaman ve mekândaki toplumu ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bir bilimdir.”¹ Sosyoloji, ancak toplum hayatı yaşayan insanı kendine konu edinmektedir. Sosyolojinin hareket noktası tek başına yaşayan fert değil, tersine toplu halde yaşayan insanların oluşturduğu toplum ve onların karşılıklı etkileşimidir. İnsanların duyuş, düşünüş ve davranışlarındaki birlik ve beraberlik sosyal olayları doğurur. Toplumun varlık ve hayatını sağlayan da budur.² Konusu toplum olan sosyoloji, onun yapısını somut bir gerçeklik olarak ele alır ve topluma hakim olan anlayışları, toplumu teşekkül ettiren toplumsal yapıları, bu yapıların birbiriyle ilişkilerini, etkileşimlerini ortaya koymaya çalışır. Sosyoloji, grup ilişkileri içinde toplumun bilimsel olarak incelenmesi şeklinde tanımlanabilir.³ Sosyoloji, toplumun yapısı incelerken toplumsal süreçleri de dikkate alır. Toplumsal değişme, bütünleşme, çözülme gibi süreçler toplumun yapısını her zaman etkiler. Böylece toplum statik yapıdan dinamik bir yapıya kavuşur. Toplumu oluşturan yapıların en önemlilerinden biri de “Din” kurumudur. Dinin toplumu, toplumun da dini etkilemesi, toplumsal süreçlerin buna katkısı Sosyoloji’nin ilgi alanı içerisinde yer almaktadır.

Sosyoloji’nin alt dallarından olan Din Sosyolojisi, din ve toplumun karşılıklı ilişkilerini inceleyen bir bilim dalıdır. Her din bir toplum içinde ortaya çıkıp gelişir. Bu açıdan her dinin dayandığı bazı sosyal unsurlar bulunmaktadır. “Toplumun dini hayatı, onun dayandığı, sosyal unsurlar ve orada ortaya çıkan dini-sosyal hadiseler ve grupların incelenmesi Din Sosyolojisi’nin konularını teşkil etmektedir.”⁴ Özetle diyebiliriz ki; “Din Sosyolojisi, toplumun ortaklaşa dini hayatını, din ve toplum

¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1975, s. 8

² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 7.Bs., İnsan Yay., İstanbul, 2006, s. 4

³ Orhan Türkdoğan, *Çağdaş Türk Sosyolojisinde Araştırma Yöntem ve Teknikler*, Erzurum Atatürk Üniv. Yay., Erzurum, 1977, s. 17

⁴ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (Çev. Turgut Kalpsüz), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1964, s. 3

münasebetlerini ve bu münasebetlerden doğan etki ve tepkileri ve dini grupları konu edinir.”⁵

Din Sosyolojisi dini, sosyal bağlamında değerlendirmesi yönüyle diğer bilim dallarından ayrılır. Dini hayat ve olaylar tek tek fertleri ilgilendirmesinin yanı sıra toplumu da etkiler. “Dini düşünceler, ibadetler, davranışlar, gruplar ve cemaatler toplumla etkileşim içersindedir. İşte, din sosyoloğuna düşen görev, dinin sosyal fonksiyonu ve toplum üzerindeki etkilerinin yanında toplumsal şartlar ve olayların dini vakıalar üzerindeki etki ve tepkilerini de ortaya çıkarmak olmalıdır... Toplum karşılıklı bir etki ve tepkiler bütün olduğuna göre, din ve toplum münasebetleri meyanında dinin iktisat, ahlak, siyaset, sanat, teknik, hukuk ve devletle olan münasebetleri de bulunmakta olup, bütün bunların araştırılması din sosyolojisinin esaslı konuları arasındadır.”⁶

Araştırmamıza konu olan Hasan Basri Çantay, 1887 ile 1964 tarihleri arasında yaşamış önemli bir din ve düşünce adamıdır. Çantay, dinin, hayatın her alanındaki konumunu kendi düşünce dünyasına göre ifade etmiştir. O’nun görüşlerinin incelenmesi yaşadığı dönemdeki din-toplum ilişkilerini anlamaya yardımcı olabilir. Yaşadığı dönem itibariyle o, hem Osmanlının çöküş dönemine, hem de Osmanlının yıkılmasıyla başlayan Cumhuriyet dönemine şahitlik etmiştir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde tek partili hayat ile ilk dönem çok partili hayat tecrübesini yaşamıştır. Çantay’ı ve fikirlerini anlamak için yaşadığı dönemi bilmek gerekmektedir.

Çantay içinde yaşadığı toplumu gözlemleyerek derinlemesine tahlil etmiş fikri, ahlaki, siyasi açılardan gördüğü yanlışlıklara çözümler üretmeye çalışmıştır. Onun yazılarında döneminin önemli değişimlerinin etkilerini görürüz.

Çantay, döneminin çoğu fikir adamı gibi çok yönlü bir yazardır. Kendisi ülke çapında yayın yapan İslamî dergilerde makaleler yazmış, Balıkesir’de yerel çapta gazeteler çıkararak bu gazetelerde yazılar yazmış, pek çok ilmi eser te’lif etmiş ve şiirler kaleme almıştır. O, dinin daha iyi anlaşılmasına ve sosyal meselelere çözüm getiren yönlerinin anlatılmasına gayret etmiştir. Ayrıca yaşadığı topluma dini merkeze alarak sosyal çözümler önermiştir. Hasan Basri Çantay yaşantısıyla da içinde yaşadığı topluma yön gösteren bir kişilik olmuştur. İşte çalışmamızın

⁵ Ünver Günay, a.g.e., s. 19

⁶ Ünver Günay, a.g.e., ss. 19–22

konusunu, “Hasan Basri Çantay’ın çok yönlü hayatı, din ve toplum bağlamındaki görüşleri” oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Geçmişimizi anlamak, günümüzü çözümlmek ve geleceğimizi inşa etmek istiyorsak, öncelikle düşünce dünyamızın aydınlarını incelememiz gerekmektedir. Hasan Basri Çantay örneği, bize toplumumuzdaki din-toplum, özelde İslam ve toplum ilişkisini anlamada yardımcı olacaktır. Hasan Basri Çantay, ülkemizin yetiştirdiği -muhafazakâr düşüncenin önemli temsilcilerinden- bir ilim adamımızdır. Ayrıca muhafazakâr düşünce denince ilk akla gelen isimlerden biri olan Nurettin Topçu’nun dediği gibi; “Çantay, İslami ilimler üzerine geniş bir vukûfiyet sahibi, âlim, şair, muharrir, musikiye de aşina bir şahsiyettir.”⁷

Hasan Basri Çantay’ın çok yönlü hayatına ve eserlerine baktığımızda görüyoruz ki; onun fikri yapısının şekillenmesinde dönemindeki fikir akımlarının ve siyasi-toplumsal gelişmelerin tesiri bulunmaktadır. Bu sebeple onun hakkında yapılacak bir araştırma, dönemin fikri yapısı ile siyasi-toplumsal şartlarını anlamada yardımcı olacaktır. Çantay’ın hayatını ve dönemini incelerken, dinin toplumda nasıl konum değiştirdiğini de incelemeye çalışacağız.

Hasan Basri Çantay üzerine bugüne kadar üç tez çalışması yapılmıştır. Bu üç çalışma da temel İslam bilimi bölümlerinden Tefsir bilim dalında yapılmıştır. İlk tez; Yunus Özdamar tarafından Gazi Üniv. SBE’de 2006 yılında yapılmış olan “Hasan Basri Çantay’ın Kur’ân’ı Hakîm ve Meâli Kerim Adlı Meali ile Kur’ân Yolu adlı Tefsirde Sosyal Meselelere Çözümler” isimli tezdur. Çalışmada Çantay’ın eseriyle DİB tarafından 2003 yılında ilmi bir heyete hazırlatılan tefsir, tefsir ilmi çerçevesinde mukayese edilmiştir. Tezin ulaştığı sonuç; Çantay’ın klasik kaynaklara bağlı bir müfessir olduğudur. Ayrıca tezde, Çantay’ın itikat, ibadet ve fıkıh ile ilgili yorumları da kısmen incelenmiştir.

İkinci tez; Sadık Eranbaş tarafından Karadeniz Teknik Üniv. SBE’de 2006 yılında hazırlanan “Hasan Basri Çantay’ın Tefsir İlmindeki Yeri” isimli çalışmadır.

⁷ Bkz.: Hasan Basri Çantay, *Akifnâme*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1966, s. 9

Tez, Çantay'ın tefsir ilmindeki yerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu sebeple Çantay'ın yazılarındaki tefsir görüşleri incelenmiştir.

Üçüncü tez; Abdullah Yılmaz tarafından Sakarya Üniv. SBE'de 2007 yılında hazırlanan "Hasan Basri Çantay ve Meali Kerimindeki Tefsir Kısımlarının Analizi" adlı tezdır. Çalışmada Çantay'ın meal eserinin tefsir kısımları tahlil edilmiş, onun müfessir yönü anlatılmış ve yazmış olduğu eserin günümüzde de önemini koruduğu sonucuna varılmıştır.

Üç çalışmaya genel olarak baktığımızda Hasan Basri Çantay'ın müfessir yönünün incelendiğini görürüz. Din hakkındaki görüşleri tefsir ilmi çerçevesinde tahlil edilmiştir. Toplumla ilgili bazı görüşleri de yine bu çerçevede incelenmiştir.

Bu noktada Hasan Basri Çantay'ın din ile toplum üzerine olan görüşlerinin metodolojik olarak tahlili bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Böylelikle bu çalışmamızın, ülkemizdeki muhafazakâr düşüncenin ana parametrelerini anlamada yardımcı olacağını umuyoruz. Din Sosyolojisi açısından din-toplum ilişkilerini Hasan Basri Çantay özelinde tahlil etme imkânı bulacağız.

Hasan Basri Çantay'ın dönemini, hayatını ve eserlerini incelerken şu sorulara yanıt arayacağız;

1. Hasan Basri Çantay'ın din ve toplum bağlamındaki görüşleri nelerdir?
2. Çantay'ın din ve toplum hakkındaki görüşleri yaşadığı dönemin tesirlerini taşımakta mıdır?
3. Çantay'ın müfessir yönü dışında diğer yönleri nelerdir?
4. O, toplumsal konular hakkındaki fikirlerini beyan ederken bu fikirlerinin din ile olan bağlantısını nasıl ortaya koymuştur?

Hasan Basri Çantay, yaşadığı dönemde muhafazakâr bir tutum içerisinde olmuştur. Osmanlının son döneminde devletin kurtuluşu için çözüm yolları önerip hayata geçirilmesini teşvik ederken cumhuriyetin ilanı ile birlikte bir inziva hayatına çekilmiştir. Bu durumun nedeni olarak dönemin yönetim anlayışına ters düşen fikirlere sahip olması gösterilebilir. Cumhuriyetin ilanında milletvekili olan Çantay, yeni devletin dini anlayışa uygun olmasını vurgular; ancak yönetimin Batıyı esas almaya çalışması Çantay ve onun gibi alimleri siyaset sahasının dışına itmiştir. Çantay çok partili hayat dönemine kadar siyasi konulardan uzak durmuştur. Daha çok milli, ahlaki ve sosyal konularda yazılar yazmıştır. Çok partili hayatla geçişle

beraber eski yazı hayatına geri dönmüştür diyebiliriz. Ülkenin geçirdiği kırılmaları gören Çantay, bu kırılmalara muhafazakâr bir cevap olmuştur.

Çalışmamız, toplumsal kırılmaları tecrübe Hasan Basri Çantay'ın dinin bu kırılma dönemlerinde toplum tarafından anlaşılmasındaki etkisini ve ortaya çıkan yeni sorunlara karşı geliştirilecek çözümler konusundaki konumunu din sosyolojisi açısından ortaya koyma gayretinin bir neticesidir.

3. Araştırmanın Sınırları

Hasan Basri Çantay 1887 ile 1964 yılları arasında yaşamıştır. Bizim çalışmamızın sınırları böylece Çantay'ın hayatı, dönemi, eserleri ve görüşlerini incelediğimiz için, bu dönem olmaktadır. Çantay'ın hayatı boyunca dini-toplumsal hayatta meydana gelen değişimler, yaşanan diğer toplumsal süreçler bu konu dahilindedir. Çantay, İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren yazı hayatına girmiş ve bu süreç cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde de, hem tek partili dönem, hem de çok partili dönemi görmüştür. Böylece bu dönemler de çalışmamızın konusu olmaktadır. Ayrıca Çantay'ın yaşadığı dönemde var olan önemli fikir akımları Çantay'ın fikri yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Çantay, muhafazakâr düşünce içinde değerlendirdiğimiz bir ilim adamı olduğu için, bu fikir akımı ve onu etkileyen diğer akımlar da incelenmiştir.

Ayrıca bu çalışmamızı Hasan Basri Çantay'ın eser ve makalelerindeki fikirleri, milletvekili olduğu dönemde meclis kürsüsünden yaptığı konuşmalar, Çantayla ve onunla görüşenler ile yapılan mülakatlar çerçevesinde hazırlamaya çalıştık. Konuyla alakalı diğer görüş ve düşünceler fazla detaya inilmeden genel bir şekilde verilmiştir. Asıl olarak Hasan Basri Çantay'ın din ve toplumla ilgili görüşlerinin üzerinde durulmuştur.

4. Araştırmanın Yöntemi

“Yöntem kelime olarak, araştırma yoluyla bulunup ortaya konabilecek somut sebep sonuç ilişkilerini ve bu ilişkilerin temelinde yer alan soyut ilmi kanunları tespit edebilmek için izlenmesi gereken yol anlamındadır. Sosyolojiye konu olan sosyal

olaylar, sosyal müesseseler ve sosyal ilişkiler sebep sonuç ilişkileri bakımından ele alındığında Sosyoloji, tek faktöre dayanmak yerine çok faktöre ağırlık veren bir bilimdir.”⁸

“Sosyoloji, sosyal olayların sebep ve neticeleri üzerinde durduğu için tarih ilminden faydalanır. Sosyal olaylar ve sosyal teşekküller birer tarihi gerçektir. Belirli bir tarih döneminde ortaya çıkarlar, o dönemin izlerini taşırlar ve çeşitli değişiklikler gösterirler. Tarih, sosyolojinin laboratuvarıdır.”⁹ Sosyolojinin alt dalı olan Din Sosyolojisi, dini ve sosyal içerik taşıyan olaylardan hareketle ilmi çalışmalarını gerçekleştirir. Genel Sosyolojinin önemli bir özelliği normatif olmayıp tümevarımcı olmasıdır. Din Sosyolojisi de bu özelliğe sahiptir.

“Din Sosyolojisinde vasıflama (Deskripsiyon) metodu dini ve sosyal olayları açıklamada kullanılan önemli bir metottur. Ayrıca Hem Tarih hem Sosyoloji bu metodu kullanır. Sosyal karakterli dini olayların vasıflanması demek onların gözlemi demektir. Gözlem de iki yolla olur; dolaylı ve dolaysız. Dolaysız gözlemde toplumda yaşayan dini gerçeğin dolaysız müşahedesi vardır. Dolaylı gözlem ise; mazinin dini anlayışını çözümlemek için kullanılan bir metottur. Dolaylı gözlem; konusu geçmişle ilgili bir vasıflamadır.”¹⁰ Dolaylı gözlemde iki safha vardır; birincisi kaynak ve belgelerin, bilgi, kalıntı ve buluntuların aranıp bulunması; ikinci safha ise, bulunan bu kaynak ve belgelerin, kalıntı ve buluntuların değerlendirilmesi safhasıdır.

Bu araştırma da muhafazakâr düşünce tarihimizde önemli bir yeri olan Hasan Basri Çantay’ın dine ve toplumsal hayata ait görüşlerini kapsadığından, deskriptif bir çalışmadır. Dokümantasyon taraması metodu ile Hasan Basri Çantay’ın fikirleri tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Arşiv taraması yapılarak Çantay’ın sorumluluğunda Osmanlıca olarak basılmış gazeteler ve kitaplar, Genel olarak bütün eserleri, makaleleri, şiirleri incelenmiştir.

Çalışmamızda yazılı belgelerin yanı sıra, Hasan Basri Çantay’ın halen yaşamakta olan yakın akrabaları ve onunla görüşenlerle yaptığımız mülakatlardan da faydalanılmıştır.

⁸ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, 3. Bs., Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 65

⁹ Zeki Arslantürk, Tayfun Amman, a.g.e., s. 35

¹⁰ Ünver Günay, a.g.e., s. 27-33

BİRİNCİ BÖLÜM

HASAN BASRİ ÇANTAY'IN YAŞADIĞI DÖNEM, DÖNEMİNİN FİKİR AKIMLARI, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DÖNEMİ

Her düşünürün düşünce yapısının şekillenmesinde yaşadığı dönem ve çevrenin önemli etkileri olmaktadır. Bu durum Hasan Basri Çantay için de geçerlidir.

Çantay, Osmanlının son dönemine şahit olmuştur. Büyük değişimleri, bunalımları ve imparatorluğun yıkılışını görmüştür. O, hayatının büyük kısmını Osmanlının yıkılışından sonra kurulan Cumhuriyet döneminde yaşamış bir Türk-İslam mütefekkiridir.

19 ve 20. yüzyıllar güçlü Osmanlı devletinin zayıfladığı ve ardından yıkıldığı bir dönem olmuştur. Osmanlı hâkimiyeti altındaki milletler bir bir kendi devletlerini kurmuşlar ve imparatorluk dağılmıştır. Sonuçta Osmanlı'nın elinde kalan son toprak parçası olan Türkiye topraklarında da Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemleri görmüş olan Hasan Basri Çantay'ın din ve toplum düşüncelerini tahlil etmek için öncelikle yaşadığı dönemi incelememiz gerekmektedir. Bu sebeple Çantay'ın hayatına ve görüşlerine geçmeden önce, yaşadığı dönemi üç başlık altında incelemeye çalışacağız;

A- Cumhuriyet Öncesi Dönem (1887–1923)

B- Tek Partili Dönem (1923–1950)

C- Çok Partili Dönem (1950–1964)

1.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem (1887–1923)

Osmanlı Devletinin savaşlarda aldığı yenilgiler sonucunda dağılma dönemine girmesiyle ülkede, devleti kurtarmak için yenileşme hareketleri cereyan etmiştir. İlk yenileşme hareketlerinin yönü eski düzene geri dönme doğrultusunda olmuştur; fakat Tanzîmatla birlikte kötüye gidişin önlenmesi için mutlak manada Avrupai bir

yenileşmenin gerekliliğine inanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti, Batılı kurumları örnek alıp yenileşme çabaları içine girerek Batıya karşı bir varoluş mücadelesi vermiştir. “Osmanlı sistemi ve düzenini tekrar eski gücüne kavuşturmak için ilk reform girişimleri askeri alanda belirginleşir; ancak ordunun yenilgileri üzerine düşünmek ve tedbir almaya girişmek bütünüyle Osmanlı devlet sistemini teşrih masasına yatırmak demektir... Ordunun yenilmesi demek bütün bir dünya görüşünün, bir sistemin çökmesi demektir. İşte geriliğin askeri alanda ortaya çıkması ve bunun üst üste gelen yenilgilerle fark edilmesi, doğal olarak Osmanlı siyasal, toplumsal ve ekonomik düzenin sorgulanması zaruretini ortaya çıkarmıştır.”¹¹

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi akımlar kurtuluş reçeteleri sunmuşlardır. “Balkan savaşının ve Osmanlıya bağlı çeşitli ülkelerdeki ayaklanmalardan sonra Osmanlıcılık fikrinin değişik etnik grupları bir arada tutmaya yeterli olmadığı görüldü. Yine Müslüman Arnavutların ve Arapların isyanları İslamcılık fikriyatının zor duruma düşmesini beraberinde getiriyordu. Bu aşamada Batıcılık ve Türkçülüğün meşru zemini bulunmaktaydı.”¹²

Çantay’ı da içinde değerlendirebileceğimiz İslamcılık düşüncesini hazırlayan tarihsel, düşünsel ve toplumsal temellerden en önemlileri Tanzimat ve Islahat fermanlarıdır. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı Batının üstünlüğü karşısında resmi bir batılılaşma olarak nitelenebilecek bir dizi reformları başlatan önemli bir dönüm noktasıdır. “Bu fermanla artık Osmanlı’nın bir Avrupa devleti sayılarak dış müdahalelerden korunacağı ve devletin toprak bütünlüğünün garanti altına alınacağı umulmuştur.”¹³ Ardından 1856’da Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanla da Gayr-i Müslim teb’a’ya Müslim teb’ayla eşitlik hakkı verilmiştir. “Hıristiyan unsurların hakları genişletilerek Tanzîmattaki bütün haklar ve ayrıcalıklar doğrulanmıştır.”¹⁴ 1876 yılında Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Kanun-i Esasi padişahın yetkilerine sınırlar getirmiş ve bazı yetkileri meclise devredilmiştir. Kanun-i

¹¹ Mehmet Akgül, a.g.e., ss. 125–126

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Modern Türkiye ve Osmanlı Mirası”, *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran’a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Üniv. Yay., Ankara, 2006, s. 78

¹³ Bekir Karlığa, *Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, Balkan İlmi Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 1995, s. 44

¹⁴ Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, 2. Bs., Ant Yay., İstanbul, 1971 s. 102

Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. I. Meşrutiyet dönemi 1878'de II. Abdülhamit meclisi feshetmesine kadar sürmüştür. Bu tarihten 1908'e kadar ise II. Abdülhamit'in mutlakiyeti devam etti ve 1908'de Jön Türklerin ihtilâli ile II. Meşrutiyet ilan edildi. Bu ilanla Osmanlı fikir hayatında yeni bir çılgır açıldı. Batıcı, Osmanlıcı ve İslamcı ideolojiler serbestçe ifade edildi ve tartışıldı.”¹⁵

Cumhuriyete giden süreçte Osmanlı Devleti yıkılmaktan kurtulmak için çeşitli reformları hayata geçirmiş; fakat başarıya ulaşamamıştır.

Osmanlı Devleti 1914'te Birinci Dünya Savaşına girmiştir. 1918'de savaştan mağlup olarak ayrılmıştır. Bu mağlubiyet neticesinde ülke Batılılar tarafından işgal edilmeye çalışılmıştır. Türk Milleti ise bu işgallere İstiklal Savaşıyla karşılık vererek ülkesini işgalden kurtarmıştır. 1922 tarihinde saltanat kaldırılmış ve 1923 yılında da Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Bu dönemde dinin konumuna bakarsak görürüz ki; dinin tüm akımlar üzerinde önemli bir etkisi olmuştur; çünkü Osmanlı toplumunda din, hayatın bütün noktalarına nüfuz etmiş ve devleti şekillenmiştir. “II. Meşrutiyet döneminde İslamcıların kaleme aldığı yazıların çoğunda Batıya karşı savunma psikolojisi, cevap yetiştirme gayreti ve tenkit vardır. Verilen cevaplarda Kur'ân ve Hadis ana kaynak gösterilmiştir.”¹⁶ Çantay da bu dönemde yazılar kaleme almıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında daha çok bağımsızlık ve İslamcılık akımının temel meselelerinden olan, Batı ile onun dini karşısında İslam'ın üstünlüğü üzerinde durmuştur.

1.1.2. Tek Partili Dönem (1923–1950)

Türkiye, Cumhuriyetin ilanının sonrasında gerçekleştirilen devrim ve inkılâplarla yönünü büyük ölçüde Batıya dönmüştür. Başta kültür olmak üzere pek çok sahada devrimler olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde gelişen üç akımdan olan Batıcılık, Cumhuriyetin ilanı ile etkinliğini iyice arttırdığı bir döneme girmiştir. Mustafa Kemal devrimleriyle laiklik devletin temel ilkelerinde olmuştur. Bu ilke doğrultusunda din-devlet ve din- toplum ilişkileri yeniden düzenlenmiştir. Köklü değişikliklere kronolojik olarak şöyle bakabiliriz;

¹⁵ Ercüment Kuran, *Türkiyenin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Yay., Ankara, 1994, s. 104

¹⁶ Mustafa Gündüz, *II. Klasik Paradigmaları*, Lotus Yay., Ankara, 2007, s. 33

- 1 Kasım 1922 Saltanatın kaldırılması
- 3 Mart 1924 Hilafetin kaldırılması
- 3 Mart 1924 Medreselerin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu
- 3 Mart 1924 Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması
- 8 Mart 1924 Şer'îye Mahkemelerinin kaldırılması
- 2 Eylül 1925 Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması
- 25 Kasım 1925 Fes giyilmesinin yasaklanması, Şapka ve kıyafet kanununun kabulü
- 30 Kasım 1925 Dini kisve giyenlerin cezalandırılması hakkında kanun
- 17 Şubat 1926 İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanununun kabulü
- 1 Mart 1926 İtalya Ceza Kanununun kabulü
- 10 Nisan 1928 24 Anayasasının ikinci maddesindeki: "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" ibaresinin metinden çıkarılması
- 3 Ekim 1928 Latin harflerinin kabulü
- 1931 İmam Hatip Mekteplerinin kapatılması
- 1932 Ezanın Türkçeleştirilmesi
- 1935 Hafta tatilinin cumadan pazara alınması
- 1937 Laikliğin anayasaya girmesi¹⁷

"Milli mücadele döneminde ön plana çıkarılan ve mücadele kazanılmasında en önemli amil olan din olgusu savaş sonrasında kamusal alandan soyutlanmaya girişilmiş din ve devlet ilişkileri bakımından köklü değişikliklere gidilmiş ve bu köklü değişikliklerle din, kamusal alanın dışına çıkarılmak istenmiştir."¹⁸

1940 ile 1945 yılları arasında İsmet İnönü milli şefliği idaresindeki dönemde Türkçe ezanı zorunlu kılan bir kanun çıkarılmıştır (1941). "İnönü dönemi hükümetleri dinin lehinde sayılabilecek iki konuda icraat yaptı. 1939'da Müsteşriklerin hazırladığı İslam Ansiklopedisi Türkçeye tercüme edildi ve 1942 yılında orduya moral vermesi için askeri okullara din dersi konuldu."¹⁹

¹⁷ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, Vadi Yay, Ankara, 1997, s. 180

¹⁸ Fahrettin Gün, *Din, Siyaset ve Laiklik*, Beyan Yay, 2001, s. 359

¹⁹ Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişâfı(1950-1960)*, İsam Yay., Ankara, 1995, s. 20

1945–1950 yılları arasındaki tek parti iktidarı döneminde laiklik politikası konusunda yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır. “1945 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasının hazırladığı dinde reform teklifiyle sunulan dört madde parti içinde ve toplumda tepkiye yol açmıştır. Bu maddeler şunlardır;

- 1- Laik bir rejimde Diyanet İşleri Teşkilatının yer almaması
- 2- Kur’ân’ın öztürkçe düzenlenmesi
- 3- İbadet yerlerinin halk evleri şekline sokulması
- 4- İbadet metot ve zamanlarının düzenlenmesi.

1947 yılındaki 7. CHF kurultayında Laiklik sorunu tartışılmıştır. Kurultay’da muhafazakâr kesim dinin, insanlar arasında sosyal dayanışmayı tesis ettiğini vurgulayarak dine önem verilmesini istemiş ve yeni kuşakların yetişmesinde manevi bir gıda olan dinden yararlanılmasının gerekliliğini savunmuşlardır. Bununla birlikte bu kurultaydaki öneriler reddedilmiştir.”²⁰

1948’de seçmeli olmak kaydıyla din dersini ilk ve ortaokullarda başlatmıştır. “Bu dersler haftada bir gün iki saat şeklindedir.”²¹ Aynı yıl hacca gideceklere döviz izni çıkarılmıştır. 1949 yılında İmam Hatip Kursları ile Ankara’da İlahiyat Fakültesi açılmıştır.

Tek parti döneminde laiklik, dini; ahlak sahasıyla sınırlandıran, bu saha dışındaki bütün dini talepleri batıl inançlar, hurafeler isnadı ile reddeden ve toplumu buna göre şekillendirmeye çalışan modernist bir bakış olmuştur. Bu dönemdeki laiklik uygulamaları neticesinde dini sahada sessizlik dönemine girilmiş ve Elmalılı Tefsiri gibi birkaç eser dışında dini sahada ilmi çalışmalar olmamıştır. Çantay gibi pek çok ilim adamı da siyasi ve toplumsal hayattan uzak kalmayı tercih etmiştir.

²⁰ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Simavi Yay., İstanbul, 1991, ss. 195-197

²¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*(Çev. Metin Kıratlı), TTK. Yay., Ankara, 1984, s. 413

1.1.3. Çok Partili Dönem (1950–1964)

Çok partili hayata geçiş çabaları Atatürk zamanında başlamıştır. Onun isteği ile Terakkiperver Fırka ile Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur; ancak bu çabalar partilerin kapanması ile neticelenmiştir. İsmet İnönü zamanında ise 1946 yılında dış baskıların da etkisi ile tekrar çok partili hayata geçiş çabaları olmuş ve Demokrat Parti kurulmuştur.

1946'daki açık oy, gizli sayım yoluyla yapılan seçimi Halk Partisi kazanmıştır; ancak 1950'deki gizli oy, açık sayım yoluyla yapılan seçimi ise Demokrat Parti kazanmıştır. “Demokrat Partinin ilk icraatları Arapça ezana izin verilmesi, devlet radyosunda Kur’ân okutulması, din derslerinin ilk ve ortaokul müfredatına dâhil edilmesi, İmam Hatip okullarının yeniden açılması, Kur’ân kurslarının açılmasına müsamaha olmuştur.”²² “1950’de din adamlarının idaresi Diyanet İşleri Reisliğine bırakılmıştır. Tekke ve Zaviyelerin kapatılması hakkındaki kanunun birinci maddesi değiştirilerek Milli Eğitim Bakanlığının öngördüğü 19 türbe halka açılmıştır.”²³ 1959’da İstanbul’da Yüksek İslam Enstitüsü kurulmuştur.

Bu dönemde fikirlerin serbestçe dile getirilmesinin üzerindeki ciddi baskılar devam etmekle birlikte yeni siyasi yapılaşma o zamana kadar olandan çok daha fazla ve çeşitte ferdi ve toplumsal ifade hürriyetine izin vermiştir. Çok partili hayatın ilk döneminde görece dini özgürlükler artmıştır. “Bununla birlikte 1950–1960 dönemi İslamcı kurumların ve İslamcı meşruiyetin yayıldığı; fakat bu gelişimin tamamen mevcut sistem içi anlayışlarla birlikte var olduğu, bağımsız tavrın söz konusu olmadığı bir dönemdir.”²⁴

Demokrat Parti iktidarı 1960’daki Cumhuriyet tarihinin ilk askeri darbesiyle sona ermiştir.

27 Mayıs darbesi neticesinde askeri yönetimin dini sahada çeşitli kısıtlamalara gideceği beklentileri ortaya çıkmıştır. “Ancak askeri yönetim düşündüğü din anlayışını yerleştirecek ve güçlendirecek bir programa sahip değildir ve bu nedenle

²² Şaban Sitebölükbaşı, a.g.e., s. 73

²³ Muzaffer Sencer, a.g.e., s. 146

²⁴ Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1999, s. 52

Demokrat Parti'den çok farklı bir din politikası izlememiştir.”²⁵ Askeri yönetim İmam Hatip Okulları ve Kur'ân Kurslarının yeniden düzenlenmesi dışında herhangi bir kurumsal düzenlemeye gitmemiştir. 1960-64 yılları arasında yaklaşık altı bin yeni cami inşa edilmiştir. Bu sayı Demokrat Parti iktidarındaki yıllık oranla hemen hemen aynıdır. Din dersleri yine seçmeli olmuş; fakat İmam Hatip Okullarının sayısı arttırılmıştır. Bu dönemde dini dernek sayılarında ciddi artışlar gözlenmiştir.

27 Mayıs askeri darbesinin ardından 1961'de yürürlüğe giren anayasa ile Laiklik devletin temel niteliklerinden kabul edilirken, 19. madde ile herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğu belirtilerek, devletin temel yapısının belirli bir dinin kurallarına göre düzenlenmesi yasaklanmıştır.

²⁵ Doğan Duman, a.g.e., s. 56

1.2. DÖNEMİNİN FİKİR AKIMLARI

1.2.1. İslamcılık

İslamcılık, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim..) 'yeniden' hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden vb. kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünüdür.²⁶

Şerif Mardin'e göre ise İslamcılık, özelliklerini daha çok 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillendirmiş olmasına rağmen 1870'lerden itibaren imparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesine verilen isimdir.²⁷

İslamcılığın başlıca hedefi; İslam'ı toplum hayatına yeniden hakim kılmak, İslam toplumları arasında bir birlik oluşturmak ve İslam cemaatinin bir lider- imam etrafında birleşmesini sağlamaktır.²⁸

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla gelinceye kadar toplumsal, ekonomik, hukuki vb. alanlarda İslam'ın ana belirleyici olduğu bir devlettir; ancak Osmanlı'nın Batı'ya savaş alanlarında ilk defa yenilmesi ve ardından Batı'nın teknolojik sahada üstünlüğünün artması Osmanlıda önce askeri daha sonra da diğer alanları kapsayan bir şekilde yenileşme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı yenileşme hareketlerinde Tanzimâtın ilanı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat öncesinde askeri sahada başlayan Batıyı model alma, Tanzimâtla birlikte toplumsal bir realite olmuştur. Bu konuda Yusuf Akçura; "Garp'tan alınan feyzle kuvvet kazanarak terakki etmemiz gereklidir, demektedir."²⁹ "İlk anda kaçınılmaz bir kötü olarak

²⁶ Bkz., İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İstanbul, 1986, s. 16

²⁷ Şerif Mardin, *"İslamcılık", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Tarihi Ansiklopedisi (Haz. Sina Akşin, Ayla Ödekan vd.)*, C.5, Cem Yay., 1987, s. 1400

²⁸ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991 s. 29

²⁹ Zerrin Kurtoğlu, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 6, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 201

algılanan Batı çok kısa bir zamanda vazgeçilmez bir iyi haline dönüşmüştür.”³⁰ “Batıya dönüş, içeride reform yapma zorunluluklarından kaçmak için ya da bundan kaçınılamayınca denize düşenin yılana sarılması cinsinden olmuştur.”³¹ “İslamcıların fikirlerinin odak noktası ise; Osmanlıların Tanzimat’la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başlamalarıdır.”³² “Ali Suâvi’ye göre yapılmak istenen Avrupaî değişiklikler ve reformlar İslam ile şeriat akidelerine dayanırsa ancak o zaman başarıya ulaşır.”³³

Bu noktada İslamcılar usul olarak seçmeci bir yol izlediler. Buna göre Batı’nın medeni, ilmi, sınaî, teknik, üstünlükleriyle İslam’ın kültürel, ahlaki özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır.”³⁴

İslamcılar, Batı karşısındaki Osmanlı- İslam toplumuna şu temel çözümleri önermişlerdir;

- a- Kur’ân ve sünnete dönüş: Sahih anlamda İslami bir uyanışı sağlamak, bid’at, hurafe ve dış etkilerden arınmış bir İslam’a ulaşmak için bu dinin iki temel kaynağına dönmek esastır.
- b- İctihat kapısının açılması.
- c- Cihat ruhunun uyandırılması. Sömürgeciliğe karşı koymak ve Batı’dan gelen saldırıları püskürtmek için bütün İslam dünyasında bir birlik sağlanmalı ve yeni bir cihat ruhu aşılmalıdır.³⁵

İslamcılık, Batı karşıtı özelliğiyle bir savunma ideolojisi görünümü vermektedir. İslamcıların diğer bazı temel yaklaşımları şöyledir; İslam, ilerlemeye mani bir din değildir. Batı karşısında gerileme dinden değil; onun takipçilerinin kişisel hatalarından kaynaklanır. Şemsettin Günaltay şöyle demektedir; “Terakkimize mani olan İslamiyet değil; bize öğretilen Müslümanlıktır.”³⁶ Temel kaynaklara

³⁰ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, 12.Bs, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 23

³¹ Niyazi Berkes, *Türk Düşüncesinde Doğu- Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 175

³² Şerif Mardin, “19. Yüzyıl’da Düşünce Akımları”, a.g.e., C. 1, s. 345

³³ M.Talat Uzunyaylalı, *Tanzimat Dönemi Türk Basını*, Ahd Yay., 1988, s. 30

³⁴ İsmail Kara, a.g.e., s. 22

³⁵ Ali Bulaç, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, ss. 59–60

³⁶ İsmail Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 244

dönme fikri ile İslam'ın 1200 yıllık geleneğinden gelen karışımlardan kurtarılarak ilk saflığına dönülmesi anlamına gelmektedir.³⁷

İslam iyi, güzel ve doğru olan her şeyi içerir. Kendi dışında bir iyi, güzel ve doğru kalmışsa o İslam'ın reddedeceği bir şey olmaz. Hikmet, mü'min'in yitik malıdır, nerede bulursa alır. Avrupayı Avrupa yapan değerler ve vasıflar ne ise (akıl, bilim, çalışkanlık, demokrasi, adalet...) bunların hepsi İslam'dan Batıya intikal etmiştir. Batı madden ilerlemiş olsa da manevi değerler bakımından çökmüş durumdadır.³⁸

Batı'yı tamamen kopya etmeye itiraz eden İslamcılara göre Osmanlı'nın ve İslam dünyasının kurtuluşu yine İslam'dadır. Müslümanlar atalet ve gafletleri sebebiyle İslam'ın ilkelerinden uzaklaşmışlar ve Batıyı taklit hastalığına tutulmuşlardır. "Bilgisizlik, tembellik, iktisadi esaret de İslam Dünyasının gerilemesinin sebebidir."³⁹

19. yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren İslamcılık akımı, İslam'a ait toprakların istilasına karşı sergilenen refleksiyle, İslam'ın siyasal bedeni hasta da olsa hayatta olduğu bir durumda devletin bekası ve muhafazasını talep etmiştir.

İmparatorluğun Müslüman unsurlarını birarada tutarak birliği sağlama amacıyla Panislamizm düşüncesi, II. Abdülhamit döneminde devlet politikası haline gelmiştir; ancak Müslüman unsurların isyanları İslam Birliği fikrini zaafa uğratmıştır. Bunun neticesinde hükümet olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkçülüğe yönelmiştir. "Birinci Dünya savaşının neticesine ise; İslamcılıktan miras olarak geriye İslam'la takviye edilmiş bir milliyetçilik kalmıştır."⁴⁰

Birinci Dünya savaşı sonrasında Anadolu topraklarının işgale uğraması üzerine başlatılan milli mücadelede İslamcılar önemli bir rolü olmuştur. İslamcılar buldukları yörelerde milli mücadelenin teşkilatlanmasına yardımcı olmuşlardır.

Şerif Mardin bu konuda şöyle diyor; "Mustafa Kemal mukavemet hareketini yönettiği 1919–1922 yılları arasında İslami formülü göz ardı etmemiştir. Türkiye dışındaki Müslümanların yakınlıklarına ihtiyaç duyup sık sık İslam birliği temasını

³⁷ Mümtazer Türköne, Ümit Özdağ, *Siyasi İslam ve Panislamizm*, Rehber Yay., Ankara, 1993, s. 112

³⁸ İsmail Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 42

³⁹ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., 22–23

⁴⁰ İsmail Kara, a.g.m., s. 30

kullandı. İslam temasını aynı zamanda müttefiklerin fiili bir hapishanesi durumunda olan İstanbul'da görevine devam eden Osmanlı hükümetine karşı Anadolu Müslüman eşrafının hislerini harekete geçirmek için kullandı. O, paradoksal olarak ortadan kaldırmak üzere bulunduğu sırada bile Hilafetin prestijinden faydalandı.”⁴¹

“23 Nisan 1923'te açılan BMM' de ulemeden temsilcilere de özellikle yer verilmiştir. Bu temsil oranı yüzde 20'dir.”⁴² İslamcılarla yapılan ittifak milli mücadelenin bitimine kadar sürmüştür; fakat saltanatın ve özellikle hilafetin kaldırılmasıyla, cumhuriyeti kuran kadro ile İslamcılar arasındaki ayrışma daha belirgin hale gelmiştir.

Yeni Türk Devleti siyasal, toplumsal ve kültürel yapısını şekillendirmede dini değerleri değil; Batı değerlerini esas almaya çalışmıştır. Böylece, Osmanlı zamanında devlet eliyle desteklenen İslamcılık akımı, önemli bir kesintiye uğramıştır.

1.2.2. Muhafazakârlık

Muhafazakârlık, mevcut toplumsal, kültürel yapıya hayat veren değer ve normlara, kurumlara, gelenek ve göreneklere bağlı olma ve bunlarda köklü değişiklik istememe halidir.⁴³

Muhafazakâr tutumun en önemli öğeleri şunlardır:

- 1- Geleneklere bağlılık,
- 2- Durağanlık, istikrar ve düzen arayışı,
- 3- Ani, beklenmeyen, sıra dışı, düzensiz olaylara duyulan çekince,
- 4- Mensubu bulunulan sosyal kümenin üyelerine benzemek için olağanüstü çaba sarf etmek.⁴⁴

Edmund Burke'den, Roger Scruton'a kadar siyasal muhafazakârlığın temelini inşa etmeye çalışanların muhafazakârlığın içeriği konusunda uzlaştıkları bazı hususlar vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir;

⁴¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 63

⁴² Doğan Duman, a.g.e., s. 23

⁴³ M. Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004, s. 159

⁴⁴ Fatime Yalınkılıç, *Modernizm ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının Sosyolojik Analizi*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, *Fırat Üniv. SBE*, Elazığ, 2007, s. 23

- 1) Dinin önemi
- 2) Reform adına kişilere haksızlık yapılma tehlikesi
- 3) Rütbe ya da görev ayrımlarının gerçekliği ve arzu edilebilirliği
- 4) Özel mülkiyetin dokunulmazlığı
- 5) Toplumu bir organizma olarak algılama
- 6) Geçmişle kurulan sürekli bağ⁴⁵

Muhafazakâr düşünceye göre din, toplumu oluşturan, şekillendiren temel yapı taşlarındandır. Nasıl devlet, ekonomi, kültür topluma bir biçim veriyorsa din de toplumun özünü oluşturur. Din olmadan toplumlar hayatiyetlerini koruyamazlar. Din, deyim yerindeyse toplumun ruhunu oluşturan bir kurumdur. “Dinin buradaki görevi; insanları korkutmak, sürekli metafizikten bahsetmek veya içe kapanık söylemler türetmek değil; bireyi “ahlâklandırmak”tır.”⁴⁶ “Ayrıca din, toplumu bir arada tuttuğu, sıradan insanı bile iyi bir davranışa ikna ettiği ve aidiyet bilinci sağladığı için vazgeçilmez bir toplumsal kurumdur.”⁴⁷

Muhafazakâr siyaset anlayışı ilk olarak Batı’da Fransız İhtilâli ile ortaya çıkmıştır. Muhafazakârlık özü itibariyle, Fransız devrimini hazırlayan düşünsel zemini oluşturan aydınlanma ve moderniteye karşı bir tepkidir. Toplumu radikal bir biçimde değiştirmenin, geri dönüşü imkânsız etkiler yaratacağını ileri sürerek kendini var eden bir akımdır. Muhafazakâr kavramından da anlaşılacağı gibi muhafazakârlık; “muhafaza etmek”, “korumak” kökenlerinden gelir. Eski düzenin kurumlarının yeni düzende de var olması gerektiğini ve bu kurumların zaman içinde kendiliğinden dönüşüme uğrayacağı görüşü savunur. “Türkiye’de bunun karşılığı yukarıdan aşağıya bir yöntemle şekillenen değişim projelerine karşı olmak, toplumu oluşturan kurumlara ve değerlere saygı göstermektir.”⁴⁸

⁴⁵ Erik Jan, Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 40

⁴⁶ Baran Dural, “Muhafazakârlığın Tarihsel Gelişimi ve Muhafazakâr Söylem”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 1, Yaz 2004, s. 125

⁴⁷ Mehmet Vural, *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakarlık*, Elis Yay., Ankara, 2003, s. 48

⁴⁸ Murat Yılmaz, “Muhafazakâr Demokrat Bir Politikanın Temel Özellikleri Neler Olabilir?” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 1, Yaz 2004, s. 145

“Muhafazakârlık, eski ve yerleşik olanın, geleneksel ve kutsalın sürekliliğini modern koşullarda da sağlama kapasitesine sahiptir. Bu kapasitesiyle, gelenekçilikten farklılaşarak kendisini yeniden var eder.”⁴⁹

Siyaset gücü kullanılarak toplumun bir modele göre sadece akılcı yöntemlerle yeniden düzenlenmesi sürecinde yaşanan kargaşa ve geleneksel çeşitliliğin ortadan kaldırılmasına duyulan tepkinin ürünü olan muhafazakâr bakış, toplumsal kararların aile, cemaat, din gibi geleneksel, toplumsal yapıların sorumluluğuna bırakılmasını ve toplumsal problemlerin çözümünde düzen ve istikrarın güvencesi olan geleneğin etkin bir güç olmasını ister.

Kavramsal olarak değindiğimiz muhafazakârlığın Türkiye’deki şekillenmesine bakarsak görürüz ki; Türkiye de muhafazakâr düşünceye temel oluşturan Fransız ihtilâli benzeri bir süreçten geçmiştir. Osmanlı Devletini yıkılmasıyla şekillenen Cumhuriyet sistemini kuran kadro, Aydınlanma felsefesi ve Fransız İhtilalinden derin bir biçimde etkilenmiştir. Cumhuriyeti kuran kadro geleneksel değerleri ve süreçleri iktidar eliyle değiştirmeyi, yeni bir toplum inşa etmeyi, akla uygun görülmeyen değerlerin tasfiyesini benimsemiş durumdaydı.

Osmanlı Devletinde önce askeri alanda başlatılan yeniliklerle kendini gösteren “İslahat” düşüncesi, Cumhuriyet döneminde köklü reformların ifadesi olan “İnkılâp” fikrine dönüşmüş ve toplumun gelenekçi hayat tarzını, fikirlerini ve müesseselerini baştan sona değiştirmek amacı güden bir devlet teorisini ifade etmiştir.⁵⁰

II. Meşrutiyet döneminde kurtuluş reçetesi sunan akımlar muhafazakâr bir paydada birleşmektedir. Bu konuda İsmet Özel şöyle diyor; “Eldeki organizasyonun ve yönetim imkânlarının korunması ve elde tutulabilmesi gayreti ile bir çeşit batmaktan kurtuluş endişesi vardır. Tek istikamet batmaktan kurtuluş olduğu için de her çırpınış biraz daha batışı getirir.”⁵¹ Bu kurtuluş endişesi muhafazakârlığın da en önemli beslenme kaynağı olmuştur. “Bu durum, İnkılâpçı Cumhuriyet’in İslamcı muhalifleriyle tek meşru iletişim kanalının muhafazakârlık olmasını da açıklayan bir durumdur.”⁵²

⁴⁹ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yay., İstanbul, 1998, s. 54

⁵⁰ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yay, İstanbul, 1996, s. 20

⁵¹ Bkz. İsmail Kara, a.g.m., s. 47

⁵² Yasin Aktay, “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 349

Cumhuriyetin ilanıyla İslamcılık akımı bir devlet hareketi olmaktan çıkıp bir halk hareketine dönüşmüştür. Cumhuriyet döneminde yasal zemini tamamen ortadan kaldırılan İslamcılığın kendini ifade etmek için bulabildiği en geçerli ve meşru kanal muhafazakârlık olmuştur.

Cumhuriyetin ilk çok partili hayata geçiş çabalarının olduğu dönemde İslamcılar siyasal tercihlerini sürekli muhalif saflar lehine kullanmış ya da kullanmak zorunda kalmışlardır. Tarık Zafer Tunaya, 1923-1945 arası dönem için İslamcılar-siyaset ilişkisini tanımlarken “Muhafazakâr aydınlar Cumhuriyet şekline ve laiklik, devrimcilik prensiplerine karşı kampanya açamadıkları ve sessiz kaldıkları bir dönem” ifadesini kullanır.⁵³ Bu dönemde TBMM içersinde yer alan, görüşlerini inceleyeceğimiz Hasan Basri Çantay gibi, İslamcı mebuslara karşı dışlayıcı bir tavır ortaya konmuştur.

“Cumhuriyeti kuran aydınlar, 1950 yılına kadar dinden boşalttıkları yere laik bir kültür yerleştirememiştir. Sonuçta, laiklik uygulamaları kültürel anomi ve keskin bir kimlik arayışı doğurmuştur.”⁵⁴

Demokrat Partinin devlet yönetimine demokrasi kanalıyla gelmesi böylece etkili olduğu düşünölmeye başlanan siyasal sisteme katılım, muhafazakâr kesimin gündemine girmiştir; ancak Demokrat Parti bir yandan inkılâplara karşı olan tepkileri temsil ve ifade etme iddiasıyla muhafazakâr tepkiyi gündeme getirmiş, siyasallaştırmış, diğer yandan da bu tepkileri kontrol altına almıştır. Bu açıdan DP'nin muhafazakâr muhalefeti sistemin içine çekerek demokratikleştirdiği veyahut buna yardımcı olduğu söylenebilir.⁵⁵

Bu dönemde Hasan Basri Çantay'ın makalelerini neşrettiği Muhafazakâr kesimin önemli dergilerinden “Sebilürreşad” dergisinde Eşref Edib, Ahmet Hamdi Akseki ve İslam Demokrat Partisini kuran Cevat Rifat Atilhan gibi yazarlar İslam-demokrasi ilişkisi konusunda yazılar kaleme alırlar. Onlar, demokrasinin en önemli anlam alanını dini hürriyetlerin tanınması şeklinde ortaya koyar. Bu çerçevede dönemin Amerika başkanının(J. F. Kennedy) “Demokrasiyi muhtelif inançların

⁵³ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 172

⁵⁴ Mümtazer Türköne, *Türk Modernleşmesi*, 2. Bs., Lotus Yay., Ankara, 2006, s. 310

⁵⁵ Nuray Mert, “Muhafazakârlık ve Laiklik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 315

birleşmesinden meydana gelen bütün” olarak tanımlayan cümleleri sıkça hatırlatılır ve CHP politikaları eleştirilir.

Muhafazakâr kesimler bağımsız olarak kendi siyasi programını ortaya koymamışlardır veya koyamamışlardır. Böyle olmasında Murat Belge'nin dediği gibi; “Cumhuriyet’in, laikliği, Batı’daki gibi dinle devletin ayrılması değil, dinin devletin kontrolü altına alınması şeklinde uygulanması etkili olmuştur.”⁵⁶ Böylece dini merkeze alan Muhafazakârlık, Cumhuriyet’e karşı bir ideoloji olarak görülmüş ve siyaset alanında bir platform kurmasına izin verilmemiştir.

Bu dönemde muhafazakâr kesim, CHP’nin uygulamalarını ve yükselen sol hareketi etkisiz kılmak için, siyaset alanında sağ kesimde bulunan partileri desteklemiştir. Bu durum 1970’lerin başına kadar sürmüştür.

1.2.3. Diğer Akımlar

1.2.3.1. Osmanlılık

Osmanlılık, bütün Osmanlı tebaasının din ve mezhepten bağımsız olarak eşit yurttaşlık haklarına sahip olmasını savunan siyasi görüşün adıdır. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı’ndan itibaren Osmanlı Devleti’nin resmi görüşü olmuş ve 1876’da yürürlüğe giren Kanun-ı Esasisi’nin ana düşüncesini oluşturmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaygınlaşan milliyetçilik akımlarına karşı direnemeyerek etkisini yitirmiştir. Osmanlılık fikri Osmanlı devletini yıkılmaktan kurtarmaya yönelik olarak Jön Türk (Yeni Osmanlı) aydınlarınca sunulan ilk ideolojik reçete olmuştur. Yusuf Akçura’ya göre Osmanlılık, 1839–1876 yılları arasında Tanzimat dönemini temsil eden bir politikadır. Bu politikanın gayesi Osmanlı ülkesinde yaşayan muhtelif milletleri birbiri içine kaynaştırıp eriterek tek bir Osmanlı milleti oluşturmaktır.⁵⁷

İlk bakışta devlet tarafından verilmeye çalışılan ve kökeninde III. Selim (1802–1808) ile II. Mahmut (1808–1839) Dönemi’nin Osmanlı Devleti’nin modern devletler içine girmesi için yeni tip bir merkezi anlayışın getirilmesinin yattığı Osmanlılık kimliği, köklü değişmelere ve yeni gelişmelere neden olmuştur. Bununla

⁵⁶ Murat Belge, “Muhafazakârlık Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 99

⁵⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, TTK. Yay., Ankara, 1987, s. 19

birlikte gayri Müslimler bu projeyi bir tür asimilasyon tuzağı olarak değerlendirdiler. Bu fikrin Gayri Müslimler üzerinde başarısızlığının temel nedeni, ortak bir dil ve kültür programı takip etmemesi sadece coğrafi entegrasyona önem vermiş olmasıdır. Avrupa, gayri Müslim unsurları özerklik ve özgürlük iddiaları ile isyana teşvik etmeye başlamıştır.⁵⁸

Osmanlılık siyasal düşüncesi; Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve ırk farklılıklarını aşan ve tüm Osmanlı topluluklarına aynı anda hitap eden ilk ideolojik yaklaşım olmuştur. Osmanlılığın düşünsel gelişimine bakacak olursak, 19. yüzyılın ilk yarısında otoriter ve yarı dinsel bir anlayış görürüz. Bütün insanların Allah indinde eşit olmasına benzer bir yaklaşımla Müslim ve gayri Müslim bütün tebaa padişahın mutlak ve adaletli otoritesi karşısında eşittir. Bu sebeple meşrutiyetçi yeni Osmanlı muhalefeti, Osmanlılık düşüncesine siyasal katılımcı bir nitelik kazandırmıştır.⁵⁹ Ancak siyasi katılım gayri Müslim teb'a da olumlu etki meydana getirmemiştir. Osmanlılık fikrini zayıflatan ilk büyük etki 1877 -1878 Osmanlı-Rus savaşı ve bu savaşın sonuçları olmuştur. Bu savaş sırasında Balkanlarda Osmanlı egemenliğinde yaşayan Hıristiyanların Müslümanlara kötü davranmaları, Rusların Rum ve Ermenileri kışkırtmaları, Müslüman halkta Hıristiyanlara karşı sert bir tepki doğurmuştur.

Müslüman olmayan gruplar arasında Osmanlılık fazla bir anlam ifade etmemiş, Osmanlılık karşısındaki duruşları sadece kendilerinin bağımsızlık hareketlerini önlemeye yönelik bir hareket mesabesinde olmuştur. Müslüman kesim arasında ise Osmanlılık, bir süre varlığını sürdürmüş; fakat sonrasında milliyetçi düşünceler büyük bir yaygınlık göstermeye başlamıştır.⁶⁰

Osmanlılık fikri, ayaklanmalar ardından yerini İslamcılık fikrine bırakmıştır. II. Abdülhamit, Osmanlılık fikriyle imparatorluğun birliğinin sağlayacağını görmesiyle Panislamizm devlet ideolojisi haline gelmiştir.

Osmanlılık, İslamcılık akımını hazırlayan bir zemin olurken İslamcılık akımı da Türkçülük ve Milliyetçilik akımlarının zemini olmuştur

⁵⁸ Mevlüt Uyanık, "Osmanlı İslahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi", *Türkler Ans.*, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 794

⁵⁹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 115

⁶⁰ Şükrü Hanoğlu, "Osmanlılık", *Tanzimâtta Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C.5, İstanbul, 1985, s. 1390

1.2.3.2. Milliyetçilik

Milliyetçilik, Batı'da ulus- devlet in ideolojisi dir. Batı'da ulus devletlerin ortaya çıkması, milliyetçiliğin bir ideoloji olarak ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir. “Milliyetçilik bir dış mesele olduğunda yerel kültürün yabancı kültüre karşı çıkması şeklinde cereyan ederken iç mesele olduğunda, milli birliğe engel mahiyetteki kültürel, iktisadi, sosyal farklılaşmayı asgariye indirme olmaktadır. Bu iki problemi birleştirecek olursak milliyetçilik; ilk hamlede bir milli birlik ve homojenlik kazanılması davasıdır.”⁶¹ Osmanlı Devletinin azınlık isyanlarıyla parçalanması, devletin kurucu ögesi olan Türkleri yeni arayışlara yönlendirmiştir. İslamcılık akımının, Müslüman unsurların isyanlarıyla zayıflaması milliyetçilik akımını güçlendirmiştir. “Temelinde İslamcı akımın olduğu milliyetçilik, cumhuriyet ideolojisinin zeminini oluşturmada etkili olmuştur; ancak bu damar milliyetçilik akımının modernist damarıdır. Gelenekçi damar ise cumhuriyet'in kurulmasından sonra İslami milliyetçiliğe, muhafazakârlığa evrilmiştir.”⁶²

Osmanlı'nın son döneminde Osmanlıcılık fikriyle bir millet oluşturma idealine yönelme vardır. “Osmanlı aydını devleti ve dini ihya etme gayreti içinde milliyetçiliği bir cins birliği olarak reddederken öznesini dinin tayin ettiği bir milliyetçiliğe yöneldiler.”⁶³ Arayış içindeki Osmanlı aydını için Yusuf Akçura şöyle demektedir; “Her Müslümanın en küçük yaştan beri ezberlediği din ve millet birdir kaidesine uyarak bütün Müslümanları, son zamanların millet kelimesine verdiği mana ile bir tek millet haline koymaya çalışmak lüzumuna kani oldular.”⁶⁴ Şerif Mardin de İslami birliğin bir ön milliyetçilik olduğunu ifade eder.⁶⁵ İslamcı akımdan milliyetçi akıma geçişte Hilmi Ziya Ülken'in dediği gibi; “Milliyetçilik ve Türkçülüğün kurucusu olan Ziya Gökalp, din ile milliyetçilik arasındaki gerilimi, dini milliyetin asli bir unsuru olarak tanımlayarak aşmaya çalışmıştır.”⁶⁶ Türkçüler, modernleşme sürecinde diğer düşünce akımlarının teorik temellerinin ve yansımalarının yanlışlığını görerek, diğer düşünce akımlarının öncüllerini (medeniyet

⁶¹ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, 12. Bs, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 110

⁶² Suâvi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yay., Ankara, 1983, s. 18

⁶³ Mümtazer Türköne, a.g.e., s. 270

⁶⁴ Yusuf Akçura, a.g.e., s. 21

⁶⁵ Şerif Mardin, a.g.e., s. 56

⁶⁶ Tanıl Bora, a.g.e., s. 115

ve din) olarak, bu öncüllerle imparatorluğun çekirdeğini oluşturan Türk toplumunun kültürünü ilave ederek modern bir senteze ulaşmak istemektedirler. Bunun için de Türk toplumu içerisinde “Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak” formülünü işlemeye çalışmışlardır; çünkü Batı’nın meydan okuması ve hayranı olduğumuz medeniyetinin cazibesine karşı sağlıklı bir tepki geliştirmek için, bu üç değerın uzlaştırılması gerekiyordu.⁶⁷ Yaşanan tarihsel süreçte bu sentez, cumhuriyete esas teşkil etmiş; ancak sentezin İslamlaşma ayağı bırakılarak, yapılan köklü reformlarda kendini göstermiştir.

1.2.3.3. Batıcılık

Batıcılık, milletlerin tarihsel sürecinde modern Batı medeniyeti ile karşılaştığı dönemlerde ortaya çıkan, çağdaşlaşmak için bu uygarlıkla ilişkiye geçmeyi yararlı bulan ve bu medeniyetten düşünce, kavram, kurum, kültür gibi unsurların alınmasını toplumun ilerlemesi için zorunlu gören siyasal bir akımdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında batılılaşma düşüncesiyle yapılan devrimlerin çoğu, yapısal değişikliklerden çok Türk toplumundaki değerler sistemini değiştirmeye yöneliktir. Kemalist devrimin ana amacı modern bir devlet yaratmaktır; fakat bu modern devleti tanımlaması, devrimin yarı ideolojisi denebilecek batılılaşma kavramına dayalıdır. Bu ideoloji, Kemalist devrimlerin yönünü ve sınırlarını çizmiştir. Öyle ki, milliyetçilik kavramı bile milli bir konum yerine batılı bir konum içinde anlaşılmıştır. Türk milletinin ortak bir geçmişi olan insanlar topluluğundan değil, batının medeni milletleriyle ortak bir geleceği paylaşacak insanlar topluluğundan oluştuğu izlenimi verilerek unutkan bir toplum yaratılmaya çalışılmıştır. Varılmak istenen son amaç ise, Türk toplumunu İslami bir konum yerine batılı bir konuma oturtmaktır.⁶⁸ Mehmet Akgül’ün de dediği gibi; “Batıcıların tercihi, Osmanlı toplumunu tarihsel ve kültürel rotasının dışına çıkararak Batı’nın yörüngesine zorlamalı bir biçimde yerleştirmek olmuştur.”⁶⁹

⁶⁷ Mehmet Akgül, a.g.e., s. 333

⁶⁸ Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalayoğlu), Alfa Yay., İstanbul, 2000, s. 310

⁶⁹ Mehmet Akgül, a.g.e., s. 139

Batılılaşma hareketi ilk önceleri Batı'nın tekniğini almak düşüncesindeydi. Askeri sahadaki yenilgiler dolayısıyla yapılan düzenlemeler beraberinde zaruri olarak ıslahat hareketlerini yürütmeyi getirdi.⁷⁰ Tanzimat fermanı, Islahat fermanı, Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet gibi yapılan tüm reformlar Batı model alınarak gerçekleştirildi. Sonuçta İmparatorluk ıslahatlarla devamlılığını sağlayamadı ve yerini Cumhuriyet aldı. Batıcılık bağlamında Cumhuriyet ideolojisinin üç temel özelliği göze çarpar; “Birincisi, mutlakçı ve meşruti rejimleri reddeden ve Meşrutiyetten beri devam eden anayasacı akımın mirasçısı olan cumhuriyetçi bir öze sahip olması. İkincisi; ulusal olmayan bir siyasal oluşumun çözülmesi sonucu ortaya çıkan, ortak bir dili ve kültürü olan bir toplum esasına dayanan bir ulus-devlet olması; Üçüncüsü ise resmi ideolojisinin büyük bir bölümü din'e dayalı Osmanlı'nın tersine ve o ideolojik esası reddederek laik bir içerik taşımasıdır.”⁷¹

Böylece Cumhuriyet, batıcı manada bir milliyetçilik ve modernleşme tasarımının neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

⁷⁰ Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi* (Çev. S. Özel), İnsan Yay., İstanbul, 1986, s. 47

⁷¹ Suâvi Aydın, a.g.e., s. 16

1.3. HAYATI

1.3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem (1887–1923)

Hasan Basri Çantay, 1887 yılında Balıkesir’de dünyaya gelmiştir. Babası şehrin ulema ve tüccarlarından olan Çantayoğlu Halil Cenâbi Efendidir. Annesi Sincanoğullarından Kepsutlu Hatice Hanımdır. Ailenin tek erkek evladı olan Hasan Basri, ilk tahsilini Balıkesir’in ünlü âlimlerinden Arap Hocada ve ardından İbtida-i Kebir Mektebinde gördükten sonra, idadi tahsili için Balıkesir İdadisine girdi; fakat 1903 yılında 16 yaşında iken babasının vefatı üzerine idadi öğrenimini son sınıfta bırakmak zorunda kalmıştır. Çocukluğu esnasında Balıkesir, iki büyük felaketle karşılaşmıştır. Bunlar 1887 yangını ile 1897 depremleridir.

Deprem esnasında harap olan Zağnos Paşa Camii Mutasarrıf(Vali)Ömer Ali Bey tarafından yaptırılmıştır. Hasan Basri Çantay, bunun üzerine elli beytlik bir şiir yazıp mutasarrıfa yollamıştır. Mutasarrıf şiirdeki yetenek ve zekâyı keşfederek onu bayındırlık dairesinde memuriyet görevine başlatır. Bu görevi süresince, Balıkesir Mevlevihane Medresesinde Ragıpzade Ahmet Naci Efendi’den Arapça, Müstecaplı Halil ve İlin Müftüsü Osman Nuri Efendiden Farsça öğrenir. Hasan Basri tahsilini tamamlamanın yanı sıra edebiyat, hukuk ve felsefe ile meşgul oldu.⁷² Medrese hocasının vefatından sonra Müftü Hacı Ahmet Efendi’de okudu ve ondan icazetini aldı. Meşrutiyet zamanında Balıkesir mutasarrıfı olan Mümtaz Bey’den Hukuk, Maliye, İktisat dersleri aldı.⁷³

Balıkesir’e mutasarrıf olarak atanan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk kurucularından olan Reşit Bey, partisini vilayette teşkilatlandırmış ve partisinin yan kuruluşu olarak gençlere yönelik olarak bir okuma yurdu açmıştır. Hasan Basri, Reşit Bey’in kişiliğinden çok etkilenmiş ve onun teşkilat çalışmalarında yer almıştır. Ayrıca Reşit Bey’in izcilik faaliyetlerine katılmıştır.

Reşit Bey, Balıkesir’deki Ermenilerin taşkınlıklarını önlemiş ve bu arada Balıkesir’deki Ermeni başpapazını huzurundan kovmuştur. Bunun üzerine bir Ermeni

⁷² Mücteba Uğur, *Hasan Basri Çantay*, TDV Yay., Ankara, 1994, s. 5

⁷³ Nesimi Yazıcı, “Hasan Basri Çantay ve Ses Gazetesi”, *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu*, Gönen Bld. Yay., Balıkesir, 1993, s. 433

mebus Reşit Bey'i Dâhiliye Nezaretine şikâyet eder. Reşit Bey'in vazifesinden alınması gündeme gelince Hasan Basri önderliğinde Balıkesir halkı buna karşı çıkar. Hasan Basri, Karesi mebuslarına, Sadrazama, Meclis-i Mebusan'a binlerce imzalı telgraf çekilme işini organize eder. Telgrafta, Reşit Bey görevinden alınırsa yerine getirilecek kişiyi Balıkesir'e sokmayız, denmekteydi. Bunun üzerine Reşit Bey, vazifesinde kalır.⁷⁴

Ülke bu dönemde Birinci Dünya Savaşına girmiş bulunmaktadır. Hasan Basri vatanın bütünlüğü için hem silahlı bir mücahit; hem de ulaştığı bilgi ve kültür düzeyiyle çevresini milli birlik ve beraberlik yönünde uyarmaya çabalayan bir gazeteci olarak savaş koşullarının onun getirdiği yeri almıştır. Aynı zamanda Dar'ül'Hilâfe Medresesinde Müderrislik vazifesi de yapmaktadır.

Hasan Basri, gazetecilik hayatına atılıp ilk iş olarak Nasihat ile Balıkesir adlı gazeteleri çıkarmıştır. Daha sonraki mutasarrıf Sâmih Bey zamanında özel idarenin teşkilatlanmasında başkâtiplik yapmış ve valinin emriyle çıkarılan Yıldırım gazetesinin tüm sorumluluğunu üstlenerek yazı işleri müdürlüğüne tayin olmuştur. "Bu gazete İttihat ve Terakki Cemiyetinin yayın organıdır ve bir yıl yazı hayatında olmuştur. (1911-1912)."⁷⁵ Hasan Basri bu gazetenin ardından Karesi Gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştır.⁷⁶ "Haftada bir çıkan gazete, Hasan Basri'nin çabalarıyla İstanbul'dan getirilen Karesi vilayet matbaasının yeniden tesis edilmesine kadar, özel Cemil Efendi Matbaasında basılmıştır. 1926 yılında adı "Balıkesir" olarak değişen gazete 1940 yılına kadar çıkmıştır."⁷⁷ "Hasan Basri bu gazetede, dört bölüm halinde Divan-ı Lügât'it Türk tercümelemleri yapmıştır. Ayrıca "İzmir'de Muallim Refik-i Muhteremimizden" başlıklı didaktik bir şiiri de vardır."⁷⁸ Gazetede bazı şiirlerinde "Şireti" ve "Nasûhi Dede" mahlaslarını kullanır.⁷⁹

Birinci dünya savaşı sonlarına doğru ise Hasan Basri, Ses Gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Ses Gazetesi, milli mücadele sesini yükselterek işgalcileri

⁷⁴ Aydın Ayhan, *Hasan Basri Çantay*, Balıkesir İl Kültür Müd Yay., Balıkesir, 1989, ss. 2-3

⁷⁵ Sami Korkmaz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir'de Sosyal Hayat", Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Balıkesir Üniv. SBE, Balıkesir, 2006, s. 76

⁷⁶ Vehbi Vakkasoğlu, "Osmanlıdan Günümüze İslam Alimleri" Yazı Dizisi, *Tercüman Gazetesi* 3.5.1987, s. 14

⁷⁷ Abdullah Yurdakök, *Balıkesir Basın Tarihi(1886-1991)*, Yayınevi Yok, Balıkesir, 1992, s. 16

⁷⁸ Suna Kölemen, "Karesi Gazetesindeki Edebi ve Kültürel Muhteva Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Balıkesir Üniv. SBE.*, Balıkesir, 2005, s. 34

⁷⁹ İhsan Işık, *Türkiye Yazarlar Sözlüğü*, Elvan Yay., Ankara, 2004, s.119

endişelendirmiştir. 22 sayı yayınlanabilen bu kısa ömürlü gazete bölgede yaklaşan tehlikeye karşı halkın bilinçlenmesinde ve vatan sevgisinin güçlenmesinde önemli görevler yapmıştır. Balıkesir'in Edremit bölgesinde Kuvây-ı Milliye hareketi içerisinde bulunmuş Ruhi Naci Sağdıç hatıralarında Ses gazetesinden şöyle bahseder; “Hasan Basri Balıkesir’de Ses adında bir gazete çıkarıyordu. İstanbul gazeteleri itilafçılara kasideler okurken Ses Gazetesi haksızlıklara karşı isyan bayrağını açmış adeta harp ilan etmişti. Türk’ün haklı ve gür sesi olarak yükseliyordu.”⁸⁰

Ses, haftalık olarak, 17 Ekim 1918’de çok sınırlı imkânlarla rağmen yayın hayatına başlamıştır. Çantay Ses’in daha birinci sayısında “Gideceğimiz Yol” yazısıyla halkı uyanıklığa, beraberliğe ve yardımlaşmaya çağırıyordu. Yazarın halka hizmet etmede en güzel yolun sade bir ifade olabileceğini bildirmesi onun samimiyetini ortaya koyuyordu. Nitekim Hasan Basri; “Ses’in dili sade Türkçedir; o, çapraşık dillerle uğraşmayacak, Milletın, Anadolu köylüsünün söylediği tatlı dil ile konuşacaktır” diyordu ve yazısına “Kale içerden alınır sözü ne kadar doğru ise içeriden verilir sözü de o kadar doğrudur” diyerek devam ediyordu. Hasan Basri, sözünü gazetenin her nüshasında Ses adının altında bulunan Mehmet Akif’in şu kıtasıyla bitirmektedir;

“Düşman sesi duymak istemezsen
Kardeş sesidir, uyan bu Ses’den
Kalkınca görür ki akşam olmuş
Vaktiyle uyanmayan bu Ses’den”

Ses gazetesi Wilson Prensiplerine ve Mondros Mütarekesinden sonra da mütarekeye geniş yer vermiştir. Ayrıca iç güvenlik, eşkıyalık hadiselerine ve diğer günlük olaylara hemen hemen her nüshasında rastlanmaktadır. Gazetenin ısrarla üzerinde durduğu bir konu da ihtikârdır (Stokçuluk, karaborsacılık). Bundan başka Balıkesir tarihi de incelenen konulardandır.

Mondros Mütarekesiyle Osmanlı Devletinin bütün varlığına el koymuş bulunan müttefikler, şehir ve kasabalara da “Mümessil” veya “Komiser” adı altında elemanlarını göndermişlerdi. Bunlar mahalli idarecileri de kontrolleri altında tutuyorlardı. Her olan biteni üst makamlarına rapor ediyorlardı. Müttefikler bir

⁸⁰ İbrahim Meral, “Mütareke Dönemi Balıkesir Basını ve Etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniv. SBE*, İstanbul, 1993, s. 131

yandan da Osmanlı Hükümetine de istedikleri şekilde telkinde bulunuyorlardı. Mümessiller basını da kontrol altına almışlardı. Gerçekleri anlatan yayınlardan rahatsız oluyorlardı. Onları en çok rahatsız eden husus yerli Rumların taşkınlıklarının duyulmasıydı. Hele Ayvalık'da yaptıkları katliam hareketlerinin yayını hiç işlerine gelmiyordu. İngilizlerin yardımıyla Yunanlıların Ayvalık'da yaptıkları edepsizliklerin Ses'te yayınlanması Türk halkının nefretini uyandırmıştı. Ses gazetesi Yunan Kızılhaç cemiyetinin sorumlusu İngiliz subayının Türkleri aşağılayan sözlerine şöyle cevap vermiştir; “Vakıa mağlubuz, bu gayrı münkerdir. Fakat hiçbir vakit hırsız ve namussuz olmadık. Bu sıfatları müsaadeleriyle söyleyene iade ediyoruz. Türkler asırlardan beri ruh temizliği ile yaşamış kimsenin bir habbesine dokunmamış bilakis korsanlıkla yerleşenlere lütf ve merhamet ve atıfet göstermiş büyük bir millettir. Eğer herhangi bir yerde hırsızlık ve namussuzluk yapılmış ise bu sıfatların onlara tevcihi lazımdır.”⁸¹

Ses gazetesinin Türk halkında milli heyecanlar uyandıracak yayınlar yapması İngilizlerin dikkatini çekmişti. Ses yayınlarını bir müddettir takip eden İngilizler gazetenin kapatılması için çare aramaya başladılar. Çareyi İstanbul Hükümetine baskı yapmakta buldular. İstanbul'da bulunan Düvel-i Müteliffe Yüksek Komiserliği üzerinde üç imza bulunan bir mektupla Hükümet'e müracaat ederek Ses'in başka bir ad ve şekilde yayınlanmamak üzere kapatılıp idarecisinin Divan-ı Harbe sevkini istedi. Ses Bolşeviklikle itham edildi. Bu şikâyet 13 Mart 1919 tarihli bir tezkireyle Dâhiliye Nazırı Cemal Bey tarafından Sadrazam'a bildirildi. Bu belgenin metni şöyledir;

“Nazır Cemal Beyefendi Hazretlerinden

Sadrazam Ferit Paşa Hazretlerine,

Hükümeti İtlafiye hakkında hakaretli neşriyatta bulunan Balıkesir'de münteşir Ses Gazetesi'nin badema diğer bir isim ve şekilde intişar edememek üzere tatiliyle gazetenin müdürünün tevkif ve İstanbul'a getirilip; Divan-ı Harb'e tevdi Müteliffe Komiserliğinden tahriren talep edilmiş olmakla gazetenin bu suretle tatili ve mumailihin tevkifi için lazım gelen Meclis-i Vükela kararının istihsalı buyrulmuş , ol bâbda emr-ü ferman veliyyül- emrindir.”

⁸¹ Mücteba İlgürel, *Milli Mücadelede Balıkesir Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, ss. 8-9

Bundan sonra Sadaret Müsteşarı Rifat imzalı Sadrazam adına Dâhiliye Nezaretine gönderilmiş bulunan 17 Mart 1919 tarihli talimattan öğrendiğimize göre, gazetenin kapatılması, Çantay'ın İstanbul'a celb ile divan-ı Harb'e verilmesi hakkında Meclis-i Vükela tarafından karar verildiği anlaşılmaktadır. Belgede karar şöyledir; "Zikrolunan gazetenin mucebi kanun tatili ve müdürinin İstanbul'a bil celb Divan-ı Harb'e tevdi hususunun nezareti müşarünileyhaya iş'arı tezekkür kılındı."

"Dâhiliye Nezareti Aliyyesine, 13 Mart 1335 tarihli ve 372 numaralı tezkire-i aliyyesine cevaptır; Hükümet-i itilafiye hakkında hakarete bulunan Balıkesir'de münteşir Ses Gazetesinin badema diğer bir isim ve şekilde intişar edememek üzere ber-i mucebi kanun tatili ve müdürinin İstanbul'a bil celb Divan-ı Harb'e tevdi Meclis-i Vükelaca tensib edilmiş olmakla iktizasının ifası siyakında tezkire-i muhlisi terkim kılındı, efendim."

Yazışmaların tarihlerinden hızlıca yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Dâhiliye Nazırı Cemal Bey Sadarete yazdığı arızası Balıkesir'de münteşir Ses Gazetesinin tatili, gazete müdürünün Divanı Harbe tevdiine dairdir.

Ses, son olarak 13 Mart 1919'da yayınlanmıştır. Kapanması çok ani olmuştur. Gazete son sayısında fiyatına zam yapmış ve dört sahife olarak çıkmaya başlamıştı. Bundan da anlıyoruz ki gazetenin okuyucu sayısının arttığı dolayısıyla tesir sahası genişlemeye başlamıştır. Çantay, Divan-ı Harbe sevk ve Malta'ya sürgün için aranmış; ancak bulunamamıştır. Buradan Çantay'ın hükümet merkezinde yapılan naklettiğimiz yazışmalardan haberi olmadığı anlaşılmaktadır.

Çantay, Mehmet Akif'in ölümü üzerine Balıkesir'de yayınlanan Türk Dili Gazetesinde yazdığı bir yazısında gazetenin kapatılmasına Ermeni ve Rumların devamlı şikâyetlerinin sebep olduğundan bahsetmektedir. Türk Dili Gazetesi yazarı Hayrettin Karan şöyle demektedir; "O zaman Balıkesir'de Ses Gazetesi halkı mücadeleye hazırlamak için yazılar yayınlıyor ve buna dair İstanbul ve İzmir gazetelerinde yazılan yazıları iktibas ediyordu."

Yazdığı yazılardan dolayı Çantay, İngilizler tarafından Maltaya sürülmek üzere aranmaya başlandığı için uzun müddet Burhaniye havalisinde gizlenmek

mecburiyetinde kaldı. Ses haliyle yayın hayatına son verdi. Bu itibarla Balıkesir vilayetinde milli mücadele davası için ilk sesini yükselten Ses Gazetesi olmuştur.⁸²

Bu gazete onu Türk Basın tarihine yazdıran bir gazetedir. İzmir işgalinden önce çıkmaya başlamıştır. Bu gazete mütareke yılları boyunca Türk milletinin haklarını savunarak çevresinde milli şuurun uyanışında etkili rolü olmuştur. “Ses Gazetesi öyle etkili olmuştur ki, İzmir’de katıldığı milli mücadele toplantısında ve de birinci büyük millet meclisine mebus olduğunda “Ses Gazetesi Sahibi” diye anılacaktır.”⁸³

Ses gazetesi hakkında kapatılma yazısı ve sahibinin İstanbul’a celbedilmesi ile ilgili emir Hasan Basri’ye ulaştığında o, Balıkesir’i temsilen İzmir’e Redd-i İlhak kongresine katılmak için yola çıkmıştı. Firariliği sürerken Balıkesir’in çeşitli ilçelerinde dolaştı ve o yörede milli mücadelenin başlaması ve halkın silahlanmasında önemli faaliyetler üstlendi.⁸⁴

Hasan Basri’nin katıldığı kongreyi İzmir’e tayin edilen Kolordu Komutanı ve aynı zamanda vali Nurettin Paşa tertib etmişti. Vali, bölgesinde Milli Mücadeleyi teşkilatlandırmak için “İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye” cemiyetinin kurulmasını gerçekleştirmişti. Bu cemiyet Balıkesir’in de dahil bulunduğu civar sancaklardan gelen temsilcilerle 17 Mart 1919’da İzmir’de bir Müdafaa-i Hukuk Kongresi topladı.⁸⁵

“Hasan Basri kaçak günlerini yaşarken; Balıkesir’de kongreler yapılır ve Sivas’ta yapılacak kongreye katılması için Hasan Basri de önerilen kişiler arasındadır; fakat daha sonra çeşitli hizipleşmeler nedeniyle Hasan Basri bu kongreye katılamaz.”⁸⁶

“O, Heyet-i Merkeziyenin emri ile propaganda çalışmaları yapar. Anzavur ayaklanmaları karşısında vilayetin ilçe ve köylerinde isyancılara destek çıkılmamasında etkin rol oynar.”⁸⁷

Hasan Basri, Yunanlıların İzmir’e çıkışının ardından silahlı mücadeleyi başlatan ve Anadolu içlerine ilerlemelerine fırsat vermeyen böylece milli hükümetin

⁸² Mücteba İlgürel, a.g.e., ss. 10-12

⁸³ Aydın Ayhan, a.g.e., s. 5

⁸⁴ Emin Işık, “Hasan Basri Çantay” Maddesi, *DİA*, C. 8, TDV Yay., İstanbul, 1993, s. 218

⁸⁵ Mücteba İlgürel, a.g.e., s. 60

⁸⁶ Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1967, s. 63

⁸⁷ Aydın Ayhan, a.g.e., s. 15

kurulup düzenli bir savunma gücü oluşturulmasına daha sonra da memleketin kurtuluşuna zemin hazırlayan Kuvay-ı Milliye'nin ortaya çıkmasında en etkili kişilerden biri olmuştur, diyebiliriz.⁸⁸

TBMM faaliyet geçince Balıkesir Livasından da mecliste görev yapmak üzere beş mebus seçilmesi talep edilmiştir.

Seçimler 27 Nisan Salı günü Belediye'de gerçekleştirilmiştir. Şimal cepheleri umum komutanı Kazım Bey, Heyeti Merkeziye Reisi Vehbi Bey oybirliği ile Kazım Karabekir, Yürükzade İbrahim Bey, Heyeti Merkeziye üyelerinden Müftizade Abdulgafur Efendi ve Çantayzâde Hasan Basri Bey oy çokluğu ile seçildiler. Karabekir Paşa aynı zamanda Edirne'den seçildiği için Balıkesir'deki seçimi iptal edilmiştir.⁸⁹

Ege illerinden seçilen yetmiş beş mebustan on üçünün ege kongrelerine katıldığı kesine yakın olarak saptanmıştır. Kongrelere katılanların az bir kısmı mebus olmuştur. Balıkesir yöresi (O zamanki adı Karesi), bu genel durumun dışındadır. Karesi yöresinden meclise gönderilen beş mebustan dördü kongre faaliyetlerine katılmıştır.⁹⁰

Hasan Basri, mebus olarak seçildikten sonra aynı mecliste mebus olarak bulunan şair Mehmet Akif Ersoy ile yakın arkadaş olmuş ve ondan Arap edebiyatı okumuştur. Vekilliği esnasında Mehmet Akif Ersoy'un Tâcettin Dergâhına yerleşmiş burada Mehmet Akif ve Eşref Edip ile beraber kalmıştır.⁹¹

Mehmet Akif, Bursa ve Balıkesir yöresinden gelen Yunan mezalimi haberleri üzerine yazdığı Bülbül şiirini, Hasan Basri'ye ithaf etmiştir. "Bu şiir Ankara'nın düşman kasvetinden kapkaranlık olduğu ve Eskişehir'den top sesleri geldiği günlerinde Tâcettin Dergâhında yazıldı ve bu şiirde Akif, kendisiyle aynı sızıyı paylaşan Hasan Basri Bey oğlumza hitap etti."⁹² Mehmet Akif'i istiklal marşı için

⁸⁸ Mücteba Uğur, "Vatansever Mücahit Hasan Basri Çantay'ı Anarken" *Türk Yurdu Dergisi*, C. 11, S: 51, Ankara, Kasım 1991, s. 50

⁸⁹ Mücteba İlgürel, a.g.e., s. 227

⁹⁰ Ozan Erözden, "Mart 1919 - Nisan 1920 Tarihleri Arasında Ege İllerinde Düzenlenen Kongrelere Katılanların Birinci BMM'ye Yansıma Oranı" , *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., İstanbul, 1992, s. 445

⁹¹ Cemal Kutay, *Egenin Kurtuluşu*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1981, s. 39

⁹² Ahmet Aydın Bolak, "Hasan Basri Bey Amcam", *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993, s. 9

açılan yarışmaya katılması hususunda Hasan Basri ikna etmiştir.⁹³ “İstiklal marşının sözlerinin mecliste Hamdullah Suphi tarafından okunması için önergeyi de Hasan Basri vermiştir.”⁹⁴ Çantay ayrıca İstiklal marşı için de bir beste yapmıştır.

Hasan Basri mebusluğu esnasında, milli mücadeleyi, dünyaya ve özellikle Müslüman âlemine açıklamak için düşünülen İslam kongresini hazırlama komisyon kâtipliği de yapmıştır.⁹⁵

Çantay’ın tasavvufla irtibatı da bu dönemde başlamıştır. Meclis sıralarında yanında oturan Sivas Milletvekili Kadiri şeyhlerinden Mustafa Nâki Efendi ile olan yakın dostluğunun sonunda ona intisap etmiştir. On beş yıl onun irşadı altında kaldıktan sonra hocası tarafından Şâbani şeyhi Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Efendi’ye tevdi edilmiştir.⁹⁶

1.3.2. Tek Partili Dönem (1923–1946)

Hasan Basri Çantay, Büyük Millet Meclisinin birinci döneminin milli mücadelenin kazanılmasının ardından bitmesi ve Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra Balıkesir’e, istiklal madalyasıyla dönmüştür. Balıkesir’e geldikten üç dört gün sonra Zafer-i Milli gazetesi Çantay ile bir röportaj yaparak politik durumu ona sordu. Mühim Bir Mülakat başlığı ile yayınlanan bu yazıda Çantay, yeni seçimler, meclisteki gruplar arasındaki farklar, halk fırkası, en yeni istikamet kısa başlıkları altında verilen görüşleri alındıktan sonra mecliste takip edeceğimiz yeni istikamet, hat ve harekât nedir sorusuna şu cevabı vermiştir; “Size bu konuda yirmi beş ciltlik muazzam bir eseri tavsiye edeceğim. Büyük Millet Meclisinin üç yıllık konuşma zabıtları.”⁹⁷

Bu konuşmadan kısa bir süre sonra yapılan seçimlere Hasan Basri Çantay katılmaz. Bu durum bize Çantay’ın vekilliğe devam etmek istediğini fakat gidişatın istediği gibi olmadığını göstermektedir. Çünkü Çantay, istikameti belirterek bu

⁹³ Aydın Talay, “Hasan Basri Çantay’ı Anarken”, *Zaman Gazetesi*, 3.12.1991, s. 7, Ayrıca bkz. Hasan Basri Çantay, *Âkıfname*, s. 62–63

⁹⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Milli Mücadele’de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990, s. 107

⁹⁵ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, DİB Yay., Ankara, 1973, s. 257

⁹⁶ Aydın Ayhan, “Hasan Basri Çantay”, *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay, Balıkesir, 1993, s. 7

⁹⁷ Aydın Ayhan, a.g.m., s. 7

konuda azimli olduğunu ifade etmiştir. Oluşan siyasi koşulların müsait olmadığı ortaya çıkmıştır. Halk Fırkası milli mücadele dönemindeki yönünden farklı bir yöne yönelmiştir; bu da Çantay'ın arzu ettiği bir durum değildir. Bu noktada onun sohbetlerine katılan Ali Rıza Ercan'ı dinleyelim; “Biz sohbetlerine gittiğimizde hocamız bize “Halk fırkalı olmayın; Halk fırkasının teşekkülündeki tüzüğünde Mehmet Akif ile benim çok katkım oldu; ama tüzük değişti, halk fırkasına katılmayın.”⁹⁸

Çantay'ın 1924 ile 1946 yılları arasında siyasetten uzak yaşamı, okuma, araştırma, yazma, eğitim, hayır işleri ve sosyal işler ile geçmiştir. Balıkesir'de edebiyat öğretmenliğine başlamış. Aynı zamanda gazeteciliğe de devam edip Zafer-i Milli gazetesinde yazılar yazmıştır. 1924 yılında Şehit Çocukları Yuvası Müdürlüğünü üstlenmiştir. Çocukları Koruma Cemiyetine katkı sağlamıştır. Yurdun ders kitaplarını hazırlamıştır. Yoğun çalışmalar neticesinde zihin yorgunluğu hastalığı sebebiyle 1928'de işlerinden emekliye ayrılmıştır. “Zihni faaliyetlerden uzak durmak için bir süre de tarım ve ticaretle uğraştı.”⁹⁹

1929- 32 arasında Gençlik Yolu isimli dergide şiirler ve yazılar yazmıştır. Bu yazıları Ülkü Edebiyatı adlı eserinde toplanmıştır. Emekli olmasından sonra sosyal işlere önem vermiştir. “Veremle mücadele konusunda faaliyetlerde bulundu ve veremle mücadele derneğinin kurulmasına öncülük etti. Milli mücadele döneminde ilk defa Balıkesir Kongrelerince başlatılan içki yasağı ile ilgili çalışmalar Birinci Mecliste Balıkesir mebuslarının öncülüğünde kanunlaştırılıp uygulanmıştı. İkinci meclis'in içkinin yasaklanması hakkındaki kanunu kaldırması üzerine Çantay, İdman Yurdundan başlayarak içkinin zararlarıyla savaşan bir dernek teşekkülüne gitti. Yeşilay ve Kızılay Cemiyetleri Balıkesir'de onun öncülüğü ile kuruldu.”¹⁰⁰

1946'da Türkiye, Demokrat Partinin kuruluşuyla demokrasi alanında yeni bir safhaya geçmiştir. Siyasete tek partili dönem boyunca ara veren Hasan Basri Çantay, 1946 yılında Demokrat Partinin kurulmasıyla tekrar siyasete dönmeyi düşünmüştür. “1946 yılında arkadaşı Vehbi Bolak ile birlikte Demokrat Partinin listesinden bağımsız aday olarak seçimlere katıldı. 1946 seçimleri şaibeli bir şekilde Demokrat

⁹⁸ Ali Rıza Ercan (77) ile kişisel iletişim, 23.02.2008

⁹⁹ Emin Işık, a.g.m, s. 218

¹⁰⁰ Aydın Ayhan, a.g.e., s. 7

Partinin aleyhine sonuçlanınca itirazlar yükseldi. 29 Temmuz 1946 tarihinde Balıkesir’de yapılan parti mitinginde Çantay söz alarak yatıştırıcı bir konuşma yaparak taşkınlıkları önledi.”¹⁰¹

1.3.3. Çok Partili Dönem (1950–1964)

1950 seçimlerine gelindiğinde Çantay ve arkadaşı Vehbi Bolak, Demokrat Parti tarafından listeye alınmayınca bağımsız olarak seçimlere katıldılar. Çantay, bu seçimde Demokrat Parti ile hiçbir sorunu olmadığını ve sadece demokrasi dersi vermek için bu seçimlere katıldığını ifade ediyordu.”¹⁰²

Bu seçimlerde de seçilemeyen Çantay bundan sonra siyasetten hayatının sonunda kadar uzak kalmıştır. Bu dönemi dini yazılar, sohbetler, tasavvufla geçirdi. Dini konularda sohbetlere katılıyordu.

Çantay’ın ev hayatını ve bazı şahsi yönlerini onun hizmetinde bulunan Ahmet Aydın Bolak’tan dinleyelim; “Evinde masa başında çalışmazdı. Bir mindere oturur, önünde rahlesi, çevresinde kitapları zaman zaman sohbetlere daldığında eline aldığı doksan dokuzlu kehribar tesbihi ile sohbeti bıraktığında tekrar kitaplarına dönerdi. Evi bir dershaneydi. Şifayı Şerif orada okutulurdu. Ondan müezzinler makam, usul dersi alır; mevlithanlar ise hangi makamın daha etkili olacağını öğrenirlerdi. Çantay çok güzel mevlit okurdu; dost sohbetlerinde çok yakınlarının çocukları doğduğu zaman yanık sesiyle okurdu. Musikiye hakkıyla vakıftı.”¹⁰³

Sohbetini dinlemeye gelenlerle dini konularda sohbetler eder, katılanların dini sorularına cevap verirdi. Sohbetine katılan Ali Rıza Ercan anlatıyor; “Hoparlör ile ezan olur mu sorusuna; olmaz diye cevap vermiştir. Bu gidiş merkezi namaza gider diyerek karşı çıkmıştı. Hocamız o madeni sesle farz namaz bozulsa sana günahı yeter demişti. Bu sözlerinden sonra namaz kıldığımız camide mikrofon arızalandı ve Hocanın dediği çıktı. Sohbetlerde kullanmak için iyidir ama namazda iyi olmaz dedi. Zamanın İl Müftüsü Yaşar Tunagür hoparlörü arzu etmişti. Fotoğrafçılıkla uğraştığım için işimde İslam’ın emirlerine dikkat etmemi tavsiye ederdi. Heykel

¹⁰¹ Aydın Ayhan, a.g.e., s. 7

¹⁰² Bkz. Aydın Ayhan, a.g.m, s. 8

¹⁰³ Ahmet Aydın Bolak, “*Hasan Basri Çantay Amcam*”, Merve Dergisi, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993, s. 9

yapmak yasaktır; ama oyuncak bebek yapabilirsin, gölgesi düşen şeyi yapma demişti. Camilerdeki süslemelere de hadisle karşı çıkmıştı.”¹⁰⁴

Bu dönemde meal çalışmalarını hızlandırdı ve devrin önemli muhafazakâr dergileri Sebilürreşad ile İslam dergilerine makaleler yazdı. Hasan Basri Çantay, yazdığı çoğu makaleyi 1948–1962 tarihleri arasında kaleme almıştır.

Hayatının son zamanlarında İstanbul’a yerleşmiştir. “İstanbul’da kendi etrafında yeni bir çevre kurdu. Balıkesir bir üniversite şehri değildi; yanına gelenler de üniversite öğrencileri değildi. Muhataplarının ilmi seviyesi İstanbul’da daha yüksekti. İstanbul’daki İlim Yayma Cemiyetinin temellerinin atılmasında onun etkisi vardır.”¹⁰⁵ “Beyazıt’taki evine günün her saati ziyaretçi gelirdi. Gelenler arasında üniversite talebeleri olduğu gibi dostları, ilim ve fikir adamları da bulunuyordu. İsim olarak bazılarını sayarsak, Anayasa Profesörü Ahmet Selçuk Özçelik, Mahir İz, Eşref Edip, Ali Fuat Başgil, Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu gibi.”¹⁰⁶

Hasan Basri Çantay 1960 darbesine şiddetle karşı çıkmıştır. Öğrencisi Doktor Süleyman Yalçın’a “Bu hareket milletimize karşı yapılmıştır. Bundan en çok biz zarar göreceğiz” demiştir.¹⁰⁷

Hasan Basri Çantay 1964 yılında mide kanaması sebebiyle İstanbul’da vefat etmiştir.¹⁰⁸ Cenazesi Fatih Camiinde kılınan cenaze namazının ardından büyük bir kalabalık ile Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰⁹ Kütüphanesini Balıkesir Müftülüğüne bağışlamıştır. Kitapları daha sonra Müftülükçe, Balıkesir Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanmıştır. Kendi yaptırmış olduğu ve de adını taşıyan cami Balıkesir’de bulunmaktadır.

¹⁰⁴ Ali Rıza Ercan (77) ile kişisel iletişim, 23.02.2008

¹⁰⁵ Ahmet Aydın Bolak, a.g.m., s. 11

¹⁰⁶ Süleyman Yalçın, “*Hasan Basri Çantay Hocayı Anarken*” Merve Dergisi, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993, s. 20

¹⁰⁷ Süleyman Yalçın, a.g.m., s. 20

¹⁰⁸ Ahmet Aydın Bolak, “*Hasan Basri Çantay Amcam*”, Merve Dergisi, S:2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993, s. 9

¹⁰⁹ Veli Ertan, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Alimleri*, Türdav Yay., İstanbul, 1976, s. 110

1.4. ESERLERİ

1- Kur'ân'ı Kerim ve Meali Hakîm

Yazarın en önemli eseridir. Yayınladığı dönemde dini ilimler sahasında tanınan bilginler tarafından takdirle karşılandığı gibi Kur'ân'ın Türkçeye aktarılması çalışmalarında bir müracaat kaynağı olma özelliğini günümüze değin korumaya devam etmiştir.¹¹⁰ Eser ilk olarak 1953 yılında üç cilt halinde basılmıştır.¹¹¹

Çantay'ın meal tarzının oluşmasında Kur'ân'ın icazı teorisi önemli yer tutar. Bu durum müellifin metne sadık, kaynak dil verilerine bağlı bir çeviri tarzını tercih etmesine sebep olmuştur. Türkçenin amaç dil olması yönüyle söz dizim yapısını da göz önünde bulundurmuştur.¹¹² Tefsirinde kullandığı metotta Mehmet Akif'i örnek almıştır. Ancak eserin dili ile ilgili eleştiriler de bulunmaktadır.¹¹³

Eserin dili, gününün yaşayan Türkçesidir. Akıcı ve sade bir dile sahip olup dipnotlarda ayetlere izahlar yapmıştır. Bu eserinde Ehli Sünnet'in sahih kaynaklarıyla açıklama yapmaya dikkat etmiştir.

1250 sayfalık eser üç cilt halinde yeğeni ve evlatlığı Mürşit Çantay tarafından neşredilmiş olup Elif Ofset tarafından 1953'te İstanbul'da basılmıştır. Yeğenin ifadesiyle Çantay, şu an Balıkesir'de Hasan Basri Çantay Camii'nin bulunduğu yerde olan arsalarını satarak bu eserini bastırması; kitaptan gelen gelir ile de bu camiyi yaptırmıştır.¹¹⁴

2- Kara Günler ve İbret Levhaları

Balıkesir'de yayınlanan Türk Dili Gazetesinde 18–27 Ocak 1939 tarihleri arasında yayınlanan firar günlerine ait hatıralardır. Ses gazetesinde yayınlanan yazılarıyla birlikte yayınlanmıştır. Kitapta milli birlik ve beraberliği teşvik edici yazıları yer almaktadır. Yazar eserde ülkeye saldıran düşmanlara karşı bir ‘İttifakı

¹¹⁰ Dücane Cündioğlu, “Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Yöntem Sorunu”, 2. *Kuran Sempozyumu*, Bilgi Vakfı, Ankara, 1996, s. 200

¹¹¹ Vehbi Vakkasoğlu, a.g.m., s. 14

¹¹² Bkz., İbrahim Halil Karslı, “Hasan Basri Çantay'ın Kur'ân-ı Kerim ve Meali Hâkim'deki Tercüme Metodu”, *Ekev Akademi Dergisi*, Y:6 S: 13 Güz 2002, s. 159

¹¹³ Bkz., Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümeleleri*, Akid Yay., Ankara, 1989, s. 51

¹¹⁴ Mehmet Deniz (74 Yaşında) ile kişisel iletişim, 25.10.2007

Mukaddes’’ çağrısı yapmaktadır. Eser 86 sayfadır, yeğeni ve evlatlığı Mürşit Çantay tarafından neşredilmiş olup Ahmet Sait matbaasınca 1971 yılında İstanbul’da basılmıştır.

3- Müslümanlıkta Himayeyi Etfâl

Çocukları korumanın onları yetiştirip topluma faydalı olmalarını sağlamanın dini ve sosyal açıdan önemine dair bir eserdir. Himayeyi Etfâl Cemiyeti Umumi Merkezi’nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) emri üzerine hazırlanmıştır. 60 sayfa olup 1922’de Ankara’da Yeni Gün Matbaasınca basılmış Osmanlıca bir eserdir. “İlk bastırıldığında kitabın tüm gelirlerini Cemiyet-i Etfâl’e bırakır.”¹¹⁵

4- Ülkü Edebiyatı

İkinci Meşrutiyeti takip eden yıllarda sanat çevrelerinde ve aydın kesimlerde geniş yankı uyandıran “Sanat için sanat” felsefesini eleştirdiği eseridir. Her türlü sanatın toplum için olduğunu savunmaktadır. Edebi sanatları olabildiğince ustalıkla kullanan genç bir şairle karşılıklı konuşma ve tartışma şeklinde kaleme alınmıştır. 45 sayfa olup 1939’da Balıkesir’de Türk Pazarı Basımevince basılmıştır.

5- Mektepli Yavrularıma

Kurtuluş savaşından sonra Balıkesir’e dönünce yöneticiliğini üstlendiği “Şehit Çocukları Yuvası” öğrencileri için hazırlamış olduğu eseridir. Vatan, millet, istiklal kavramlarını işleyen okul piyesleri şeklindedir. İki kitaplık bir seri olarak Balıkesir’de 1922’de basılmıştır.

6- Fıkı Ekber Tercümesi

İmam Azam Ebu Hanife’ye nispet edilen eserin Türkçe çevirisidir. Diyanet İşleri Başkanlığının isteği üzerine hazırlanmış küçük bir kitapçık şeklinde birkaç kez basılmıştır. İlk baskısı 1954 yılında DİB yayınları arasında 31/24 rakamlı kitap olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı Ankara’da 1982’de yapılmıştır.

¹¹⁵ Aydın Ayhan, a.g.e., s. 25

7- Zekâ Demetleri

Kendi deyişiyile âlim bir papazın (Luvis Rızkullah) çeşitli bahislere, ilahiyata, latifelere, garip olaylara ve diğer bazı konulardaki görüşlerine dair Mecan' il Edeb isimli derlemeden seçilmiş bazı fıkra, latife ve vecizelerin tercümesidir. Arapçadan tercümedir. Edebiyat öğretmenliği sırasında yayınlamıştır. Öğrencilere İslam-Doğu kültürünün edebi verilerinden örnekler sunmak ve onlara derslerde işlemek üzere konular vermek için tercüme etmiştir.¹¹⁶ Çantay bu eserde, Mehmet Akif'ten aldığı derslerin kitabın yazımında etkili olduğunu ifade eder. Bu eser Balıkesir'de çıkan Gençler Yolu isimli gazetede de yayımlanmıştır.¹¹⁷

8. Âkifnâme

Bu eser, Mehmet Akif Ersoy'un kısa hayat hikâyesi, sanatı, fikirleri, onunla ilgili hatıralar ve ölümünü izleyen günlerde basında çıkan yazılardan bir kısmına dairdir. Hatıra türü bir eserdir. 1966'da İstanbul'da basılmıştır.¹¹⁸

9. Hadisler (On Kere Kırk Hadis)

Çeşitli hadis kaynaklarından derlenmiş hadisler ve açıklamalarını ihtiva eder. Hadis edebiyatı içinde önemli bir yer tutan kırk hadislik bölümlerden oluşur. 400 hadisin yer aldığı 10 kitapçıktan oluşur. Kitap üç cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Eserde hadisler, râvileri ve geçtiği ilmi eserlerin isimleriyle verilmiştir. Bazı hadisler dipnotlu bir şekilde izah edilmiştir. Hadislerin tertibinde, konu sıralaması ve alfabetik sıralama yapmamıştır.

10. The Straight Path of İslam

Amerikalı teolog Kenneth Morgan'ın yaşayan dünya dinleri konusundaki eserinin İslam dinine ayrılmış kısmıdır. Yazar, yeryüzünde taraftarı olan dinlerin her birini o dine inanan bir âlimin yazdığı yazıyla anlatır. İslamiyet'e ait kısım Hasan

¹¹⁶ Mücteba Uğur, a.g.e., s. 64

¹¹⁷ Hasan Basri Çantay, *Zekâ Demetleri*, Türk Pazarı Basımevi, Balıkesir, 1939, s. 3

¹¹⁸ Yılmaz Tarhan, "Aydınlarımız Akif'i Anlatıyor", *Diyanet Dergisi*, S: 104, Aralık 1999, s. 59

Basri'nin kaleminden çıkmıştır. İngilizceye çevrilen eser 1958 yılında Amerika'da yayınlanmıştır.

11. Babamın Şiirleri

Kendisine ait şiirlerin toplandığı bir eserdir. Evlatlığı Mürşit Çantay tarafından derlenmiştir.¹¹⁹ “1964 yılında Ahmet Said Matbaasında basılan kitap 84 sayfadır.”¹²⁰

Basılmamış Eserleri; Divanı Lügat üt Türk Tercümesi, Şifayı Şerif Tercümesi, Huccet'ül Bâliğa Tercümesi ve Şerhi, Türk Savları, Kalendernâme, İslamda Cihat ve İdman, Dokuz Derste Arapça ve Farsça Elifba, Maneviyatı Askeriye Dersleri, Edebi Kaideler, Gazetecilik Yüzünden, Ticarî İkrar, İstimlâk Kânunları ve Şerhleri.¹²¹

¹¹⁹ Emin Işık, a.g.m., s. 219

¹²⁰ Mehmet Emre, *Hatıralarım*, Erhan Yay., İstanbul, 2000, s. 82

¹²¹ Mücteba Uğur, a.g.e., ss. 63–67

İKİNCİ BÖLÜM

HASAN BASRİ ÇANTAY'DA DİN VE TOPLUM

2.1. TOPLUMSAL YAPI

Toplum, somut bir bütün olarak, çeşitli olayların, öğelerin veya katların birbirlerine olan karşılıklı etkilerinden meydana gelen hareketli, dinamik bir dengedir.¹²² İnsanların eylem ve etkileşimleri belli kurallara uygun olarak meydana geliyorsa toplum ortaya çıkar.¹²³ Toplum karşılıklı gereksinimlerden doğar. Sosyoloji ilminin kurucusu sayılan İbn-i Haldun'a göre; "İnsanlık için toplumsal yaşam kaçınılmaz bir gerekliliktir. İnsan, doğası gereği sosyal bir varlıktır. Yani topluluk halinde ve toplum içinde yaşaması kaçınılmazdır. Fert tek başına tüm ihtiyaçlarını gideremez."¹²⁴

Toplum ortak kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasına yerleşik ve kendileri birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir gruptur.¹²⁵

Toplum kişiler için vardır ve onun için birçok işlevi yerine getirir. Bu işlevleri sayacak olursak:

- a) Toplum, insanları bir araya getirerek sosyal münasebetlere zemin hazırlar.
- b) Üyelerinin paylaşım oynadığı ortak davranış örüntülerini koruyup geliştirir.
- c) Statü ve sınıf tabakalaşması yoluyla bireyin sosyal yapıda oldukça istikrarlı ve başkalarının da tanınabilen bir pozisyona sahip olmalarını sağlar.
- d) Topluma üyelik için düzenli ve etkili birtakım yollara sahiptir, Evlilik, aile, akrabalık gibi.
- e) Bireylerin yaşantısını sürdürebilmeleri için maddi ve fiziki mal ve hizmetler üreterek dağıtır.

¹²² N.Ş. Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, 8. Bs., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 28

¹²³ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 6. Bs., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 42

¹²⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, Yeni Şafak Yay., İstanbul, 2004, s. 79

¹²⁵ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev. Osman Akinhay, Derya Kömürçü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999, s. 732

f) Siyasal yönetim ve çeşitli sivil gruplar yoluyla, insanların temel gereksimlerinden dış güvenliği ve düzeni sağlar.¹²⁶

Bu saydıklarımıza biyolojik üreme, meşruiyet(kimlik), iletişim, hedef ve amaç sistemi, duygu ve heyecanların düzenlenmesi, sosyalleştirme ve sapkın davranışların kontrolünü de ekleyebiliriz.¹²⁷ Bu işlevlerle birlikte düşündüğümüzde toplum yapısı insanların sonsuz münasebetler ağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplum yapısını izah eden çeşitli kuramlar bulunmaktadır. Bu kuramlardan organizmacı ekol, toplumsal olayları insan yapısına benzeterek açıklama yoluna gitmektedir. Bu ekolün önemli temsilcilerinden İbni Haldun çevrimsel bir teori geliştirerek toplumların doğma, büyüme ve çökme safhalarını zorunlu olarak yaşayacağı iddiasını ortaya koyar. İbni Haldun'a göre zengin bir konuma gelen toplum fertleri toplumda kendi şahsi çıkarları ön plana çıkarır; bu da sosyal bozulma ve çöküşü getirir. Çantay da Allah'ın insanlığa verdiği ferdi ve maşeri bunca nimete rağmen nankörlük eden ve zulmeden insanlar ve cemiyetler kendilerini saadetten mahrum edip çeşitli felakete mahkûm olur, demektedir.¹²⁸ Çantay, ilahi kanunların insanların kendi elleriyle yaptıklarının neticesini hem bu dünyada hem de ahirette gösterdiğini işaret eder.

Hasan Basri Çantay, İbni Haldun gibi organizmacı bir yaklaşıma sahiptir. O, fertleri ve toplumu bir insan vücudu gibi bütün olarak görür. Fertlerdeki değişimin tüm toplumu etkileyeceği görüşündedir; “İslam dini, bütün saliklerini ve hatta bütün insaniyeti bir uzuv gibi mütalaa etmiş fertlerin teemmülünü cemiyetlere mal eylemiştir.”¹²⁹

Toplumsal yapıyı izah eden diğer bir ekol de yapısal-fonksiyonel ekoldür. Köklerini Durkheim'de bulan bu yaklaşım toplumu dengeci ve bütüncü bir süreç olarak yorumlar ve toplumda mevcut normları, kurumları, rolleri bu dengeye hizmet eden unsurlar olarak görür. Organizmacı yaklaşımla benzerlik içeren bu ekol toplumu bir beden gibi sistem içerisinde işleyen bir yapı olarak yorumlar ve sistemi oluşturan öğelerin sistemin devamlılığını sağladığını ifade eder. Sistem

¹²⁶ Bkz, Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?* (Çev.: Nilgün Çelebi), 3. Bs., Attila Yay., Ankara,1996, ss. 76–77

¹²⁷ Bkz, Z. Arslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji*, 4. Bs., Çamlıca Yay., İstanbul, 2001, s. 205

¹²⁸ Hasan Basri Çantay, “Milletler Layık Olduğu İdareye Kavuşurlar”, *İslam Dergisi*, 1(10), 3–4/1957, s. 2

¹²⁹ Hasan Basri Çantay, “Müslümanlık Hayat Dinidir”, *Sebilürreşad*,1(14), 9/1948, s. 217

birbirleri ile ilişkili ögelerin oluşturduğu bir yapı olarak dikkate alınır. Sistem kendisini oluşturan ögeler ve bu ögelerin aralarındaki ilişkileri içine alan bir bütündür. Sistemi oluşturan ögeler sistemin bütününden ayrı tutularak anlaşılabilirler. Sistemin herhangi bir ögesinde görülen değişim, sistemde dengesizliğe yol açar. Bu dengesizlik sistemin diğer ögelerinde de değişim getirir ve bir ölçüde bütün olarak sistemin yeniden örgütlenmesi ile sonuçlanır. Bu yaklaşım beden işleyişini topyekün sistemin hem yapısal ögeleri hem de yüklenen fonksiyonları yönünden inceleyen biyolojik modele benzer.

Bu noktada Çantay, toplumsal yapıyı açıklamada organizmacı görüşün devamı olarak yapısalci-fonksiyonalist bir yaklaşım içersindedir; “Asıl olan bünyedir; millettir. Millet meclisleri milletlerin küçük ölçekte birer haritası ise demokrasiler de hükümetler de o küçük haritanın aynı renkleri ve vasıflara haiz icra kuvvetleridir. Eğer o kuvvetler muntazam işleyen makineler gibi vazifelerini iyi yapıyorlarsa bunun şerefi bizimdir. Malum olduğu üzere milletler onları teşkil eden fertlerin hasıl-ı mecmuudur. Milletlerin meclislerin ve hükümetlerin iyi veya kötü vasıflarda bulunmasının şerefi de kabahati de sorumluluğu da birer birer fertlerindir, hepimizindir. Eğer her fert dini, şahsi, ailevi, milli ve insani vazifelerini layıkıyla ifa ederse hem maşeri bünye iyileşir kuvvetlenir hem o bünyenin mahsulü olan siyasi ve içtimai müesseseler istenilen kemali bulur. Hulasa fertler de cemiyetler de kurumlar da birbirine zincirleme bağlıdır. Ben iyi isem millet de onun temsilcileri de iyi ben kötü isem onlar da öyledir. Bir ambar buğdayın numunesi bir avuçtan ibarettir. O bir avuç numune bir ambarınki ile bir ambarınki de o bir avuçtakine eşittir.”¹³⁰

O, toplum yönetimin toplum yapısının bir neticesi olduğunu vurgulayarak toplumun iyi olmasıyla yönetimin de iyi olacağını vurgulayarak toplumsal sorunların çözümünün yine toplumun kendi yapısında olduğunu ifade eder; “Montesquieu’nun şu mealde meşhur bir sözü vardır; Her millet layık olduğu hükümete sahip olur. İşte bu da ilahi ve içtimai hakikatin bir intibakıdır. Ancak en başta belirttiğimiz ayet ve başka ayetler o Fransızın hayatından en az bin yıl önce nazil olmuştur. Yine o

¹³⁰ Hasan Basri Çantay, , “Milletler Layık Olduğu İdareye Kavuşurlar”, *İslam Dergisi*, 1(10), 3–4/1957, s. 3

mütefekkirten o kadar yıl önce zaten Sevgili Peygamberimiz siz hangi hal üzerine bulunursanız tıpkı ona göre idare edirsiniz, buyurmaktadır.¹³¹

Din, toplumsal yapıyı şekillendiren önemli bir kurumdur. Parsons, din, toplumsal organizasyonun esas kalıbını tesbit etmede belirleyici bir öneme sahiptir, diyerek dinin toplumsal yapı içindeki konumunu bize işaret eder.¹³²

Çantay, toplumsal yapının dikkate alındığında Türk milletinin İslamla kaynaştığını ve İslama zıd olan sistemlerin bu toplumda hayat bulamayacağını anlaşılabacağını ifade eder. Çantay'ın İslâm'dan yola çıkarak komünizm tahlili, toplumsal yapıyı teşkil eden önemli bir sistemin din olduğunu ve din kurumuna ters düşecek bir sistemin toplumsal yapı içinde barınamayacağını ifadesi olmaktadır. Çantay komünizm ile ilgili olarak şöyle der; “Şimdi de Bolşevik olmak isteniyor. Bolşevik olalım demekle olunacak bir şey değildir. Bir kere Bolşevikliğin doğması icap ettiren sebepler Türkiye’de mevcut değildir. Türkiye Rusya değildir. Türkiye, Rusya gibi ruhaniliğin tahakkümünü, emperyalistliği, kapitalistliği terviç eden dar bir din’e malik değildir. Türkiye ve bütün İslam âlemi öyle bir dine maliktir ki; yardımlaşmayı ve gerçek eşitliği, birçok içtimai ve siyaset hatta bedii birçok esasları muhtevî olduğu için burada ayrıca Bolşeviklik tatbikine imkân ve hacet yoktur. Bolşeviklik, bizim memleketimizde, bizim muhitimizde tatbik kabiliyetinden mahrum bir nazariye halindedir. İçtimai meseleler böyle beş on şahsın meydana atılıp da ruhen tebdili tabiiyet etmesiyle halledilmesi mümkün olan şeyler değildir. İçtimai meseleler senelere hatta asırlara ihtitaç messeden şeyler değildir.”¹³³

Hasan Basri Çantay, toplumsal yapıyı izah ederken organizmacı ve yapısal fonksiyonel bir bakışla izah etmiştir. O toplumsal yapıyı izah ederken toplumsal süreçleri de dikkate almıştır. Çantay'a göre değişme talepleri nasıl olursa olsun toplumun yapısına uygun olmalıdır.

¹³¹ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 3

¹³² Mehmet Emin Köktaş, a.g.e., s. 36

¹³³ Mürşit Balabanlılar, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985 ., C:1, s. 330

2.2. TOPLUMSAL DEĞİŞME

Toplumsal değişme zaman içerisinde bir toplumda gözlenebilen ve toplumun sosyal teşkilatının yapısı veya fonksiyonlarını geçici olarak değil de sürekli ve köklü bir şekilde etkileyen ve toplum tarihinin akışını değiştiren değişikliktir.¹³⁴

Toplumsal değişme; toplumsal eylem ve etkileşim kalıpları olan toplumsal yapıdaki hareketliliklerdir.¹³⁵ Değişme konusu insanlık tarihi boyunca daima bir tartışma konusu olmuş ve bugün de olmaya devam etmektedir. Tarih boyunca kimi düşünür ve felsefeciler değişimin zorunlu olduğunu kimi de imkânsız olduğunu belirtmişlerdir. Bu kavramı ilk gündeme getiren Herakleitos'tur. O, değişme çelişiktir. Bundan dolayı karşıtların birliği gerçekliğin özünü meydana getirir, der. Aynı nehre iki defa giremeyiz diyerek de değişimin zorunluluğunu dile getirir. Parmenides ise; değişme çelişik olduğu için imkânsızdır, demektedir. Aristo da "Çevremizde gördüğümüz her şey sürekli değişmektedir. Bundan dolayı değişme dış dünyaya ilişkin tecrübemizin en temel olgularından biridir. Değişim varlığa geliş, büyüme, yok oluş anlamlarına da gelir" demektedir.¹³⁶

Değişmeyi zorunlu görenler evrende değişmeyen tek şey değişimin kendisidir, derler. Bu anlamda hayat statik değil dinamiktir. Durduğunda her şey durmakta; hayatın hiçbir anlamı kalmamaktadır. Toplum da hayat gibi statik ve dinamik bir yapıya sahiptir. Genel değişme kanunlarına tabi olsun veya olmasın değişme toplumlar için bir kaderdir. Zaten toplumun kendisi bir süreçtir. Değişimin sürati farklılık arz edebilir.¹³⁷ Geleneksel toplumlarda değişme daha yavaş bir şekilde olurken, endüstriyel toplumlarda daha hızlı bir biçimde gerçekleşir.

Değişme bazı toplumsal sorunlara çözüm getirirken beraberinde birtakım sorunlar da yaratabilir. Bunun için bazı toplumlar değişmeye direnç gösterebilir. Toplumsal değişme böylece toplumun yapısında meydana gelen değişme demektir. Toplumun yapısı, toplumsal kurumların belirlediği toplumsal ilişkilerden meydana geldiğine göre, değişme bu ilişkilerin değişmesidir

¹³⁴ Ünver Günay, a.g.e., s. 363

¹³⁵ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999, s. 38

¹³⁶ Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yay. İstanbul, 2004, s. 38

¹³⁷ Yümnü Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s. 171

Değişim evrensel bir olgudur. Toplum ve kültür de oldukça sürekli ve dayanıklıdır. “Toplum ve kültürler değişme için gerekli koşulların derecesi ve değişme faktörlerinin işlemlerine izin verilmesi konusunda, değişimin yönü ve oranı açısından büyük farklılıklar gösterirler. En dinamik toplumlarda bile sosyal ve kültürel yapılar ani bir biçimde değişmezler. Her toplumda değişmeye karşı koyan kurumsallaşmış güçler bulunmaktadır.”¹³⁸

. Amiran Kurtkan Bilgiseven şöyle demektedir; “Şekilsiz ve düzensiz bir toplum hiçbir zaman var olmamıştır. Her toplumun bir şekli, yapısı, yerleşmiş gelenek ve göreneklere, uyulmakta olan kanun ve kaideleri vardır. Öte yandan her toplum sürekli bir oluş ve değişim içindedir. Her şeyden önce toplumu teşkil eden fertler değişir. Toplumun yapısı, teşkilatları, örf ve adetleri zamanla değişir. Bu bakımdan toplumu sürekli hareket halindeki bir bütün olarak tanımlamak uygun düşmektedir. Başka deyişle toplum, insanlar arası karşılıklı ilişkilerin, toplumsal olguların kaynaştığı bir pota gibidir... Devamlı değişim halinde olan toplum, böylece dinamik bir karaktere de sahiptir.”¹³⁹

Topluma sunulan değişim önerilerinin hepsi toplumca kabul edilmemektedir. Toplum değişim önerileri karşısında üç türlü tutum almaktadır; Önerileri hemen kabul etmekte veya reddetmekte ve bazen de bir kısmını seçip zamanla kabul etmektedir.¹⁴⁰ Toplumsal değişim karşısında din de üç farklı konumda olabilir. Bu konumları; değişimi engelleyici, değişimin etkin amili ve değişimle karşılıklı etkileşim halinde olma şeklinde sayabiliriz.

Sosyal değişimin bazı önemli faktörlerini şöyle sayabiliriz;

1- Sistemin kendi iç bünyesinden kaynaklanan değişim sebepleri ki; bunların başında çatışma gelmektedir.

2- Sosyal sistemin ilgili olduğu ortamın etkilerine bağlı değişimler ki; bu gruba kültür değişimleri dahil bulunur.

3- Çevrenin etkileri.¹⁴¹

¹³⁸ Joseph Fichter, a.g.e., s. 176

¹³⁹ Ünver Günay, a.g.e., s. 19

¹⁴⁰ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim*, 12. Bs., Beta Yay., İstanbul, 1999, s. 416

¹⁴¹ Ünver Günay, a.g.e., s. 366

Çantay, toplumsal değişim konusunda toplumu iyiye yani ahlaki bir hayat tarzına yönlendirmede ıslahatçı bir yol izlemektedir. O, değişimde toplumsal yapıyı dikkate alır. Çantay, bir makalesinde şöyle demektedir; “Geçenlerde Türkiye’yi ziyarete gelen dost Pakistan’ın ilmi heyetinden Mevlana Abdülaziz şöyle demişti; “Biz ne siyasetle ne hükümetle uğraşmayız, yalnız içtimai bünyenin fikren ve ahlaken yükselmesine çalışırız. Cemiyet iyi hal kazandığında devlet de iyileşir, mükemmelleşir.” Bu beyan *'Bir kavim özlerindeki değişirip bozuncaya kadar Allah şüphesiz ki onun halini değiştirip bozmaz.'*¹⁴² ayetinin güzel bir tefsiri gibidir. Eğer kendimizi ve cemiyetimizi fikren ve ahlaken yükseltmeye çalışmayıp da ömrümüzü boş sözlerle öldürür, gözümüzdeki çöpe bakmadan ellerin gözündeki çöpü görürsek salaha ermemizin asla imkânı yoktur. Mahalle kahvelerinde oturup da boyumuzdan ve seviyemizden çok yüksek mevzuları çekiştirmek ötekinin berikinin kusurunu araştırmak dile dolamak suretiyle saf ve berrak havayı bulandırmaya çalışacağımıza kendi nefsimizi ıslaha gayret ve dindaşlarımızı iyiye ve doğruya irşat edelim. Öyle zehirler vardır ki bir susam tanesi kadarı bile büyük bir havuzun tertemiz suyunu zehirler. Menfi ve kötümser kelimeler de böyledir. Bugün her zamandan ziyade yekpare birliği sağlamaya çalışmak en başta gelen vazifemizdir.”¹⁴³

Ona göre değişim aşağıdan yukarı doğru olmalıdır. Tepeden inmece ve de demokrasi dışındaki yollarla insanlar iyiye yönlendirilemezler; “Bu memleketi cebir ile zorla sopa ile idare olmaz. Bu memleketi hakkıyla idare için memlekette yaşayan insanların ruhlarına göre idareyi temin etmek ve ruhlarını kazanmak lazımdır.”¹⁴⁴

Hasan Basri Çantay, insanların çeşitli değişimlerle felakete gitmelerini yine kendileri sebebiyle olduğunu ifade ederek toplum olarak iyi, ahlaki bir hayat yaşamının neticesinin de topluma iyilik getireceğini vurgular; “Bütün vatandaşlar birleşmedikçe fena hallerimizi değiştirmedikçe ahlakımızı iyi temeller üzerine kurmadıkça dünyanın bütün zengin parçalarını alsak da hiçtir. Milletleri yıkan yaman şey ahlaksızlıktır. Kale içinden alınır sözü ne kadar doğru ise içeriden verilir, sözü de o kadar doğrudur.”¹⁴⁵

¹⁴² Kur’an’ı Kerim, Rad, 11

¹⁴³ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 3

¹⁴⁴ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 2, s. 612

¹⁴⁵ Hasan Basri Çantay, “Gideceğimiz Yol”, *Ses Gazetesi*, 17. Teşrin-i Evvel. 1918, S:1, s. 1

Çantay, kötü yönde değişimin yani ahlaki açıdan çöküşün insanların bireysel ve toplumsal sorumluluğunda olduğunu işaret eder. O, bu noktada Sünnetullah ilkesine dayanır. Sünnetullah ilkesi kısaca konumuzla ilgili olan tarafıyla şöyledir; “Kur’ân’da belirtilen tarihsel yasaların pek çoğu şartlı önermeler şeklindedir. Bu şartlı önermelerde sosyal ya da tarihsel iki olayı birbirine bağlayan korelasyonlar vardır. Buna göre birinci olay yani şart gerçekleştiğinde ikinci olayın yani sonucun da gerçekleşebileceği söylenebilir.”¹⁴⁶ Allah’ın sünneti insanın tavrına göre gerçekleşir.

Çantay, şöyle demektedir; “Fuhşa ve sair ahlaksızlığa alışan millet ve memleketlerde vatan müdafaası, milli izzet-i nefis hamaset gitgide zeval bulur, bu yüzden esaret gelip çatar. Sefahatle esaret iki yaman dosttur.”¹⁴⁷

Hasan Basri Çantay, değişim konusunda tedrici bir yol takip etmektedir. O, toplumun yapısına zarar vermeden yapılacak değişimde devrim veya inkılâptan çok kademeli değişimlerin etkili olacağını ifade eder. Toplumsal yapının böyle değişimlere uygun olduğunu ve bu değişimlerin etkisinin daha kuvvetli olacağını vurgular. Bu açıdan baktığımızda onun cumhuriyet devrimleri neticesinde Türk toplumunda yaşanan köklü değişimler karşısında inziva hayatına çekilmesini anlamlandırabiliriz. Çantay, yapılan devrimlere toptan karşı değildir; ancak değişimler toplumsal yapının bütünü dikkate alınarak kademeli olarak yapılmalıdır. Çantay’ın toplumsal değişim anlayışına genel olarak baktığımızda onun muhafazakâr bakış açısını gördüğümüzü ifade edebiliriz.

¹⁴⁶ Ejder Okumuş, “Kur’ân’da Toplumsal Çöküş” *Kur’ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler* (Ed: Mehmet Bayyığıt), Yediveren Yay., Konya, 2003, s. 166

¹⁴⁷ Hasan Basri Çantay, “Fuhuş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(300), 12/1959, s. 402

2.3. TOPLUMSAL KURUMLAR

2.3.1. DİN

Din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo- dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, semboller ve pratikler kümesidir.¹⁴⁸

Etimolojik ve semantik bakımlardan Arapça'da "din" kelimesinin "de-ye-ne" veya "dâ-ne" kökünden gelir ve genellikle bu kelime üç anlamda kullanılmaktadır; birincisi: usul, adet, tutulan yol, huy anlamındadır. İkinci anlamı: Arami, İbrami dillerinden geçtiği anlamı ile din şekliyle idare etmek, hükmetmek, ceza, yargı, hesap, muhasebe, mükâfât manalarında kullanılır. Üçüncüsü Farsçadan geçen Dâena sözündeki anlamıyla din, mezhep edinmek, inanmak, adet edinmektir. Kur'ân'ı Kerim'de geçen din kelimesi ise; itaat, teslimiyet, ibadet, boyun eğme, millet gibi anlamlara gelir.¹⁴⁹ Eski Yunancada din sözü, korku ile karışık sevgi ve saygı manasını ifade eder."¹⁵⁰ Çiçero, dinin "Religio" kelimesinden geldiğini ifade eder ve "Tanrı'nın Mahiyeti" adlı eserinde bir işin tekrar tekrar yapılması anlamındadır, der. Rudolf Otto ise; korku ile karışık saygı uyandıran sır ve hayran bırakan sır olarak ifade eder.¹⁵¹

G. Mensching ise dini, kutsalla hayati bir karşılaşma olarak tarif eder.¹⁵² Durkheim de dini; Kutsala inanan ve manevi bir birlik meydana getiren topluluğun belirli tören ve tapınmaları şeklinde tanımlar.

Durkheim'in tabiriyle din, ahlak ve hukuk gibi olgulara kaynaklık eder.¹⁵³ Bunun için dinin tarihi de insanlık tarihi gibi eskiye dayanır. Din, kendisine bağlı bir cemaatle hayat bulabilir. Din ve insan birbirine bağımlıdır. Peter Berger, dinin, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynadığını ve insanın kendini

¹⁴⁸ Gordon Marshall, a.g.e., s. 156

¹⁴⁹ Bkz.: *Kur'ân'ı Kerim*, Kafirun 1-6, Zümer 11, Yunus 104, Ali İmran 19, 73, 83, Maide 3, Bakara 112

¹⁵⁰ Ünver Günay, a.g.e., s. 213

¹⁵¹ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 49

¹⁵² Yasin Aktay, Mehmet Emin Köktaş, a.g.e., s. 20

¹⁵³ Bkz., N. Şazi Kösemihal, a.g.e, s. 298

dışsallaştırmasının, beşeri düzenin, varlığın bütününe yansıtılması olduğunu ifade eder.¹⁵⁴

Din, toplumların yaşaması için en başta gelen bir olgudur. Bergson'un dediği gibi; "Din şu veya bu şekilde tefsir edilebilir; fakat ne olursa olsun bir nokta muhakkaktır, o da her zaman içtimai bir rol oynadığıdır."¹⁵⁵

İslam âlimlerinden Ahmet Hamdi Akseki'ye göre ise din; "Yüce Allah tarafından bildirilmiş bir kanundur. İnsanlara saadet yollarını gösterir, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Yüce Allah'a ne şekilde ibadet edileceğini bildirir. İnsanları kendi arzuları ile dini kabul eden akıl sahiplerini hayırlı yollara sevk eder."¹⁵⁶

Hasan Basri Çantay, dini Ahmet Hamdi Akseki gibi tanımlayıp İslâm dinini son ve doğru olan tek din olarak kabul eder. Bu dinin insanlar için Allah ile kurulan bir bağ olduğunu ve İslamın insan doğasına uygun bir din olarak insanlığın tüm iyilik isteklerinin cevabı olduğunu ifade eder. Ayrıca O, İslam'ın tüm insanlığa hitap eden üstün bir din olduğunu vurgulamış ve dinin doğru anlaşılmasıyla günümüze ve tüm zamanlara hitap ettiğinin görüleceğini işaret etmiştir; "İslam dini fitrat dinidir. Bir hadiste; *"Her çocuk İslam fitratı üzerine doğar, sonra ebeveyni Yahudi ise Yahudi, Hıristiyan ise Hıristiyan, Mecusi ise Mecusi yapar."*¹⁵⁷ buyrulur. Bu dinin bütün hitabı akladır, akl-ı selimedir. Akil ve baliğ olmayana ne hitap ne teklif vardır.¹⁵⁸ Çantay, *"Müslümanlık artar, eksilmez"*¹⁵⁹ mealindeki hadisin izahında ise şöyle demektedir; "Müslümanlığı kabul edenlerin sayısı daima yükselir, dinden dönen mürtedlerle miktarı azalmaz. Bu apaçık mucizedir; çünkü küfür âleminin milyonlar ve milyarlar sarfiyle muhtelif İslam diyarında Müminleri Hıristiyan yapmaya durmadan çalıştıkları ve şeytanların bile hatır ve hayallerinden geçmeyen çeşitli hilelere durmadan, usanmadan başvurdukları halde, İslam'ı kabul edenlerin sayısına

¹⁵⁴ Peter Berger, *Kutsal Şemsiye* (Çev. Ali Coşkun), Rağbet Yay., İstanbul, 2005, s. 67

¹⁵⁵ Henry Bergson, *Ahlak ve Dinin İki Kaynağı* (Çev. M.Karasan), 3.Bs., MEB Yay., İstanbul, 1986, s. 9

¹⁵⁶ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, DİB Yay., 13. Bs., Ankara, 1963, s. 7

¹⁵⁷ Buhari, Sahih-i Buhari muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi (Şerh: Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebidi, Trc. Kamil Miras), 8. Bs. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1985, Cenâiz 79; Müslim, Kader, 23

¹⁵⁸ Hasan Basri Çantay, "Müslümanlık Hayat Dinidir", *Sebilürreşad* 1(14), 9/1948, s. 217

¹⁵⁹ Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi* C: 4, (Şerh: Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, Tercüme: Hüseyin Kayapınar, Necati Yeniçel), Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987, Feraiz 10

nisbetle kazançları devede kulak miktarından bile azdır. Bilakis bugün Avrupanın meşhur âlimleri bile Müslüman olmaktadırlar. Dinler arasında mukayeseye muktedir olanlar İslam dinini kabulde asla tereddüt etmezler; çünkü Müslümanlık, fitrat dini, akl-ı selime dini, hakikat dinidir.”¹⁶⁰ Yine Çantay, İslamın ayırt edici vasıflarını işaret ederek İslamın tek hak din olduğunu vurgular.; “İslam dini suhulet dinidir. Takat getirmeyeceğimiz şeyler onun sınırından hariçtir. İslam dini yardımlaşma dinidir. Eğer zenginler bir hadiste buyrulduğu gibi yalnız zekât borcunu yani malının kırkta birini eksiksiz fakirlere vermiş olsalar diyarımızda tek bir fakir kalmazdı. Bundan başka İslam dini düşkünlere muhtelif suretlerde yardım etmeyi, dertlilere deva olmayı herkese hatta her hayvana ve her nebata acımayı tavsiye buyurmuştur. İslam dini yetimlere şefkat kucağını açmış, onların talim ve terbiyesine en büyük ihtimamı göstermiş, bu sayede birçok büyük insan onlardan yetişmiştir.”¹⁶¹

2.3.1.1. Modernizm, Modern Bilim ve İslâm İlişkisi

Modern, yaşadığı zamana uygun demektir. Modern kelimesi Latince Modernus kelimesinden alınmıştır. Latince; “*hemen şimdi*” anlamına gelir. “Toplumsal kültürel ve ekonomik alanlarda sanayileşmiş Batı toplumlarının temsil ettiği teknik, bilgi ve zihniyet seviyesine ulaşmak için yapılan düzenlemeleri ve gösterilen çabaları ifade eden modernleşme, aslında bir süreç olup, insanın belirli amaçlar doğrultusunda doğa üzerinde sınırsız bir denetim kurma ve toplumu o amaçlar yönünde dönüştürme çabası olarak anlaşılabilir. Modernleşme çoğu zaman küçük ve geleneksel cemaat yapılarının çöküşü ve bireyselleşme eğiliminin artması şeklinde karakterize olmuştur. Modernleşmeyle birlikte geleneksel, güçlü dini bağlılıklar kaybolmuş, din ve devlet ayrılığı ve sekülerizasyon süreci ortaya çıkmıştır.”¹⁶² Bu anlamda modernleşme, dine ve geleneklere dayalı dünya görüşünden aklın, bilimin ve çağın getirdiği yaşam normlarına göre hayatı düzenleme çabasıdır. Batı’da toplumun yönetim ve denetiminin kilisenin otoritesinin

¹⁶⁰ Hasan Basri Çantay, *On Kere Kırk Hadis*, C.3, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1962, s. 157

¹⁶¹ Hasan Basri Çantay, “Müslümanlık Hayat Dinidir”, *Sebilürreşad* 1(14), 9/1948, s. 217

¹⁶² M. Ali Kirman, a.g.e., s. 155

yerine aklın verilerinin geçmesi, dinin toplumsal yaşamdan bireysel yaşama dönüşmesi sürecidir.¹⁶³

Modernleşme sürecine giren toplumun sosyal, kültürel, dini ve siyasi yapısında değişimler kaçınılmaz olarak yaşanır. Ayrıca modernleşme, tek boyutlu bir değişim olmayıp toplumun tümünü etkileyen çok boyutlu bir değişimdir. Bir alandaki modernleşme diğer alanları da etkileyebilir. Modernleşme süreciyle toplumlar akıl merkezli bir sürece girerler. Böylece toplumlar eskiden sahip oldukları geleneksel yapılarını değiştirme durumunda kalırlar. Sonuçta toplumlar, dinin toplumsal yaşamdaki konumu sorgulanır bir durum alır ve din, toplumdaki eski konumunu kaybeder.

Batının modernizm ile maddi ve düşünsel sahada ilerlemesi karşısında İslâm toplumlarında hissedilen mağlubiyet psikolojisi, aydınlarımızı, onun silahı ile silahlanma yoluna götürmüştür. Modernizm karşısında tavır geliştirmeye çalışan İslâm dünyası Batı, öncelikle ilim ve düşüncede ileri gitmiştir. İslam da ilim ve tekniği kabul eden bir dindir; gelişmeye açıktır. Hasan Basri Çantay şöyle demektedir; “İslam dini ilim ve fen dinidir. O “İlim Çin’de dahi olsa arayın”¹⁶⁴ buyurmuş dünyada olup bitenleri ibretle tetkik etmemizi emretmiş, hiçbir asırda onunla ilim çekişmemiştir. İslam dini, medeniyet dinidir. O fertleri cemaatlere, cemaatleri milletlere, milletleri yekpare bir vahdete, saadete, refaha ve insaniyete doğru itip götürmüştür. İslam dini terakki ve teceddüt dinidir. Bir hadiste “*İki günü eşit olan aldanmıştır.*”¹⁶⁵ buyrulmuştur.¹⁶⁶ Bizim dinimiz dünya ve ahiretimizin bütün saadetine tamamen yeten, akl-ı selime tıpatıp uygun, en ileri ve mütekâmil bir dindir. Onun emirleri ve talimlerinden hiçbiri gösterilemez ki asrın icap ve şartlarına aykırı olsun. O bölünme kabul etmeyen bir bütündür, ya öylece kabul edilir, ya edilmez, inkılâp isteyenler başka pazar arasınlar.”¹⁶⁷ Bu bağlamda Çantay’ın makalelerini neşrettiği Sebilürreşad Dergisinin önsözünde Ahmet Fuat şöyle demektedir; “Müspet bilimlerin gelişmesi, İslamiyet’in yüceliğini İslam esaslarının

¹⁶³ Ali Akdoğan, a.g.e., s. 61

¹⁶⁴ Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed Acluni, *Keşfü'l-hafa ve Müzili'l-ilbas : amma iştehere mine'l-ehâdîs*, C: 1, (Tashih: Ahmed Kalâş) Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî Y., Halep, 1351, s. 138

¹⁶⁵ İbn Acîbe, *İkazu'l-Himem Şerhu Metni'l-Hikem*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, Tarihsiz, s. 127

¹⁶⁶ Hasan Basri Çantay, “Müslümanlık Hayat Dinidir” *Sebilürreşad*, 1(2) 5/1948, s. 18

¹⁶⁷ Hasan Basri Çantay, “Tefsiri Şerif” *Sebilürreşad*, 1(11), 8/1948, s. 170

beşerin saadetini temin için konulmuş en yüce düsturlardan ibaret olduğunu meydana koymaktadır.”¹⁶⁸ Görüldüğü gibi ister Çantay’da olsun ister diğer Sebilürreşad yazarlarında olsun genel olarak devrin İslamcı kesimlerinde ilim-din ilişkisi bağlamında batının sadece “Müminin yitiği” ile geliştiği şeklinde toptancı bir kanaat vardır. Batı karşısında yaşanan mağlubiyetin neticesinde Batılıların sahip oldukları üstün özellikleri İslam kültür ve medeniyetinden devşirilmiştir düşüncesiyle sağlıklı bir yaklaşım gelişmiştir. Bu konuda Mehmet Akgül şöyle diyor; “Üretilen din anlayışı, rasyonalite kanalıyla dinin alanını maddi ve manevi olarak ayırarak, Batılı “ilim ve din” tarihiyle eklemlenmiş, bütüncül yaklaşımla dinin sürekliliğini kırılmaya uğratan, modern bir söylemi teşkil eder.”¹⁶⁹

Çantay’ın İslam ve ilim ilişkisi hakkındaki düşüncelerinin oluşumunda bu durumun varlığını görmekteyiz. Genel olarak bu düşünceler dönemin İslamcı kesiminin yanı sıra Batıcı ve Milliyetçi çevrelerinde de kabul görmekteydi. Örnek olarak Cumhuriyetin kurucusu Atatürk’ün Balıkesir Zağnos Paşa Camiinde verdiği hutbeye bakalım; “İnsanlara doğruluğun özünü vermiş olan dinimiz son dindir. Kusursuz ve en mükemmel dindir. Çünkü dinimiz akla mantığa ve gerçeklere bütünüyle uyar ve uygun düşer. Eğer akla mantığa ve gerçeklere uygun düşmemiş olsaydı bununla diğer tabiat kanunları arasında çelişki olması gerekirdi.”¹⁷⁰

Çantay, İslam Düşüncesinin geri kalmasının sebepleri üzerine de fikir yürütmüştür. Ona göre bu sebeplerden ilki Müslümanlardan kaynaklanan İslam’ı hakıyla anlamama ve hayata geçirememeye sorunudur; “İslam en iyi standartları ve idealleri olan bir dindir. O, iman edenlere bu dünyada ve sonraki hayatta huzur ve rahatlık getiren yüksek ahlaki ilkeler ve derin bir ruhsal yaşam içeren yol gösterici bir dindir. Bunu İslam tarihini çalışmalarını inceleyen herkes görebilir. Orta Çağda İslam Medeniyetinin sanata ve bilime nasıl bir canlılık getirdiği ortadadır; ancak şimdi niye geri kaldık? Büyük Pakistanlı şair, filozof ve vatansever Muhammed İkbâl, bu soruya şöyle cevap verir; “Hiçbir şey İslam yanlış olduğunu söyleyemez. Tüm yanlışlar Müslümanlardan kaynaklanır.” Batıdan geri kalma konusunda İslam Dünyasının içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve tarihsel koşullar da önem arz

¹⁶⁸ Ahmet Fuat, *Sebilürreşad*, 33/575, 1339, s. 40

¹⁶⁹ Mehmet Akgül, a.g.e., s. 232

¹⁷⁰ Nimet Arsan, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989, s. 98

etmektedir. İslam, Müslümanlar tarafından hakkıyla uygulanmadı. Müslümanlık isim olarak kaldı. Bu da İslam kültürünü bozan en önemli sebep oldu.”¹⁷¹

Çantay, Batı’daki ilmi gelişmelere kayıtsız kalmada Müslümanların özel şartlarının da etkili olduğunu söyler ve rönesans konusunu değerlendirir. Bu konuda matbaa örneğinden yola çıkar; “Matbaa konusunda Osmanlıdaki hattatlar piyasa koşullarını düşünmedi. Onlar hat sanatını korumayı istediler. Ayrıca kendi mesleklerini de korumak istediler. Rönesans ihmal edildi. Ancak Müslümanların geçmişinde tercüme faaliyetleri olmuştur. Antik Yunan’dan çok tercüme yapılmıştır. Batı Müslümanların bıraktığını aldı ve ortaya Rönesans çıktı. Müslümanların ilim anlayışları, okul sistemleri ders tarzları vb. örnek oldu. Batı, kendi din adamlarının boyunduruğundan kurtulup yeni bir bilim ve bilgi yolu buldu. İslam Dünyası, Batı’nın sömürgeciliğini ve haçlı seferlerini gördü ve böyle bir durumda iken Rönesans’ı karşıladı. Bu da İslam Düşüncesi için talihsizlik oldu.”¹⁷²

Çantay, yakın dostu Akif’in “*Doğrudan doğruya İslâm'dan alıp ilhamı; asrın idrakine söyletmeliyiz kur'an'ı*” dizelerinde ifadesini bulan çağa hitap eden bir İslâm anlayışı ortaya koyma fikrindedir. Mehmet Bayyigit’in dediği gibi Mehmet Akif, toplumda yaşayan din anlayışının değişen çağdaş sosyo-kültürel şartları izahta zorlandığını müşahade etmiş ve bu noktada İslami değer hükümlerinin yeniden yorumlanmasını ve buna göre de dinin yeniden asli şekliyle topluma hakim olmasını ister. Müslümanların İslamın hakikatini anlamadığı için geri kaldığını işaret ederek Müslümanların yeniden İslâm’ın aslına dönmelerini ister.¹⁷³

Çantay, tefsir alanında yaptığı çalışmalarda bilimsel bilgiye önem vermiştir; Çantay, “Kur’ân’ı Kerim ve Meali Hakîm” adlı eserinde yeri geldikçe günümüz ilimleriyle alâkasını tesbit ettiği âyetleri modern bilimden faydalanarak izah etmiştir. Örneğin Ra’d sûresi’nin 3. âyetinin îzâhında meyvelerin ve çiçeklerin erkek ve dişi çiftlere mâlik olduğunu, Hicr sûresinin 22. âyetinde de rüzgârların dişi nebatları erkek nebatlarla aşıladığı bilgisini aktararak botanik ilmine dâir bilgiler vermektedir. Yine O, Ankebut suresinin 20. âyetini izah ederken, “Yerde yapılan

¹⁷¹ Hasan Basri Çantay, “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of Islam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, s. 138

¹⁷² Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 139

¹⁷³ Mehmet Bayyigit, “Mehmet Akifte Din ve Toplum Sorunu”, *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S: 8, Konya, 1993, s. 57

hafriyâtın(kazıların) hilkate aid nice sırları ve târihi hakikatları meydana çıkarmakta olduğunu” beyan ederek bu âyetin arkeoloji ilmiyle olan alâkasını ve işâret ettiği hususları açıklamaya çalışmaktadır. Bazı âyetleri de Çantay, tıp ilminin yaşadığı dönemde vardığı sonuçlar ışığında izah etmeye çalışmıştır. Nitekim Nahl sûresinin 69. âyetini tefsir ederken; son fenni ve tıbbi tecrübelerin bu âyetin içeriğine işaret ettiğini ileri sürer. Ona göre, târihi rivâyetler de Hz. Ömer’in (r.a.) onulmaz yaraları bal ile tedavi ettiğini bizlere bildirmektedir. Bugün de aynı tedâvi usûlü tatbik edilmekte, %90 müsbet neticeler alınmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse Çantay, bazı âyetleri müspet bilimlerin vardığı neticeler ışığında tefsir etmektedir. Dolayısıyla onun ilmi tefsir ekolünü benimsediğini söyleyebiliriz.¹⁷⁴

Modernizmin akli önceleyen tavrı karşısında bazı müslümanlar dini emirleri akıl merkezli bir biçimde yorumlama eğilimine yöneltmiştir. Böylece dine bir meşruiyet sahası kazandırma amacı güdülmüş olabilir; ancak bu noktada aşırı gidip ibadeti asli noktasından uzaklaştırma tehlikesi bulunmaktadır. İbadetler dinde öncelikle Allah rızası gayesiyle yerine getirilen vazifelerdir. Çantay, ibadetin en belirgin özelliği olan bu yönü üzerinde durmaktadır. O, zamanın ve şartların getirdiği, ibadetleri tamamen faydacı ve maddeci bir mantıkla yorumlamaya karşı çıkmaktadır. İbadet konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli husus ibadetlerin dini hikmetlerinin varlığıdır. Hasan Basri Çantay, ibadet anlayışı konusunda gördüğü bu hatalı tutumlar karşısında şöyle demektedir; “Peygamber buyuruyor ki; “*Oruç tutun; sıhhat bulun.*”¹⁷⁵ Bütün Müminler şu hakikat-i diniyye’yi bilmelidir ki; İbadetler Allah’ın emri ve sevgili peygamberin tebliği ile yani sırf bundan dolayı yapılır ki buna teabbudi emir denilir. Şüphesiz her ibadette bizim de eksik veya tam anlayabileceğimiz nice dünyevi faydalar vardır. Fakat bu nokta ikinci derecede kalır. Eğer bir mümin sırf şişmanlığı gidermek veya tansiyonunu düşürmek için açlığa katlanırsa o açlık örfi manaca oruç sayılmaz. Ameller ancak niyetlere bağlıdır. Baştaki hadiste orucun sağlık üzerindeki müspet tesirine işaret buyrulması ikinci derecede böyle dünyevi ve bünyevi faidesi de bulunduğunu açıklamaktır ve bu, tıp ilminin bugün ulaştığı bilgilerdendir. Orucun daha nice faideleri vardır ki; nefse

¹⁷⁴ Bkz, Sadık Erenbaş, “Hasan Basri Çantay’ın Tefsir İlmindeki Yeri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Karadeniz Teknik Üniv. SBE*, Trabzon, 2006, ss. 27–28

¹⁷⁵ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemi, *Mecmua-z- Zevaid*, C: 3 (tahkik: Abdullah Muhammed Derviş), Dârü'l-Fikr Y., Beyrut, 1994, s. 170

hâkimiyeti açlığa ve zorluğa tahammül açların hallerine vukuf ve merhamet bu cümleden olanlarıdır.”¹⁷⁶ Namaz konusunda da şöyle demektedir: “Namaz bir idmandır diyemeyiz. O, doğrudan doğruya teabbudi bir emirdir. Bununla beraber bu emrin ifası zimmînde elbette dünyevi faydalar da vardır. Namaz ibadetinin insanları camilerde aynı safa getirerek sağladığı eşitlikte ne kadar faydalar vardır.”¹⁷⁷

Çantay, modernizm ve İslâm ilişkileri konusunda İslâmın çağın şartlarıyla çatışmayacağını ifade eder Ayrıca o, modernizm ile birlikte dinin asli mahiyetinin de kaybedilmemesi gerekliliği üzerinde durur. Çantay yaşadığı dönem itibariyle İslâm dünyasının modernizm ve batı ile yüzleşmesine şahit olmuştur. Bu noktada İslâmî düşüncüyü canlandırmayı amaçlayan bir tavır geliştirmeye çalışmıştır. Çantay, modernizmin topluma etkileri karşısında İslâm'ın asli kaynaklarının muhafaza edilmesi yolunu seçmiştir; ancak o, toplumu iyiye ve dini daha iyi anlamaya yönlendirmede modern bilimden faydalanması gerekliliğini de ihmal etmemektedir.

2.3.1.2. Türkçe Kur'ân Meselesi

Son iki yüzyılda Batı ile yüzleşen Türk toplumu modernizmin hayatın her alanındaki etkileriyle de karşılaşmıştır. Bu etkilerden en önemlilerinden biri şüphesiz dini alanda olan etkilerdir. 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi dünyaya, milliyetçilik fikrinin, ulus olmanın temel dinamiği olduğunu, ilan ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu gibi bütün imparatorlukların sonunu getiren bu süreçte Türkiye de uluslaşma yolunda milli kimliğini şekillendirmeye çalışmıştır. Türkiye'nin sahip olduğu jeo-stratejik konum Batıyla ilişkileri kaçınılmaz kılmaktadır. Batı karşısında modernleşme gayretlerini, Türk milleti için bir var oluş çabasının bir sonucu olarak da görebiliyoruz.

Batı karşısında modernleşme ve batılılaşma açmazı içine giren toplumlar çeşitli çelişkilerle yüz yüze kalmışlardır. Bu çelişkilerden kurtulmak için çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir. Ülkemizde modernleşme için yapılan dil devrimi önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Latin alfabesine geçiş ile Arapça olan Kur'ân-ı

¹⁷⁶ Hasan Basri Çantay, “Oruç Ancak Allah İçin Olursa Oruçtur”, *Sebilürreşad*, 9(218), 4/1956, s. 279

¹⁷⁷ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 279

Kerim'in anlaşılması meselesi önemli bir dini mesele olmuştur. Öncelikle Türkçe Kur'ân tartışmalarını bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

Türkçe Kur'ân meselesinde başlıca iki grup görmekteyiz; Birinci grup Türkçe Kur'ân kavramına sahip çıkanlar; ikinci grup da bu kavrama karşı çıkanlar. İkinci grup karşı duruşunu ilmi gerekçelerle de ortaya koymaktaydı. Çantay'ı bu kategori içerisinde değerlendirebiliriz. Meselenin tarihsel gelişimi kısaca şöyledir; 1839 Tanzimat fermanının ilanı ile dini düşünce tarzının değişme ve farklılaşmasına yönelik gelişmeler açıklanmak istendiğinde bu gelişmelerdeki siyasi yönü ihmal ederek bir izaha gidilemez. Kur'ân çevirileri ilk olarak Tanzimâtın ilanından iki yıl sonra başlar. Ayıntabi Mehmet Efendi'nin eseri olan “Tefsiri Tıbyan” ilk örneğidir.

Cumhuriyet öncesinde bu husus üzerinde duran ilk kişilerden biri Ali Suâvi'dir. Eserlerinde Türkçenin Arapçadan daha üstün olduğunu savunur. Kur'ân'ı Kerim ve ibadet konusunda milli dille hareket edilmelidir, demektedir. Kur'ân'ı Kerimin Türkçeye tercümesi ve bu tercüme ile namaz konusunda temel dayanak Ebu Hanife'nin “Kur'ân'ın Farsça tercümesinin namazda okunabileceği” şeklindeki düşüncesidir.¹⁷⁸ Kur'ân ve ibadet dilinin Türkçe olması gerektiği konusunda düşünce ileri süren diğer bir kişi de Hocasade Mehmet Übeydullah'tır. “O, Herkesin Arapça bilmesinin mümkün olamayacağını ve İslam'ı Arapça bilmeyenlere de ulaştırmak gerektiğini ileri sürmektedir.”¹⁷⁹ İbadet dilinin Türkçe olmasını hararetle savunanlardan biri de ünlü sosyolog Ziya Gökalp'tir. Kimi düşünceleriyle Atatürk'ü etkilemiş olan Gökalp İslam'a milli bir nitelik kazandırmak istemiş, ancak özel bir Türk İslamı'nın gelişmesini önermemiştir.¹⁸⁰ “O'na göre dinde Türkçülük demek, din kitaplarının, hutbelerin, dini öğütlerin, Türkçe olması, halkın ibadetini Arapça yerine Türkçe olarak yapması demektir. Bir ulus din kitaplarını anlayamazsa dinin gerçek yönünü de tanıyamaz.”¹⁸¹

Siyasi devrimler, fikri olarak bulduğu bu zemin üzerinde ülkeyi şekillendirmiştir. “Atatürk ülkenin sefaletinin geri kalmışlığının ardında gerçek sebep olarak zihniyet meselesini gördü. Bu zihniyeti de İslam toplumuna dâhil milletlerin

¹⁷⁸ Halil Altuntaş, *Kur'ân'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, TDV Yay., Ankara, 1998, s. 24

¹⁷⁹ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, 3. Bs., TDV Yay., Ankara, 2003, s. 83

¹⁸⁰ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Yay, Ankara, 1989, s. 19

¹⁸¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Serdengeçti Neşriyat, Ankara, 1950, s. 129

geçmişlerinin hasta ve boş inançlarıyla İslam inançlarını karıştırmak suretiyle dini gerçeklerden uzaklaşması şeklinde yorumlamıştır.¹⁸² “Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kur’ân Türkçe olmalıdır.”¹⁸³ Atatürk Türklerin milli dini Şamanizm’dir diyen birine şöyle demiştir; “ Müslümanlık da Türk’ün milli dinidir. Müslümanlığı Türkler yaymışlar ve Türkler kendilerine göre en geniş manasıyla anlamışlar ve benimsemişlerdir. Müslümanlığa Türk Milleti önünde lazım olan manayı vermek lazımdır.”¹⁸⁴ Atatürk akılcılığı kendine rehber etmiştir. Hayatta en hakiki mürşit ilimdir diyen Atatürk, pozitivist düşüncenin etkin isimlerinden Ahmet Rıza’dan etkilenmiştir.¹⁸⁵

Yaşanan süreçte görülmüştür ki; dine modern ve milliyetçi bir şekil verilmek istenmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte oluşan hava içerisinde Kur’ân’ın çevirilerinde büyük bir artış olmuştur. Ne var ki bunların çoğu ticari amaçla yapılmıştır. Hatalı ve eksik tercümelemler eleştirilere sebep olmuştur. Bu gibi sebeplerle öncelikle Mehmet Akif’e tercüme görevi verilmiş fakat Çantay’ın ifadesiyle Mehmet Akif; “O sıralarda namazın Türkçe terceme ile kılınması eğiliminden korkmuş titremiş müsveddelerini onun için geri almış ve bir daha geri yollamamıştır.”¹⁸⁶ Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı tercüme ve tefsir görevini Elmalı Hamdi Yazır’a vermiştir. Elmalı Hamdi Yazır’ın tercümede kullandığı Türkçe ile tefsirde kullandığı Türkçe birbirinden farklıdır. Yazır Tefsirinin Mukaddimesinde “Haşa Türkçe Kur’ân!” adıyla bir başlık altında bu tabire karşı çıkmaktadır.

1928’deki harf inkılâbından dört yıl sonra 1932’de Ramazan ayında camilerde Kur’ân’ın Türkçe çevirileri okunmaya başlandı. 1946’da yeni çeviriler yayınlanmaya başladı.1950’lerden sonra çeviriler hakkında şiddetli tartışmalar yaşandı. Bunda Demokrat Parti iktidarının da etkisi vardır. Çok partili hayat siyasi tartışmaların önceki döneme nazaran arttığı bir dönem olmuştur.

Hasan Basri Çantay Türkçe Kur’ân hakkında yazdığı makaleleri 1957 yılında kaleme almıştır. O bu tabire üç noktada karşı çıkmaktadır. Bunlar; Kur’ân’ın Allahın kelamı olması sebebiyle insan sözüyle eşitlenemeyeceği; Kur’ân’ın icazı, yapılacak

¹⁸² Nimet Arsan, a.g.e., s. 142

¹⁸³ Nimet Arsan, a.g.e., C. 3, s. 124

¹⁸⁴ Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur’ân ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 2.Bs., Kitabevi Yay., İstanbul, s. 191

¹⁸⁵ Şerafettin Dönmez, a.g.e., 52

¹⁸⁶ Hasan Basri Çantay, “Türkçe Kur’ân Tabiri Üzerine”, *Sebilürreşad*, 11(255), 10/1957, s. 68

tercüme ve tefsir işinin ehline yapılmaması ve Kur'ân'ın İslam âlemi için evrensel bir değer olması.

1) Kur'ân'ın İcazı: “ Kur'ân'ı Kerim hem lafzı hem manası ile mûciz olup onu hakkıyla tercümeden beşer acizdir. Şimdiye kadar birçok yabancı müsteşrik buna yeltendi. Fakat onun ilahi belagat ve icazı hepsini yere serip galip geldi. Ne okuyanlar ne de bizzat o yeltenenler bunları beğendi. Ya aslından ya da ecnebi kaynak ve taslaklardan tercüme edilmiş eski ve yeni birçok özenişler gördük, Hakk'ın kelimasına aklımızca çelenkler ördük. Ancak anladık ki bunlar O değildir aczin ta kendisi olan birer özeniş birer taklit dildir. Kur'ân'ı Kerim anlaşılacak için gönderilmedi mi sorusuna şöyle cevap veririz: Biz bunu iddia etmiyoruz. Hakkıyla tercümesi kabil değildir dedik. Bugün insan sözünün bile bir dilden başka bir dile çevrilmesinde asla aslın bütün hususiliklerine ve o hususiliklerdeki kuvvete tıpkı tıpkısına uyarlık sağlanabiliyor mu? “Basit bir misal “Ak akçe kara gün içindir” sözümüz dünyanın bütün dillerine mota mot çevirelim. Ondaki hususiliği tefsir ve izaha girmeden tam bir surette ifade edebilir miyiz?”¹⁸⁷ “Arap dilinin en belîğ en eşsiz ve ilahi şahikası olan Kur'ân'ı Kerim'in tercümesi meselesinde bu teknik yönden başka daha nice müstesna hususiyetler vardır; Kur'ân'ın bir tek lafzında paha biçilmez atlanıp geçilmez nadide cevherlerden, üstün ve gömülü öyle muhtelif manalar var ki, bütün onlar dinimizin pırlantadan daha kıymetli temel taşlarıdır. Bunların hepsini tercümenin metninde sıralarsak, o tercüme olmaz, izah veya tefsir olur ihmal edersek taksir olur. Nihayet Allah kelamı ile beşer kelamı arasındaki fark tıpkı Yaradan'la yaratılan arsındaki farktır. Bu farkı gidermeye insan ve cin şöyle dursun melekler ve peygamberler bile muktedir değildir. Çünkü O ezeli bu fani bir dildir.”¹⁸⁸ Hak dini Kur'ân Dili Tefsirinin yazarı Elmalılı Hamdi Yazır da şöyle demektedir; “Kur'ân'ı tefsir etmek üzere peygamberin buyurduğu hadislere dahi Kur'ân'dır denilemez; diyen kâfir olur. Mütercimler yaptıkları tercüme ile Kur'ân'ın kıymetine ulaşamazlar.”¹⁸⁹ Bütün İslami ilimlerin ana kaynağı olan fıkıh usulüne göre “Kur'ân manaya delalet eden nazımın adıdır. Nazım ve mana Kur'ân'ın iki ayrı rüknüdür. Ne manadan ayrı nazım ne de nazımdan ayrı mana ne de birbirinden

¹⁸⁷ Hasan Basri Çantay, “Kur'an'ı Kerim ve Meali Hakim Üzerine”, *İslamın Nuru Dergisi*, S: 53, 1952, s. 11

¹⁸⁸ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân'ı Kerim Meali Hâkim*, Elif Ofset, İstanbul, 1959, s. 5

¹⁸⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Ravza Yay., İstanbul, 1993, s. 15

bağımsız olarak nazım ile mananın toplanması Kur'ân olamaz.”¹⁹⁰ Çantay, Türkçe Kur'ân ile ilgili yapılan çalışmalardan sonra devrin Diyanet başkanlarının sözlerini yazısında naklediyor; “Elmalılı merhum Mehmet Hamdi Efendi gibi tefsir sahasında her yönden en yüksek bir otorite olan âlimimiz bile o meşhur eserine tercüme adını verememiştir. O'nun Hak Dini Kur'ân Dili namındaki ölmez eserinin girişinde Kur'ân Tercümesine Kur'ân denilmesinin ne büyük günah olacağını açıkladığı malumdur. O eser Büyük Millet Meclisinin ikinci devresinde ittifakla verilen bir karar üzerine Diyanet İşleri Müşavere Heyetince inceden inceye tetkik edilerek resmen kabul olunmuştur. Arz ettiğim o zamanki eğilime karşı o zamanki Diyanet İşleri Başkanı rahmetli Rıfat Börekçi şöyle bir fetva vermiştir; ‘‘Kur'ân tercümesi Kur'ân olamaz onunla namaz da kılınmaz’’¹⁹¹

1957–58 yıllarında bazı basın organlarınca tekrar alevlendirilen Türkçe Kur'ân'la ibadet konusunda o zamanki Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'na ağır hücumlarda bulunulmasına karşı çıkmış ve şöyle demiştir; “Türk harfleri bugün dilimizde ve yazımızda yaşayan Arapça ve Farsçaların telaffuzuna ve imlasına bile müsait değilken Kur'ân'ı Kerim'in ihtiva ettiği kelimelerin tam yazılışını ve okunuşunu nasıl temin edebilir? Haydi dilimizde yaşayanları az çok munis olduğu için müsamaha ile karşılayalım; fakat Kur'ân kelimeleri öyle midir?”¹⁹²

2) Kur'ân Tercümesi adına yapılacak tercüme ve tefsir işinin ehline yapılmaması. Kur'ân'ın icazı sebebiyle gayet zor bir iş olan tercüme meselesine niçin eğildiği sorusu üzerine Çantay şöyle demektedir; “Gördüm ki Tibyan gibi Mevakib tercümesi gibi eski Türkçe eserler, hem bugünün dilinden ve tercüme tekniğinden uzak hem onlarda asılsız veya faydasız katmalar kucak kucaktır. Bugünün nesli bunu anlamaz anlayanlar bulunsa bile onlar zamanımızın ruhi ve hakiki ihtiyaçlarını doyurmaya asla yaramaz. Şu son yılların imzalı imzasız Kur'ân Tercümeleri(?) ne gelince bunlar da ya hak dinimizin temellerine bomba yerleştirmekten zevk alan garazkâr müsteşriklerin şeytani tercümelerini ve mahut meslek ve mektebini yahut dünyanın herhangi bir bucağındaki bazı zümrelerin bize

¹⁹⁰ Yazarsız, “Dergi Önsözünden”, *Sebilürreşad*, 11(255), 10/1957, s. 21

¹⁹¹ Hasan Basri Çantay, , “Türkçe Kur'ân Tabiri Üzerine”, *Sebilürreşad*, 11(255), 10/1957, s. 68

¹⁹² Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 68

ve gerçeğe uymayan batıl ve menfi mezhebini dile getiren propaganda eserleridir. Onları ilmin ve hakikatin sınırları dışında tanısak yeridir. Onların vatanımızda ulu orta yayılması müminlerin pek haklı bais-i inkisarı olmuştur. Şunu tekrar arz edeyim ki Kur'ân'ı Kerimin meallerinde ne kadar olgunluk hasil olursa olsun Allah kelamının tam hakkını verebilmek hiçbir zaman ve hiçbir veçhile kabil olmayacaktır. Üstelik O'nun bir de kendisine mahsus okunuş tarzı ve ilmi vardır ki çok mühimdir.’’¹⁹³

Çantay, döneminde basılan bir tercümeyle de şöyle eleştirmektedir; “Baştanbaşa hata ve tahriflerle dolu olan eserine Allah ile adeta boy ölçüşürcesine “Türkçe Kur'ân” ismini vermek cüretkârlığında bulunan Osman Nebioğlu bu eseri Kur'ân'ı ticaret metaı haline getirerek piyasaya sürmeye günahların en büyüğünü işlemiş olur ve Müslümanları yanlışla düşürmüş olur.’’¹⁹⁴ Tercüme işinin hassaslığına dikkat çeken Çantay, bu konuda son olarak şöyle bir ikazda bulunmaktadır; “Müsteşriklerin, İslami metinleri güya doğru okutmak için kabul ettikleri işaretleri gördük. Kayıtsız şartsız Garbı taklit gayreti güdenler de bunları benimsemişler. Mesela Hz. Ebubekir'i Abubakır, Abdülkerim'i Abdalkerim yapmışlar. Bugün Kur'ân'ı yeni harflerle yazmayı uygun ve mümkün gören birtakım bilgiçler işte o taklitçilerdir. Bu hususta onlara yetki vermek en büyük cinayettir. Kur'ân metnini herhangi bir istihaleye uğratmak hiçbir fayda sağlamaz. Bilakis onun tahrifine yol açtıkları için manen ve tarihen mesul olurlar. Kur'ân'ın hakikatlerini anlamak istiyorlarsa, bunun ancak tefsir ve mealleriyle mümkün olabileceğini bilmelidirler.’’¹⁹⁵

3) Kur'ân'ın İslam âlemi için evrensel bir değer olması. Dünya üzerinde çeşitli milletlere mensup milyonlarca Müslüman bulunmaktadır. Genel olarak da hepsi milli dillerini kullanmaktadır. Ancak Kur'ân okuma söz konusu olduğunda hepsi Kur'ân'ı indiği dil olan Arapça ile okumaktadır. Bu noktada Çantay şöyle der; “Kur'ân İslam evrenselliğinin ana vahdet merkezi olmaktadır. Kur'ân âlemlerimizle münasebetlerimizi takviye ve tesis etmeye çalışırken yok yere şüphe ve endişe uyandırabilecek

¹⁹³ Hasan Basri Çantay, *a.g.e*, s. 5

¹⁹⁴ Hasan Basri Çantay, *a.g.m.*, s. 67

¹⁹⁵ Vehbi Vakkasoğlu, *a.g.m.*, s. 12

hareketlerde bulunmak doğru değildir. Bugün içinde de dışarıda da her zamandan ziyade birliğe muhtacız.”¹⁹⁶

Çantay, ayrıca yaşadığı yıllarda yeni yeni baş gösteren misyonerlik faaliyetlerine dikkat çekiyor ve tercüme işinin ehemmiyetini işaret ediyor; “Son zamanlarda Kitâb-ı Mukaddes şirketlerinin bütün köylerimize varıncaya kadar Türkçe İncilleri yaymak suretiyle hızlandırdıkları faaliyetleri göz önüne alarak ammenin zevk ve istifade ile yorulmadan ve usanmadan okuyabileceği bir izahlı Meali Kerimin vücuduna kat’i ihtiyaç bulunduğunu takdir ve teslim etmemek mümkün değildir.”¹⁹⁷

Vaaz dilinin Türkçe olması konusunda ise Çantay, Ziya Gökalp ve Atatürk ile benzer bir tutum içersindedir. 27 Mayıs 1916 tarihli ve 6–110 sayılı Karesi gazetesinde Çantay, “Bir Rica” başlıklı yazısında şöyle demektedir; “Saf, masum, her türlü telkinât-ı hayır-hâhâneyi hüsn-i kabule müstaîd halk üzerinde, esasen kendilerine büyük hürmet ve itimat besledikleri ulemânın nasâyihî, bâ-husûs cevâmî-i şerîfe gibi mukaddes yerlerde, pekiyi tesirler yapar. Şu kadar ki, dinleyen kimselerin söylenen sözleri anlamaları elzemdir. İşte bu cümleden olarak kemâl-i memnûniyetle haber aldığımızı göre geçen cuma, İbrahim Bey Cami-i Şerifi’nde Hafız İsmail Efendi, Arapça hutbeyi müteâkip Türkçe olarak hem de gayet selîs ve açık bir lisan ile va’z-ü nasihatte bulunmuş ve bu hâl cemaatin ziyadesiyle memnuniyetini mucip olmuştur. Bu âdetin teessüs ve devamı pek muvâfık ve müfid olur itikâd-ı kavîsindeyiz.”¹⁹⁸

Cumhuriyetin ilanından önce başlayan Türkçe Kur’ân tartışmaları cumhuriyetin ilanı ve girişilen siyasi, sosyal reformlarla yoğunlaşmıştır. 1928’de Latin harflerinin kabulünden dört yıl sonra Türkçe ezan uygulaması başlamış ve 1950 yılına kadar bu uygulama sürmüştür. Kur’ân’ın tercüme faaliyetleri devam etmiştir. Hutbeler, vaazlar Türkçe olarak verilmiştir; ancak ibadette anadil uygulaması olmamıştır.

Çantay, dinin temel kaynaklarından olan Kur’ân üzerinde siyasi tartışmalar yapmaktan uzak durmuştur. Tefsir, tercüme faaliyetlerini ‘Türkçe Kur’ân’

¹⁹⁶ Vehbi Vakkasoğlu, *a.g.m.*, s. 14

¹⁹⁷ Hasan Basri Çantay, “Kur’ân’ı Kerim ve Meali Hakim Üzerine”, *İslamın Nuru Dergisi*, S: 53, 1952, s. 11

¹⁹⁸ Hasan Basri Çantay, “Bir Rica”, *Karesi Gazetesi*, 27.05.1916, S: 6/110

kavramından ayrı tutarak, bu kavrama olumsuz yaklaşmış ve meseleyi ilmi noktadan değerlendirmeyi tercih etmiştir. Çantay, vaaz dilinin Türkçe olmasını ise faydalı bir iş olarak görmektedir.

2.3.1.3. Toplumsal Bütünleşme ve Dini Emirler

Toplumsal bütünleşme; toplum olarak birleşmek, kaynaşmak, birlik, ahenk ve denge içinde bulunmak tek vücûd olmak anlamlarına gelir. “Toplumda küçük cemaatler, menfaat birlikleri, müesseseler gibi sosyal yapının çeşitli unsurları arasındaki kaynaşma durumuna toplumsal bütünleşme denir.”¹⁹⁹

Bir toplumun, sosyal grubun veya sosyal sistemin varlığını ve hayatiyetini devam ettirebilmesi, üyelerinin sistemi meydana getiren kısımların bir arada birbirlerine bağlı kalmalarına yani grubun istikrarına bir bütün teşkil edecek şekilde kısımların birbirine uymuş olmasına bağlıdır.²⁰⁰

Sosyal bütünleşme, toplumdaki herkesin tam bir benzerliğinin sonucu değildir. Bütünleşme bir özdeşleşme ve benzeşmeden ziyade bir yapı ve işlev meselesidir. Bütünleşmenin önemli araçları kültür ve dindir. Toplumlara harekete geçiren kültürdür. “Bir kültür de dağınıklıktan çok birlik ve tamamlanış gösteriyorsa o kültürün hakim olduğu toplum esas itibariyle bütünleşmiş demektir.”²⁰¹

Toplumsal bütünleşmeyi sağlamada dinin önemli işlev görmektedir. “Bilhassa İslamiyet, tevhit akidesinin kazandırdığı tutum sayesinde, aşırı tabakalaşma ve sınıf çatışmalarını önleyici bir role sahiptir. Hayat standartlarının artmasını istemekle beraber, sosyal bütünlüğün bozulmasına, çözümlere yol açmasına karşıdır.”²⁰²

Din, hem birey ile toplum ilişkisini, hem de bireyle toplumsal kurumların ilişkisini ve hem de kurumsal ilişkileri bir bütünlük içinde düzenleme işlevi görür. Din, bütünleştirme işleviyle toplumsal dayanışmanın güçlü bir yapı taşı niteliğine sahiptir.²⁰³

¹⁹⁹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul, 1976, s. 293

²⁰⁰ Ünver Günay, a.g.e., s. 343

²⁰¹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyoloji*, 3. Bs., MEB Yay., İstanbul, 1980, s. 124

²⁰² Yümnü Sezen, *Sosyolojik Açıdan Din*, 3. Bs., İfav Yay., İstanbul, 1998, s. 53

²⁰³ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul, 2003, s. 71

Din, sosyal bütünleştirme açısından etkisini iki yönlü gösterir. Bütünleştirici koruyucu etkisi ve yıkıcı birliği bozucu etki. Her yeni din, eski anlayışlar ve kurumların anlamlarını ve varoluşlarını kaybettikleri yeni bir dünya ortaya koyma amacındadır.²⁰⁴ Ortaya çıkışında eski düzeni yıkıcı etkisi olan din, ortaya çıktıktan ve kurumsallaştıktan sonra sosyal yapıyı koruyucu bir işlev yerine getirebilir.

Bu noktada Hasan Basri Çantay, dinin sosyal bütünleşmeyi destekleyici işlevi üzerinde durur. O yaşadığı dönemde toplumun geçirdiği büyük bunalımlara İslâm'dan ilham alarak kurtuluş yolları önermeye çalışmıştır. İslâm, Türk toplumun büyük kırılmalar yaşadığı son asırlarda büyük bir sosyal bütünleştirici etken olmuştur.

2.3.1.3.1. Tevhit

Tevhit İslam dininin temelini oluşturmaktadır. Çantay, tevhide, İslam'ın özgün yönü olarak ifade eder ve bu ilkeyi insanlığın kurtuluşu için tek yol olarak görür “Gizli ve açık her şeyi bilen, gören ve işiten şerikten ve nazirden münezze ve her yerde hazır ve nazır olan sınırsız kudret azametiyle bütün mevcudatı yaratan öldüren onları tedbir ve terbiye eden besleyen Bir Allah ve ondan başka boyun eğilecek hiçbir Tanrı bulunmadığına iman etmek işte insan hak ve hürriyetlerinin yegâne anahtarıdır.

O imanı kalbinde yaşatan fiilinde yaşatan bir mümin Allah'tan başkasına tapmaz, O'nun emirleri ve taliminin bir hulasası olan hakkı rehber edinir. Hem kendi hürriyetini takyit ettirmeye hem başkalarının hürriyetine tecavüz etmeye asla rıza göstermez.”²⁰⁵ İmanın böyle bir aksiyon yönü vardır; “İman, asıl gerçekliği içinde, eylem veya düşünceleri içeren tavırlarımızın her biri münasebetiyle siyasi, iktisadi ve sosyal kurallara göre somutlaşan niyetlerle ayniyet kesbeden bir imandır. Bu şartlar içinde bütün şahıslar ayrıca sosyal veya ahlaki bağlanımların sorumluluğunu

²⁰⁴ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi* (Terc: Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Kayseri, 1990, s. 67

²⁰⁵ Hasan Basri Çantay, “Tarihimizin Temeli”, *Sebilürreşad*, 1 (12), 8/1948 s. 187

yüklenmek ve dünyanın güzel gidişini teminat altına almak için hür olmak zorundadırlar.”²⁰⁶

Çantay konu ile ilgili olarak şöyle der; “Tarihimizin çelik kalesi bu temel üzerine kuruldu, ecdadımız bu kelime ile yoğruldu bu kelime cihanlara hürriyet verdi, adalet, eşitlik, birlik ve dirlik verdi.”²⁰⁷

Çantay tevhidin insanlığın karakter sahibi olmasındaki önemine işaret eder; “Allaha hakkıyla iman eden kişi için kölelik süflilik dalkavukluk gerilik bir numaralı düşmanlardır. O bütün dindaşlarını kardeş tanır. İnsanlığı sever, hayrı ve fazileti kanatlandırır. Allah’ı bilen bir mümin Onun emirlerine ram olur. Bu sayede külli kaideler ilahi prensipler ve sarsılmaz karakterler kazanır. Hareketlerini de şahıslara değil hep bu prensiplere intibak ettirir. Bize bu dersi hakikati kâinatın rehberi Allah’ın sevgili peygamberi verdi. O olmasaydı beşeriyet cehil ve vahşet içindeydi. İnsanlığımızı ondan öğrendik. İrfanımızı ondan aldık Hatta Allah’ımızı bile onunla tanıdık.”²⁰⁸ Çantay tevhidi bir insanlık ideali olarak görmektedir. Tevhidin bir insanlık ideali olması konusunda Nurettin Topçu da şöyle der;

“Bize göre selamet tarih ve insanlıkla beraber tarihin ve insanlığın var oluş sebeplerini içinde bulacakları bir mutlak’a bağlanmaktan ibarettir. Akli başında bir insanlık kendini asla gayesi ve gerçekleştireceği mukadderatı olmayan bir varlık olarak düşünmeyecektir. Ferdin boyun eğmek zorunda kaldığı bir baskı unsuru olarak toplum zorbalık ve zulme kanat germekte bu şekilde esirliği ve esaret derecesinde uysallığı yaratmaktadır.”²⁰⁹

Çantay, tevhidin dönüştürücü yönünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bağımsızlık ve hakların korunması gibi konularda tevhit temel bir yol gösterici konumundadır. Topluma bir karakter kazandıran tevhit ilkesi sosyal bütünleşmenin ana etkenlerindedir.

²⁰⁶ Muhammet Aziz Lahbabi, *Kapalıdan Açığa Milli Kültürler ve İnsani Medeniyet*(Tercüme Bahaeddin Yediyıldız), TDV Yay, Ankara, 1996, s. 60

²⁰⁷ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 187

²⁰⁸ Hasan Basri Çantay, “Tevhit”, *Sebilürreşad*, 1(12), 8/1948 s. 178

²⁰⁹ Nurettin Topçu, *İsyan Ahlakı*, 4. Basım, Dergah Yay., İstanbul, 2006, s. 213

2.3.1.3.2. Ahlâk

Çantay, ahlaki toplum için bir hayat tarzı olarak görmüştür. O'nun yazılarında ahlaki bir toplum ideali göze çarpar; “Millet olarak felaketlerimizi doğuran birinci sebep; ahlaksızlığımızdır. Bizi çevremizden vuran düşman ne İngiliz ne Fransız, ne Moskof, ne Almandır. Kendimiz, kendimiz, kendi ahlaksızlığımızdır. Evet, umumi savaşın en kızgın olduğu zamanlarında başlayan, milli fedakârlıkları bırakarak, güzel ahlakımızı bozarak hep kendi ihtiras ve menfaatlerimizin peşinde koşmaya başladık. Gözlerimizi memleketimizde kalan bir avuç servete diktik. Kursaklarımızı haram lokmalarla, kasalarımızı sarı ve kağıt paralarla doldurduk. Kocası hudut boyunda canla başla cenk eden ailenin namusunu, malını, hayatını alçakça mahvettik. İşte bu gibi ahlaksızlıklarımızdandır ki, Peygamberimizin mukaddes memleketlerini hamâsetperver ecdadımızın pırlanta yadigârlarını tamamen düşmanın ayağı altında çiğnettirdi, birçok nurları, zekâları, mütefekkir dimağları da ebedi söndürdü. Felaketlerden ibret almayan milletler batar. Bundan sonra aklımızı başımıza alarak saydığımız yanlış yollardan ayrılmazsak, Allah göstermesin bizim de batışımız haktr ve gerçektir. Ben maddi düşmandan ziyade manevi düşmandan korkarım. Manevi düşmanımız ahlaksızlığımızdır. Adam olmak istiyorsak her şeyden evvel ahlakımıza bir kurtuluş vermeliyiz. Bütün dindaşlarımızı bugünün en mühim ve ahlaki vazifesine davet ediyorum: Milli dayanışma! İssiz ve perişan kalan kulübeler, viraneler bizden merhamet ve imdat bekliyor. Daha doğrusu bir günahları itiraf bekliyor ve günahlara bir kefaret istiyor.”²¹⁰

Ahlaksız bir millet yaşayamaz. Ahlak her milletin içtimai gidişine göre bazı değişiklikler arz edebilirse de vahdet ve dayanışma her millet ve memlekette kurtuluş amili olarak kabul edilmiş bir ana hattır.”²¹¹

Çantay, İslâm filozoflarının genel düşüncesi gibi toplumsal bütünleşmede, sosyal sistemin işleminin etkeni olan ahlakın ve sosyal uyumun önemli bir işlevi olduğunu düşünmektedir. Ahlak müslümanlar için ortak bir hayat tarzıdır. Toplumda ortak bir ahlaki hayat ideali toplumsal bütünleşmeyi pekiştirir.

²¹⁰ Hasan Basri Çantay, “Milli Muavenet”, *Ses Gazetesi*, 7.Kasım.1918, s. 1

²¹¹ Hasan Basri Çantay, *Kara Günler ve İbret Levhaları*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1971, s. 68

Ayrıca O, ahlakı milletlerin batmasınının da kurtulmasınının da başlıca ölçütü olarak görmüştür.

2.3.1.3.3. Hoşgörü

Hasan Basri Çantay milletin birlik ve dirlik içinde yaşaması için temelde hoşgörüyeye dayalı bir toplum olmasını gerektiğini vurgulamaktadır; “Bir dil sürçmesinden yahut ani kızgınlıktan doğan bir tek kelimenin bile ne kavgalara ne mahkemelerde sürekli karşılaşmalara sebep olduğunu görüyoruz. Küçük kusurları bile mikroskop aleti ile büyütür gibi dağ haline getirmek habbeyle kubbe yapmak, zamane kabadayılarının pek çirkin adetlerinden olmuştur. Büyük hazdan yani yüksek ve olgun Müslümanlık ve insan şuurundan, kötülüğe katmerli iyilik etmek his ve zevkenden nasiplenmiş olmak şöyle dursun, en basit müsamahayı ve sabrı bile semtine uğratmayan adamların hali ne acınacak hallerdendir. Onların ruhunda şeytani ve nefsanî bir ifrit çöreklenmiştir. *“İyilik ve kötülük bir olmaz. Sen kötülüğü en güzel iyilikle önle. O zaman görürsün ki seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile yakın bir dost olmuştur.”*²¹² Zemaşeri diyor ki; *“İyilikle kötülük haddi zatında ayrı şeylerdir. Eğer karşına iki iyilik çıkarsa sen onun daha büyük olanını yap da düşmanın fenalığını onunla önle, defet. Sözgelimi böyle kötülüğe karşı hatıra gelebilecek iyilik onu affetmendir. Fakat en büyük iyilik fazla olarak da ona ayrıca iyilikte bulunmandır.”* Kötülüğe en güzel surette iyilikle hatta iyiliklerle mukabele etmek Müslümanlığın seçkin şiarı olan sabrın kârıdır. Sabır bazılarının zannettiği gibi her şeye miskinçe boyun eğmek değil, meşru işlerde mertçe ve Müslümanca tahammül ve mukavemet etmek, zorlukları azimle yenmektir.”²¹³

Çantay, hoşgörü konusunda sonuç olarak şöyle demektedir; “İçtimai ahengi, milli birliği bozan, kardeşle kardeşi baba ile evladı dostla dostu birbirine düşman eden bu gibi kötü huylarla mücadele en başta gelen vazifelerimizden olmalıdır. Müminler birbirine sabrı ve hakkı tavsiye ile mükelleftirler.”²¹⁴

²¹² Fussilet, 34

²¹³ Hasan Basri Çantay, “Kötülüğe İyilikle Mukabele”, *İslam Dergisi*, 1(9), 2/1957, s. 2–3

²¹⁴ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 3

2.3.1.3.4. İyiliği Emretme Kötülükten Sakındırma

Çantay, fertlerin toplum içinde yaşamasının bir neticesi olarak herkesin sosyal sorumluluğunun olduğunu söylemektedir. Bu sorumluluk toplumun diğer fertlerini iyiye, güzele yönlendirme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Çantay, kimse bu sorumluluktan kurtulamaz demektedir; “Vazife insanın gerek kendine gerek ailesine gerek komşularına gerek yakınlarına gerek millet ve memleketine ve nihayet gerek Allah’ına ve gerek Allahın yarattıklarına karşı ifasını boynuna aldığı borçtur. Kalbinde iman olan herkes bu borcunu ölüncüye kadar doğrulukla aşk ile yapmaya mecburdur. Vazifesini hakkıyla ifa etmeyenlerin imanı muhakkak ki zayıftır. Bu vatanın selameti bu milletin refahı her ferдин nefsi ve maşeri borçlarını tam ve kâmil bir surette ödemesine bağlıdır. İslam’da ihmal yoktur, tembellik yoktur, “Adam sen de” cilik ve vurdumduymazlık ve neme lazımcılık yoktur. Ancak ve ancak vazife vardır. Şeyhülislam Zembilli Ali Efendiye sormuşlar; Kıyamet alametlerinin başı nedir, demiş ki Neme lazım.”²¹⁵ “*Ey iman edenler! Siz nefislerinizi ıslah etmeye bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapıklar size zarar veremez.*”²¹⁶ Bu ayet mealinde doğru yolu bulunca kaydında hem fertlerin şahsi vazifeleri hem insanlara iyilik tavsiye etmek kötülükten vazgeçirmeye çalışmak vazifeleri dâhildir. Yoksa bu neme lazımcılık değildir. Her ferдин kendi vazifesi kendi vazifesini hakkıyla idrak ve ifa eder bir olgunluğa ermesi sayesinde o gibi fertlerden teşekkül eden cemiyetlerin de salah kazanacağından hiç şüphe yoktur. İslam’da yekdiğerine hakkı ve sabrı sebatı tavsiye etmek esas bir vazifedir.”²¹⁷

2.3.1.4. Toplumsal Çözülme ve Dini Yasaklar

Toplumu, çeşitli alt sistemler (aile, menfaat birlikleri, cemaatler, vs.) unsurlar ve mekanizmalardan oluşan büyük bir sosyal sistem olarak gördüğümüzde çeşitli sebeplerle bu sistemin parçalarını oluşturan bu alt sistemlerin, unsurların, mekanizmaların işleyişinde görülen dengesizlik, giderek artan düzensizlik,

²¹⁵ Hasan Basri Çantay, “Neme Lazım”, *Sebilürreşad*, 1(7), 7/1948, s. 106

²¹⁶ Mâide 105

²¹⁷ Hasan Basri Çantay, “Tefsiri Şerif”, *Sebilürreşad*, 1(10), 3–4/1957, s. 3

örgütsüzlük, yapısızlık ve erime hali ve bu şekilde vukua gelen değişimler, toplumsal çözülmeyi meydana getirir.²¹⁸

Toplumsal çözüme toplumun sosyal yapı olarak düzensizleşmesinden önce zihniyet olarak çökmesiyle meydana gelir. Durkheim 'İntihar' adlı eserinde anomi kavramını psikolojik bir düzensizlik ve anlamsızlık olarak tanımlar.²¹⁹ Çözülme, toplumsal çöküşün ilk basamağı olarak görülür. Toplumsal çözüme, toplumun normlarını etkisizleştirir, toplumda karışıklık ve çatışma halinin oluşmasına neden olur. Sosyal çözüme sosyal değişimin olumsuz olan durumudur. Amiran Kurtkan Bilgiseven'e göre sosyal çözümlenin sebepleri; işbölümü, organizasyon ve demokratik kurumsallaşmanın yetersizliği, iktisadi farklar ile ırk şuurluluk farklarının artması, din ve mezhep ayrılıklarının artmasıdır. Çözülmeyi önleme yolu ise bu sorunların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olur.²²⁰

Parsons'a göre anomi; geniş sayıdaki fertlerin, ciddi derecede, kendi kişiliklerinin istikrarlı ve sosyal sistemin yumuşak bir biçimde işlemesi bakımından zaruri ve sabit müesseselerle bütünleşmeden mahrum buldukları haldir.²²¹

Dinin, insanları belli idealler etrafında birleştirerek toplumsal çözülmeyi önleyici bir yönü vardır. Francis Bacon, "Din, insan toplumunun en güçlü bağıdır."²²² demektedir.

Türk toplumunda modernleşmenin de şekillendirdiği yeni şartlarda dinin sosyal kurumlar üzerindeki direkt etkisini yitirmesi ahlakın da toplumda etkisinin değişmesi neticesini getirmiştir.

Hasan Basri Çantay, dinin sosyal çözülmeyi önleyici yönü üzerinde durur. Dinin vazettiği çeşitli yasaklar ile toplumsal çözülmeyi engelleyeceğini işaret eden Çantay, bozgunculuğun, fuhşun, içkinin yasaklanması gibi örneklerle bu konuyu izah eder.

²¹⁸ Sulhi Dönmezer, a.g.e., s. 427

²¹⁹ Gordon Marshall, a.g.e., s. 32

²²⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, a.g.e., ss. 164-166

²²¹ Sulhi Dönmezer, a.g.e., s. 237

²²² Ünver Günay, a.g.e., s. 324

2.3.1.4.1. Bozgunculuk

Çantay'a göre ahlaki bir hayatın yaşanması için toplumun bir düzen içinde bulunması gerekliliği bulunmaktadır. "Kur'ân'ı Kerimde içtimai nizam ve vahdetin temel kaideleri bulunmaktadır. Bunlara uyan her millet, cemiyet ve fertlerin dünyada da ahirette de refah ve saadetini temine kâfidir. Bunlara uyanlar için dedik; çünkü adı Müslüman olan, Müslümanlığı ancak kendilerinin inhisarı malı sanan bazı fert ve cemiyetleri görüyoruz ki amel ve hareketleri bu yüce düsturlara taban tabana aykırıdır. Dillerinden düşürmedikleri, bir alet gibi sık sık kullandıkları Kur'ân -Hz. Peygamberin tabiriyle- "*Onların hançerelerinden yukarı çıkmamıştır.*"²²³ Onlar Kur'ân'ın Kur'ân onların hasmıdır. Yazık dostu düşman, düşmanı dost bilen ihtiras ve gaflet kullarına! Nereye gidiyoruz? Kızıl cehenneme mi?"²²⁴

Çantay, toplumu bozgun haline düşüren araçlardan biri olarak medyayı görmektedir. Onun için medyaya karşı tedbirli, temkinli davranmak gerekmektedir. Çantay bu noktada Kur'ân'dan delil getirerek konuyla ilgili uyarılarını yapmaktadır; "Ey iman edenler, eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun hakikat olup olmadığını araştırıp açığa çıkarın. Yoksa bilmeyerek bir zümreye sataşsanız da yaptığınıza pişman olursunuz."²²⁵ "Vatanda kötü haberler yayan, menfi propaganda yapan kara kalpli herkese şamildir. Bin bir nikaba bürünerek milletin huzurunu kaçıran o adamlar en büyük düşmanlarımızdan daha düşman sefillerdir. Türk kalesinin içerisinde sinsi faaliyetlerde bulunanların zararı daha büyüktür ve daha içtendir. Onlar temiz ciğerlerimizi çürütmeye kasteden fâsık verem mikroplarıdır. Dikkat edelim ki çok nazik bir devre içindeyiz. Bu devreden Allah'ın inayetiyle kurtulacağız bu muhakkaktır. Yalnız bize düşen dini ve milli vazife birlik kalemizde en küçük bir gediğin bile açılmamasına titizlikle çalışmak ve kulağımıza gelen her habere inanmamaktır."²²⁶

²²³ Ebu Davud, a.g.e., Vitr 21/1474

²²⁴ Hasan Basri Çantay, "Bozgunculuk Hakkında", *İslam Dergisi*, 1(8), 12/1956, s. 2

²²⁵ Kur'an'ı Kerim, Hucurat 6

²²⁶ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 3

2.3.1.4.2. Fuhuş

Hasan Basri Çantay, fuhuş toplumu içten çökerten ahlaki bir bozulma olarak görmektedir. O, insanın doğasından getirdiği bazı eğilimlerin din kuralları çerçevesinde düzenlenmesi gerekliliğini vurgular. “Meşru aile teşkili ile neslin bekası için cinsi münasebetler her din ve memlekette helal kılınmıştır. Yalnız insanlar değil bütün hayvan ve bitkiler de hep türlerinin devamına hadimdirler. Hilkat ve fitratta abes yoktur. İnsanlar acaba bütün temayüllerini her türlü bağdan azade olarak tam bir serbesti içinde istifade edebiliyorlar mı? Eğer bu esas kabul edilecek olursa zulüm, hubbi nefis, hırs tama ve şehvetlerle sarılmış olan beşerin hiçbir şarta hiçbir kanuna, içtimai, siyasi hiçbir teşkile tabi olmaması iktiza eder ki o zaman artık hükümet ve insanlık mefhumlarının da hikmet ve manası kalmaz. Hâlbuki başkasının malını çalanlar zindanlara atılıyor, her ne surette olursa olsun başkasını rahatsız eden ceza görüyor. Fuhşun serbest olması tabii medeni bir zaruret olarak görülmektedir ki bu büyük bir hatadır.”²²⁷ “Mahlûkatın en olgunu ve en şerefli olan insanların her bakımdan acınma ve himayeye layık kadın nevini hem insani ve meşru bir gaye gözetmeksizin şehvani haddi aşmaların tatminine mahkûm etmeleri ne büyük ve feci bir sapkınlıktır. Kadın haklarını koruma davasını güden bayan dernekleri kendi hemcinslerinin bu esaret ve felaketi karşısında niye susuyorlar, haykırmıyorlar. Türk erkekleri de Türk kadınları da dünyanın en mümtaz ve kanunlara en riayetkâr insanlarıdır.”²²⁸

Ahlak üzerinde yapılan münakaşaların çoğunluğu cinsel ahlak sahasındadır, insan en çok bu noktada zıt görüşlerle karşılaşır. Toplumun ahlak sistemini beğenmeyenler daha çok onun cinsel ahlakla ilgili standartlarına ve yargılarına karşı çıkarlar. Bazılarına göre, cinsel ahlak çok sert prensiplere bağlı kaldıkça toplumun sağlıklı gelişmesi mümkün değilken, Çantay’ın dillendirdiği düşünce “Cinsel ahlaka dair kaidelerin gevşemesi durumunda toplumun ahlak bakımından çökebileceğini veya hiç değilse sarsılacağını” ifade eder.

Bazı kimseler cinsel davranış bakımından çok serbest olan ülkelere bakarak onların bu meseleyi çözdüğünü sanırlar ve tam bir serbestliğin gerekli çözümü

²²⁷ Hasan Basri Çantay, “Fuhuş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(298), 12/1959, s. 369

²²⁸ Hasan Basri Çantay, “Fuhuş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(299), 12/1959, s. 287

getireceğini iddia ederler. Çantay bu noktaya şöyle bir eleştiri getirir; “Fuhşu ve bulaşıcı hastalıkları fuhşu serbest bırakarak önleyemezsiniz. Fuhşu doğuran sebepler üzerinde şimdilik durmamamın sebebi; yangın olanca azgınlığı ile tahribatını yaparken sebepler üzerinde durulmaz evvela yangın söndürülür. Birleşmiş Milletler kendine bağlı ülkelerden fuhşu yerlerinin kapatılmasını talep etmiştir.”²²⁹

Cinsel serbestlik, çok defa cinsel problemleri çözmek için bulunmuş bir yol olmaktan ziyade bunalımlarını çözemediği için cinsel serbestlikle tatmin arayan insanların sıkıntısını aksettirir. Bu alanda serbestlik isteyenler işin sosyal yönünü düşünmeyerek sadece insanın cinsi ihtiyaçlarını hesaba katan yani tıpkı kendi benlikleriyle dış dünyayı iyice ayırt edemediği için her şeyi kendi istekleri çerçevesinde düşünen çocuklar gibi kimselerdir.

“Toplumun cinsel davranışları bir düzene sokması son derece gerekli bir durum olarak ortaya çıkıyor; aksi halde insanlar cinsel ihtiyaçlarını doğrudan doğruya tatmin etmeye kalkışacak ve cemiyet hayatının çekirdeği olan aile ortadan kalkacak ve bu davranışlarla birlikte toplum hayatının öbür sahaları da tam bir kargaşaya teslim olacaktır.”²³⁰

Çantay ahlaki bozulmalara çare olarak aile kurulmasının teşvik edilmesini, kolaylaştırılmasını ve aile kurumunun güçlendirilmesini önermektedir; “Eğer milletimizi hakikaten seviyor bekârların da evlenip yuva kurmalarını istiyorsak kolay ve israfsız evlenebilmelerinin çarelerini arayıp bulalım. Tantanalı ve sefih düğünlere son verelim. Birinci devre Büyük Millet Meclisinde düğünlerde israfın men’i hakkında bir kanun tedvin ve neşir edilmiş bunun ilk senelerde tatbiki bilhassa hem fakir bekârları sevindirmiş hem kız hem kadın kaçırma olaylarını önlemiş hem meşru evlenmeleri artırmıştı. Muhterem Peyami Safa Bey’in bir zaman evvel simitçi kızının hikâyesine dair fıkrasında şöyle anlatıyor; simitçi kızı kendisiyle izdivaca talip olanlardan ilk şartı şu imiş; düğünü mutlaka Hilton Otelinde yapılması imiş. Oteldeki bir gece düğün masrafı ve teşhirlerin tuttuğu yekünler ve çılgınca gösteriler yürekler acısıdır. Alabildiğine yayılan bu kabil sefahat gösterilerine simitçi kızının imrenmesi elbette hakkıdır.”²³¹

²²⁹ Hasan Basri Çantay, “Fuhş Salgını” *Sebilürreşad*, 12(300), 12/1959, s. 402

²³⁰ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 4. Basım, Ötüken Yay, İstanbul, 2000, s. 37

²³¹ Hasan Basri Çantay, “Fuhş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(299), 12/1959, s. 288

Sonuç olarak Çantay'a göre cinsel hayata düzen getirmemek ahlaki dejenerasyonu getireceği gibi toplumun giderek güçsüzleşmesine yol açacak bu da toplumun çöküşünü getirecektir. O'na göre çare aile kurumunun sağlamlştırılmasıdır. Dini ilkelere göre toplumu şekillendirmektir.

2.3.1.4.3. İçki

İçki içmek İslam dininde haram kılınan hareketlerdendir. İçki kullanmak isteyen ve bunun İslam'a aykırı olmadığını söyleyen bazı kişiler her sarhoş edicinin içki olmadığını ortaya koymaya çalışırlar. Çantay, bu fikri savunanlara şiddetle karşı çıkmış ve her sarhoş edicinin içki olduğunu ifade ederek içkinin fertlere ve toplumlara zararlı olduğunu işaret etmiştir. İçki toplumda birliği bozan zararlı bir alışkanlıktır. Her çeşiti de İslâm'da haram kılınmıştır. "Hamr zannedildiği gibi sadece şarabın adı değildir. Hamr akli örten, bürüyen her türlü içeceğin adıdır. İçkinin haram kılınmasının sebebi aklın korunmasına aykırı oluşundandır. İçki sadece akıl sağlığına mı aykırıdır? Hayır, genel olarak sağlığın, malın ve neslin korunmasına da aykırıdır."²³²

Çantay, tefsirci olması sebebiyle içki ile ilgili olarak Kur'an'da geçen ifadeleri tahlil eder. "Hamr mayalanan, kendiliğinden köpüren, bozulan üzüm suyu olduğu gibi genel olarak her sarhoş edici şeyin de adıdır. İçkiye hamr denmesi akli örtüp karmakarışık hele getirmesindedir. Mâide süresindeki ayetlerin tefsirinde Hamr kelimesinin anlamı üzerinde durulmaktadır. Hamr sözlükte setr bir şeyi örtüp kapatmak demektir. Bu sebeple kadınların başörtülerine Himar denilmektedir. Nitekim nur süresindeki örtünme ile ilgili ayette Himar kelimesinin çoğulu olan humur kullanılmıştır. İçkiye dimağı örttüğü, zarar verdiği için hamr denmiştir. Sarhoşluktan doğan baş ağrısına da Humar denir. Hemre kadınların başörtüsünü takınma tarzıdır. "El avaanu la tuallem-ül himre; tecrübeli ve arif bir kadına nasıl örtü takınacağı öğretilmez. " Bizdeki arife tarif gerekmez savımız gibi bir sözdür.

²³² Hasan Basri Çantay, "İçki, Kumar ve Fal Hakkında", *İslam Dergisi*, 1(6), 9/1956, s. 2

Bakara süresi 219. ayetinin nüzul sebebi şöyledir; Hz. Ömer ve bir grup sahabe Peygamberimize bize hamr ve kumar hakkında bir fetva ver diye sorarlar. Efendimiz de: “*Bunlar akli gideren, malı mahveden iki afettir*”²³³ buyurur.

Peygamberimizin şu hadisleri de içki meselesi hakkında meseleyi bitirmeye kâfidir; “*Her sarhoşluk veren şey haramdır. Çoğu haram olanın azı da haramdır.*”²³⁴ “*Buğdaydan hamr olur, hurmadan da olur, baldan da olur. Ben her sarhoşluk veren şeyi nehyediyorum.*”²³⁵ Bu hadisler de ispat ediyor ki; Kur’ân’da beyan buyrulan Hamr bazılarının iddia ettikleri gibi yalnız üzümünden ve benzerlerinden üretilen şarap değildir; içki nevinden olan bütün sarhoş edicilere şamildir.”²³⁶ “Münkir ve cahillerden kimi Kur’ân’ı Kerim’in yasak ettiği içki ancak şaraptır diyor, diğer içkileri haramlıktan kurtarmaya çalışıyor! İlim ve lisan bakımından bu, en büyük hatadır. Kamuslara bakmasak bile Kur’ân’ı Kerimin eşsiz ve yegâne müfessiri Peygamberimiz bize her içkinin Hamr olduğunu beyan etmiştir diyen Çantay, Hz. Peygamber’in şu hadisinin mealini verir; “*Her sekir veren hamirdir. Her sekir veren haramdır. Kim dünyada içki içer ve tevbe ile terk etmeden, onda ısrar ederek ölürse ahirette cennet şarabı içmez.*”²³⁷

2.3.1.4.4. Dalkavukluk

Çantay’a göre sosyal hayatımızı zayıflığa düşüren ahlaki hastalıklarımızdan biri de müdahane’dir.(Dalkavukluk); “Müdahane, Hakk karşısında sükût etmektir. Bu kalbin afetlerindedir. Hz. Peygamber (Sav) Efendimiz buyuruyor ki, “*Hakk’ı müdafaa etmeyen, susan, dilsiz şeytan gibidir.*”²³⁸ Süfyân-ı Sevri de diyor ki, “Bir kimseyi bir memleket veya bir mahalle halkı ittifakla övüyorsa biliniz ki o, müdahin’dir.” Dalkavukluğun ayrıldığı kısımlar; Benlik sevgisi, ihtiras, haset,

²³³ Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed Acluni, *Keşfü'l-Hafa ve Müzilü'l-ilbas amma iştehere mine'l-Ehâdis ala Elsineti'n-nas*, C: 1, Mektebetü'l-Kudsi, Kahire, 1351, s. 385

²³⁴ İbn Hacer el-Askalani, *Bulugü'l-Meram Min Edilleti'l-Ahkam* (Terc: Ahmed Davudoğlu), C: 4 Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1967, s. 61

²³⁵ Şemseddin el-Hatîb Muhammed b. Ahmed el-Kahiri Şirbini, *Mugni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Meani elfazi'l-Minhac* (Şerheden: Musta el-Babi el-Halebi), C: 4, Darül Fikr, Kahire, 1958, s. 188

²³⁶ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 2-3

²³⁷ Hasan Basri Çantay, *On Kere Kırk Hadis*, C: 1, Ahmet Said Matbaası, 1958, s. 20 , ayrıca hadis için Bkz: Müslim, *Sahih*, c. 6, s. 100

²³⁸ Adülkerim b. Hevazin el-Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, (Terceme: Hoca Sadeddin Efendi, Yay. Haz. Mehmet Günyüzlü) Yasin Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 62

alçalma, nifak, riya, cehl, günaha meyil, zulmü sevme, günah işlemeyi sevmek. Müdahane hakkı aşığılayan, batılı ise yücelten korkunç bir hastalıktır. onun hakim olduğu diyarda hakikat daima horlanır. Hakikatin barınmadığı memleketler çöküşe mahkûmdur. Önceki ümmetlerin geçirdiği tarihi devreleri araştırırsak görürüz ki, onları batıran en yaman etken müdahane olmuştur. Bu etken dış güçlerin kullandığı casusluktan bile daha tehlikelidir; çünkü o, kaleyi içten yıkan milli varlığı ta kalbinden kemiren bir kurttur. Bir zamanlar devletimizi dünya milletleri karşısında hakim kılan şey Hakkın üstünlüğü, onun hükümlanlığı olmuştur. Müdahane devletimizin zayıflığını kuvvet, zulmünü adalet, rezaletini fazilet göstermiştir. Bu yüzden sosyal dengemiz dağılmış çözüme baş göstermiştir. Müdahane, irticadan da, vatana ihanetten de padişahçılıktan da daha çok zarar veren hain bir sanattır. Müdahane imanın kaybolmasından yahut zayıflığından doğar. Dalkavuk; aciz bir mahlûku Allah'a (cc) tercih eder. Yahut Allah ile eşit görür. Bu sebeple müdahin müşrik gibidir. O kalbi ağlasa da efendisi gülerken gülecek, ruhu gülse de veli nimeti hafif iç geçirdi mi ağlayacak. onun söylemesi, yazması, oturması, hülasa her şeyi efendisinin tasarrufundadır.”²³⁹

Çantay, dalkavukluğu anlattıktan sonra meselenin yönetimi ilgilendiren yönüne değinir; “Omuzlarında makam mevki rütbesi taşıyan adamların dalkavukluğu alelade fertlerinkinden daha zararlıdır; çünkü temsilci (Milletvekili) vatanın bütün mukadderatı ile alakalıdır. Vatani temsil eden kimsenin vazifesi vekâlet ettiği milyonların hukukunu ihmal etmek ve unutmak değil, haykır haykır onların hukukunu savunmaktır. Hem bir temsilcinin dalkavukluğu demek bütün milletvekillerin dalkavukluğa sevki demektir ki, buna hiç kimsenin yetkisi yoktur.”²⁴⁰

²³⁹ Hasan Bastı Çantay, “Müdahane” *Zafer-i Milli*, 19.Eylül.1925

²⁴⁰ Hasan Bastı Çantay, “Dalkavukluk” *Zafer-i Milli*, 25 Teşrin-i Evvel. 1339

2.3.1.5. Dini Tecrübe ve Tasavvuf

Tasavvufî tecrübe dini tecrübenin özel bir alanını temsil eder. Tasavvuf özü itibariyle Allah'a ulaşma arzusudur. Allah'la birleşmeye doğru insan ruhunun evrensel arzusunun değişmez ifadesidir.²⁴¹ Kendi huzur ve olgunlaşma ilkesini Allah'ta gören insan ruhunun kendi geçici benliğini terk ederek Allah'ın yol göstericiliğinde yeni bir varlık ve benlik kazanma arzusunun açık ve sürükleyici ifadesidir. İslâm tasavvufunda ve de genel olarak mistisizm'de varolan dini tecrübenin bazı önemli özellikleri vardır; dini olarak tanımlanabilen, elde edilebilir ve farklı bir ruh halidir. Dinlerin çoğunda merkezi bir özelliğe sahiptir. Çok köklü kişilik değişmelerine yol açabilmesi bakımından, oldukça derin bir kişilik seviyesi ihtiva etmektedir. Gerekli potansiyel doğuştan mevcuttur.²⁴²

Tasavvufta insan kendi iç varlığını öğrenip kendini bildiği takdirde bütün kainatı ve onu yaratan Allah'ı bilir.²⁴³ Tasavvuf yoluyla insan kendini iyi ve ahlaki yönden bir eğitime girmiş olur. Bu durum kişinin kendini gerçekleştirmesinin ve karakter kazanmasının önemli bir aracıdır. Dinin gönderiliş amacı da insanları olgun bir seviyeye yükseltmektir. Gordon W Allport'un dediği gibi; “Bireyin dini, kendini yaratılışa ve yaratıcıya bağlayan cesur bir teşebbüstür. Bu bireyin ait olduğu yüce konteksi bularak kişiliğini tamamlama ve genişletme için yapmış olduğu mutlak teşebbüstür.”²⁴⁴ Tasavvuf ve mistisizm bir aşkınlık arayışıdır. Nils G. Holm'un de dediği gibi; “Onlar Tanrı'nın her şeyde tezahür ettiği bir bütüne, her şeyi kuşatan bir tecrübeye ulaşmaya çabalarlar.”²⁴⁵

Hasan Basri Çantay, tasavvufu Kur'ân ve sünnet çerçevesinde önemli bir eğitim yolu olarak görmektedir. O'na göre tasavvuf, dini emirlerin içinde var olan bir hakikattir; “Tasavvufta aslolan aşktır. Allah'a aşk ile tasavvuf insana yüksek idealler kazandırır. Bir mürit için Kur'ân ve sünnete uygun bir rehberin olması gerekir. Rehberin ruhu aydınlanmış olmalıdır. Her türlü ibadet insanın ruhunu yüceltmede bir vesilesidir. Sadaka, namaz, hac, dua ve zikir gibi. Gizli yapılan dualar ve zikirler

²⁴¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 317

²⁴² Hayati Hökelekli, a.g.e., s. 319

²⁴³ Amiran Kurktan Bilgiseven, *Sosyolojik Açından Tasavvuf ve Laiklik*, Kutsun Yay., İstanbul, 1977, s. 33

²⁴⁴ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, Elis Yay., Ankara, 2004, s. 158

²⁴⁵ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş(Terc.: Abdülkerim Bahadır)*, İnsan Yay., Ankara, 2004, s. 77

nafile ibadetlerdir. Allah'a yaklaşımda önemlidir. Kutsi hadisle bildirildiği gibi insan, kul Allah'a bir adım attığında Allah ona koşar ve o kulun konuşan dili gören gözü olur. Allah'ın rızasını kazanmak, dini emirleri yerine getirmeye olur. Bunun için de nefis ve akılla mücadele etmek gerekir. İşte Allah'ın rızasına kavuşmak bir çabayı ve mücadeleyi gerektirir. Tasavvuf, ilk aşamada insanın aşağı huylarının izlerini insan hayatından silmeye çalışır. İkinci aşama da uyanma aşamasıdır; insan Allah'ın dünya ve hayat üzerindeki hikmetlerine vâkıf olmaya başlar. Üçüncü aşamada ise Allah'ın insana ilham ettiği hakikatler ortaya çıkar. Dördüncü aşamada kul her şeyi Allah için yapmaya başlar. Beşinci aşamada Allah'tan gayrısı kula kötü gelmeye başlar. Yunus bir dörtlüğünde ne güzel söyler;

“Hoştur bana senden gelen
Ya hilat-ü yahut kefen,
Ya taze gül, yahut diken
Kahrında hoş lütfun da hoş”

Altıncı aşamada kul Allah'ın rızası ile sabrı kuşanır ve nihayet yedinci aşamada Allah nefse şöyle hitap eder; “Ey mutmain olmuş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”²⁴⁶

Bu yedi aşamayı geçen kişi mükemmelliğe ulaşır. Bu yedi aşamalı disiplin İslam'ın tüm ibadetleri için geçerlidir.”²⁴⁷ Çantay, tasavvufi öğretinin inananlar için bir gereklilik olduğunu işaret eder. Bu noktada onun tasavvufi yapılanmalar olan tarikatler konusunda olumlu bir bakışının olduğunu anlamaktayız. Çantay, kendi hayatında tarikatlere yakın duran birisi olmuştur. O'nun milletvekili olduğu dönemde Sivaslı bir Kadiri Şeyhi ile yakın dostluğu neticesi ona intisap ettiği ve ardından Balıkesirli Şabani şeyhi Abdülaziz Mecdi Tolun'a intisabı bilgi olarak doğru görünmektedir.

²⁴⁶ Kur'an'ı Kerim, Fecr 27–30

²⁴⁷ Hasan Basri Çantay, “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of İslam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, ss. 124–128

2.3.1.6. Hurafe

Çantay yazılarında, İslam'ın ana kaynaklarının anlaşılmasında ve de yaşanmasında ciddi bir engel olarak gördüğü “hurafe” ile mücadele edilmesini vurgulamıştır; “Hayat, hareketlilik, yenilik, hakikat, akıl ve ilim dini olan Müslümanlık namına hala tembelliği hurafeyi miskinçe tevekkülü, cehaleti, kısacası geriliği öne süren adamlar bulunuyorsa, ne bunların ne de söylediklerinin bizimle yani bizim yüce ve temiz dinimizle asla alakası yoktur. Öteden beri bununla mücadele ettik ediyoruz sonuna kadar da edeceğiz. Düzme hadislerle yalancı hikâyelerle bu milletin maneviyatı beslenemez. Artık timsahın müminlerin günahından yaratıldığı vb. gibi hezeyanları dinleyecek bir tek adam kalmadı. Bu hezeyanlardır ki bu memleketi ve bütün İslam dünyasını harap ve tırap etmiştir. Biz böyle bir din istemiyoruz.”²⁴⁸

“Çantay, gerek kişiliği gerekse ilmi formasyonu itibariyle bir tenkit zihniyetine sahiptir. Balıkesir'in en büyük merkez camisi olan Zağnos Paşa Camii'nde vaaz eden birkaç vaizin uydurma hadisler sıraladıklarını görmesi üzerine onları kürsüden aşağı indirmeye çalışmıştır ve onları sıkı bir tenkide tabi tutmuştur.”²⁴⁹ O, yazdığı eserlerde de bu titizliğini elden bırakmamaya çalışmıştır. Hadisleri tetkik eder, değerlendirir önüne gelen her rivayeti kullanmazdı. Gerekirse reddeder. Dini kaynaklara Hıristiyanlık ve Yahudilikten girmiş İsrailiyata karşı çıkar. Örneğin, Hârut ve Mârut kıssası hakkındaki rivayetlerle ilgili olarak eserinde; “Hârut ve Mârut kıssası hakkında Rasulullah aleyhisselam'dan sahih veya zayıf hiçbir hadis rivayet edilmemiştir. Bu bâbda uydurulan hurafelere itimat edilmemelidir. İşte sahih olan Kitâbullah'tır.”²⁵⁰ demiştir.

O, Kur'ân'ın sarahatine uymayan, peygamberlik şanına yakışmayan ve sahih haberlere dayanmayan uydurmalar olarak nitelemiştir. Genel olarak hakkında kesin nâs olmayan görüş ve rivayetlere eserinde yer vermezken, bazen tefsirlerden iktibas yapmak suretiyle kısa kısa bilgiler de aktarmıştır. Kimi zaman okuyucunun malumat

²⁴⁸ Hasan Basri Çantay, “Böyle Bir Din İstemiyoruz” Sebilürreşad, 1(10) 8/1948, s. 160

²⁴⁹ Nevzat Aşık, “Hasan Basri Çantay'ın Hadisçiliği”, *Merve Dergisi*, S:4, s. 4

²⁵⁰ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân ı Hakîm ve Meâli Kerim*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1962, C.1, s. 56

sahibi olabilmesi için israiliyyatla ilgili farklı rivayetlere değinirken, sonunda da bu tür haberlerin ne Kur'ân ile ne de Sünnet ile sabit olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Çantay, dini çağa uygun hale getirelim diyerek hurafeye karşı çıkarken aynı zamanda dinin aslına zarar verilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır; “Münevver geçinenlerden kiminin bir klişe halinde dillerine doladıkları dinde reformdan maksat Yahudi İbn-i Sebe'nin ve benzerlerinin din adına uydurdukları yalanların ve iftiraların atılması ve hurafelerin temizlenmesi ise, kendilerine haber verelim ki onların din ile hiçbir alakaları yoktur. Ulemayı İslam o iftiraları ve hurafeleri birer birer meydana çıkarmış bu uğurda ciltler dolusu kitaplar yazmıştır.”²⁵² Çantay, hurafe adıyla dinde ortaya konulmak istenen şeylerden kurtulmak için dinin sahih kaynaklarına yönelmeyi önermiştir.

2.3.1.7.İslam'da Cihat Kavramı

Cihat, yüzyıllardır üzerinde tartışılan bir kavram olmuştur. Yaşanılan tartışmalarda önyargıların etkili olduğunu görmekteyiz; İşte bu noktada Hasan Basri Çantay, cihat hakkındaki fikirlerini, batılıların düşüncelerinden hareketle cihadın ne olmadığından başlayarak ortaya koymaya çalışmaktadır; “ Cihadın İslam'da farz olduğunu gören batılı bazı yazar ve gazeteciler kendi memleketlerinin hatır ve hayale gelmedik bunca vasıtalarla bizzat tatbik edegelmekte oldukları vahşet ve cinayetlere göz yumarak kan içiciliği İslamiyet'e mal etmek istiyorlar ve Müslümanlığın kılıçla kurulmuş olduğunu öne sürüyorlar. Bu iftiradır. İslam, vahşet ve cinayet dini değildir. İslam'ın kılıçla kurulduğunu bir an için farz edelim; Ta Java'ya Sumatra'ya Filipin'e Hindi Çine, Çine kadar da mı Müslümanlık kılıçla girmiştir? Dinin, imanın ne madde ile ne de silahla ne de zorlama ile hiçbir alakası olamaz. İslamiyet'e kılıç dini diyen gafil ve müfterilere şu noktayı da söyleyelim ki Müslümanlıktan evvel de Müslümanlığın ilk başladığı ve hakikatlerinin tam anlaşılmadığı zamanlarda da Türk vatanlarının civarlarına gelip çarpışan Arapların uzun mızraklarını Türklerin o kısa süngüleri defalarca mağlup etmiştir. Bütün dünyayı titreten hâkimiyeti altına alan Türk mü kılıçla Müslüman olacaktı ve olmuştur? Çok defalar haçlı seferlerinde

²⁵¹ Abdullah Yılmaz, “Hasan Basri Çantay ve Meali Kerimindeki Tefsir Kısımlarının Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Sakarya Üniv. SBE.*, Sakarya, 2007, s. 66

²⁵² Hasan Basri Çantay, “Dinde Reform Tartışmaları”, *Sebilürreşad*, 1(10) 8/1948, s. 170

Müslüman Türklere öfke ile kılıç sallayan nice Hıristiyan büyükleri bile İslam'ın her akl-ı selime uyan yüksek hakikatleri ve adaleti önünde İslamiyet'e gönüllü olarak boyun eğmiş ve Müslüman olmuşlardır. Savaşı icat eden Müslümanlık mı? Ondan evvel hatta dünya kurulalı beri hem gayesiz körü körüne canavarca boğazlamalar yok muydu? Eğer İslamiyet eline kılıç aldıysa, o canavarlıkları, o vahşileri yeryüzünden kaldırmak, insanlığı, medeniyet ve adaleti hakim kılmak için almıştır.²⁵³

Çantay, İslam'ın kılıçla yayıldığı ifadesinin iftira olduğunu belirttikten sonra Batıyı kendi yaptığı eylemler için eleştirmektedir ve onların kendi dinlerine bağlı olmadıklarını söylemektedir; “Matta incili 5. Bap 39. Maddesinde “her kim senin sağ yanağına vurursa ona öbürünü de çevir” diye emredilmesine rağmen hepsi de İsevi olan milletlerin daha dünkü dünya savaşında kendi dindaşlarından nice suçsuz ihtiyarları çocukları kadınları ve hatta medeniyet ve ilim abidelerini en korkunç ve tahripkâr vasıtalarla nasıl yakıp yıktıklarını mamur yerleri nasıl çöl haline getirdiklerini gördük. Harp vasıtalarından mahrum ve günahsız sömürgeler halkına ve bunlardan Tunus ve Cezayir ahalisine reva görülen o mezalim nedir? Müslümanlara iftira edenler bunları görmüyor mu, Niçin susuyorlar? Sen bir taraftan İslam'ın yüce düsturlarına saldır, öbür taraftan elindeki cehennemi vasıtalarının insaniyeti medeniyeti imhaya çalış. Yok, bu böyle olmaz mösyöler! Sizi insafa davet ederim.”²⁵⁴

Çantay, İslam'da cihadın yerini ve fonksiyonunu şöyle ortaya koymaya çalışmıştır; “Her taraf zulüm ve istibdat küfür ve taassup cehennemleri içinde yanmakta iken İslamiyet büyük bir nur ve adalet güneşi olarak dünyaya doğdu. Herkes bu adalete aşık İslam'ın yüksek hakikatlerine koşuyor grup grup İslam'a giriyorlardı. İşte bu suretle İslam pek az zamanda her tarafa yayıldı. Fikirler gözle görülmeyen elle tutulmayan hava gibidir. Vahşet ve cinayetin olanca şiddetiyle devam ettiği kız çocuklarının diri diri gömüldüğü bir çevrede ve öyle bir devirde meydana gelmiş insanlığı bu rezaletlerden kurtarmıştır. Bütün İslam düsturları ve İslam tarihi buna şahittir. İslam ne vakit muharebe ettiyse onu zaruri ve son bir çare olmak üzere kabul etmiş çok zaman taarruza uğramadan eline kılıcı almamıştır. Bununla beraber zaten kan akıtmaktan ibaret olan savaşın musibetlerini azaltmak için

²⁵³ Hasan Basri Çantay, “İslam Nizamında Cihat”, *İslam Dergisi*, 2(2), 2/1958, s. 2

²⁵⁴ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 3

dünyada en sağlam esasları koyan İslam'dır. Savaşın Müslümanlıkla beraber doğmuş olduğunu söyleyenler İslam'ın nasıl ortaya çıktığını insafla gözden geçirmelidirler...Ona en çok muhalefet eden husumet gösteren kendi kavmiydi. İşte o bunlarla tam on sene yılmadan usanmadan uğraştı. İlk vazifesi Allah'ın emirlerini tebliğ etmekten ibaretti. On yıl içinde kendisine bir hayli insan tabi olmakla beraber ekseriyeti teşkil eden sapkınlar ilme ve mantığa karşı cebir ve şiddet ve cehaletle mukabele ediyorlar, yine her çeşit işkenceleri reva görüyorlardı. Hatta Mekke'den Medine'ye hicrete mecbur kalmıştı. Müslümanlar düşmanlarının eziyetlerine mukabele etmeye müsaade istedikleri halde henüz Allah'tan izin gelmediği sabır ve tahammül etmeleri gerektiği beyan buyrulmuştu ki Kur'an'da buna dair yetmiş ayet vardır. Bir ayette düşmanların hücumuna uğrayan müminlere maruz kaldıkları zulümden dolayı bilmukabele harbe izin verildiği buyrulur.²⁵⁵ Bu ayette izin verildi buyrulur emredildi denilmiyor; çünkü henüz cihat hakkında Allah'tan emir gelmemişti. Bu da üç ayın geçmesi şartına bağlanmıştı. Fakat her şeye rağmen düşmanlar zulümlerini bırakmıyorlar Bilakis günden güne artıyordu. Bunun üzerine karşılık olarak savaşa izin verildi; *“Allah yolunda savaşın ve bilin ki, şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir.”*²⁵⁶ Bununla beraber İslam'ın kabul ettiği cihat, ondan evvelki savaşlarla kıyas olunamayacak derecede tadil ve tahfif edilmiştir. İslam dininde zorlama yani Müslüman olmayanları zorla Müslüman yapmak yasaktır.²⁵⁷

Çantay, cihadın ne olduğu ve nasıl olması gerektiği konusunda da şöyle demiştir; *“İslam'da cihat sadece düşmanlarla savaş etmekten ibaret değildir. Nefsin kötü eğilimleriyle savaşmaktır. Ahlakı iyileştirmek buna dâhildir ve buna İslam'da düşmanla savaşmaktan daha büyük önem verilmiştir.”*²⁵⁸ *“Mücadelenin mutlaka iyiye doğruya hayra matuf olması gerekir. Riyakârlıktan kötülükten ve hiç olmazsa faydasız şeyden tamamen uzak bulunmalıdır. Allah'ın her şeyi bildiğini gördüğünü bilen bir mümin şerre sapamaz.”*²⁵⁹

²⁵⁵ Kur'an'ı Kerim, Hac, 22

²⁵⁶ Kur'an'ı Kerim, Bakara, 244

²⁵⁷ Hasan Basri Çantay, a.g.m., ss. 2-3

²⁵⁸ Hasan Basri Çantay, a.g.m., ss. 2-3

²⁵⁹ Hasan Basri Çantay, “Allah Uğrunda Mücadele”, *İslam Dergisi*, 1(3), 6/1956, s. 2

”Mücadelede takip edilecek yol hikmet ve güzel öğüttür. Hikmet Beyzavi’ye göre; Hakkı hakikati açıklayan şüpheleri gideren kesin delillerdir. Güzel öğüt, ikna edici hitabelerle faydalı tabirlerle yapılan nasihatlerdir. Hikmetle davet hakikatleri anlamayı isteyen aydınlar için ikincisi de halk içindir. En güzel mücadeleye gelince o yumuşaklık ile naziklik ile olur. Efendimizin tüm hayatı boyunca izlediği yol böyledir. Biz de o yolu takip etmeliyiz. Kaba, sert sözlerden kaçınmalı güler yüzlü tatlı dilli olmalıyız. Cehennemi suratlar adamı adam etmez adamlıktan çıkarır; tatlı dil de yılanı deliğinden çıkarır.”²⁶⁰

Çantay, insanlığın mutluluğunu İslam’da görmektedir ve İslam’ın tüm insanlığa ulaşması temennisinde bulunmaktadır; “Biz o kanaatteyiz ki asırların verdiği bunca felaketli tecrübelerden ders almak mecburiyetinde bulunan bütün beşeriyet, kılıçsız silahsız mutlaka Müslüman olacak ve ancak o sayede kurtuluşa ve saadete kavuşacaktır.”²⁶¹

2.3.1.8. Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet İşleri Başkanlığı, hilafetin kaldırılmasının ardından din işlerinin yürütülmesi amacıyla kurulmuş bir teşkilattır. 1924 tarihli kanun şöyledir; “Dini Mübini İslamın teşri ve infazı TBMM’ye ait olan muamelatı nasa dair olan ahkam dışında itikat ve ibadeta dair bütün ahkam ve mesalihin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi Diyanet İşleri Reisliğine verilmiştir.”²⁶² Teşkilat, hem yapı hem de fonksiyonları açısından tarih içerisinde çok önemli aşamalardan geçmiştir. 1961 ve 1981 anayasalarında Diyanete dair yer alan maddelerle Anayasal bir kuruluş hüviyetini kazanmıştır.

Başbakanlığa bağlı olan bu kurumla ilgili olarak Çantay, eleştiri ve önerileri bir makalesinde ortaya koymuştur; “Muhtariyeti olmayan bir Diyanet Reisliği manasız bir müessesedir. O reislik, İstatistik, Tapu, Nüfus vb gibi genel müdürlükten ibarettir. Görünürde Başbakanlığa bağlı olmakla beraber, hakikatte her an ona kumanda eden sivil yani meslekten bihaber birinin emri ve sultanı altındadır. Bir misal: Türkiye’nin ve hatta tüm İslam âleminin medarı iftiharını yüksek âlimlerimizden muhterem Ömer

²⁶⁰Hasan Basri Çantay, “İslamiyette Mücadele Yolları”, *İslam Dergisi*, 1(2), 5/1956, s. 2

²⁶¹Hasan Basri Çantay, “İslam Nizamında Cihat”, *İslam Dergisi*, 2(2), 2/1958, s. 3

²⁶²Ünver Günay, a.g.e., s. 594

Nasûhi Efendi Diyanet İşleri Reisi idi. Yusuf Ziya Yörükân'ın hayatında Milli Eğitim Vekâletince kabul edilmeyen bir eserinin onun vefatından sonra Diyanet'e mal edilmek istendiğini, Reisin onu beğenmediğini, Müşavere Heyetinin de red kararı verdiği fakat o sırada Reisliğin başında hükümrân olan birinin bu eser basılacaktır deyip onu bastırıldığını, şimdi bu bakanın kitabının müftülüklerde istif halinde bekletildiğini işittik.

Batı'da bir köy papazı bile Hıristiyanlık hakkında ortaksız söz sahibidir. Devlet reisleri yolları uğradığı zaman mutlaka o köy papazını ziyaret eder ve onu tazim ve tebcil eder. Bizim en büyük din adamı sayılan Diyanet Reisine karşı durumumuz nasıldır?"

Çantay, Diyanet İşleri Başkanlığının bağımsız ve dini sahada hakem olan bir kurum olmasını istemektedir. Bu konuda zamanın Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İlmi Dergisinde yazılar yazması isteği üzerine cevap olarak yazdığı mektupta şöyle demiştir; "Diyanet adına mecmua çıkarmak doğru olmaz. Henüz muhtariyetinize kavuşmuş değilsiniz. Gereksiz müdahalelerle mecmuanızda ilmi kanaatinize aykırı yazılar neşretmeye mecbur olursunuz. Sizin münakaşalara iştirak etmenizi de ben uygun bulmam Diyanet Dairesi, en son diyani merci olarak ancak hakemlik mevkiinde kalmalıdır. Hatırlarsınız: Bir zamanlar Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe tercemesiyle namaz kılmak istemişlerdi. Bir gazete muhabiri o devrin Diyanet İşleri Reisi rahmetli Rifat Efendi'ye bu bâbdaki fikrini sorduğunda o, bir cümle ile sadece hayır, caiz değildir demiş, o cereyanı derhal önlemişti. O, ne muhterem ve vatanperver bir zattı. Sizin de, bugün için o suretle hareket etmeniz lazımdır."²⁶³

Çantay, Diyanet İşlerine düşen görevleri de şöyle sıralamaktadır;

1-Kur'ân Meali çalışmalarında ilmi olmak, eğer terceme hatalı olursa resmi ve salahiyetli kabul edileceğinden kolay kolay tashih edilemez ve dondurulmuş olur.

2-Teşkilata bağlı din adamlarının seviyelerini yükseltecek yardımcı kitaplar yazdırıp okutmak.

3-Hurafelerin ve mevzu hadislerin nelerden ibaret olduğunu anlatmak.

²⁶³ Hasan Basri Çantay, "DİB'in Neşrettiği Kur'ân Kerim Tercümesi Hakkında İntikadlar", *Sebilürreşad*, 5(9), 6/1962, s. 261

4- Kurslar açarak hersini kontrol altında tutmak.²⁶⁴

Yine teşkilat, İslam dini için halkın rağbet edip anlayabileceği bir tarzda sade bir dilde yazılmış ucuz kitap basmalı, İmam-hatiplerin sayısını arttırmalı ve onların eğitimi için faaliyet göstermeli, kurs açılmasına önem vermelidir.²⁶⁵

Çantay'a göre, Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasi baskılardan uzak, bağımsız olmalıdır. Teşkilat, din alanında etkin bir yapıya sahip olarak hakemlik yapmalı ve kendisine bağlı din görevlilerinin ilmi seviyesini yükseltmelidir. Ayrıca hurafeyle mücadele eden bir kurum olmalıdır.

2.3.2. SİYASET

2.3.2.1. Bağımsızlık

Hasan Basri Çantay, dini hayatın yaşanabilmesi için öncelikle ülkenin bağımsız olması gerekliliği üzerinde durur. O, milli mücadele döneminde Ses Gazetesini çıkararak yöresinde milli mücadelenin sesi olmaya çalışmıştır. Çantay eserlerinde din ile vatanın ayrılmaz birlikteliğini vurgular. “Vatan ve din ayrılmaz bir bütündür. Vatan giderse din gider din giderse vatan gider.”²⁶⁶ İslam dininin yabancı güçler altında yaşamayı yasakladığı ifade ederek bağımsızlık savaşı yıllarında milli mücadeleye katkı sağlamaya çalışmıştır. “İslam dini şeref ve istiklal dinidir. Kur’ân’ı kerim ecnebi idaresinde bulunan müminlerin bile o idarenin sultasından kurtulup istiklallerini temine çalışmalarını emretmiştir.”²⁶⁷

Bağımsızlığın gittiği ülkelerde ne emniyetten ne dini hayattan bahsedilebilir; “Şu günleriniz en mesut günlerinizdir. Ne tek bir düşman ne de Damat Ferit kaldı. Artık istiklalimize kavuştuk. Artık Türkiye bizimdir. Şimdi siz babanızın senelerce evvelden beri sayıkladığı güneşin altında hür ve müstakil yaşıyorsunuz. Bu günlerin kıymetini çok iyi bilin.”²⁶⁸

²⁶⁴ Bkz., Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 261

²⁶⁵ Hasan Basri Çantay, “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of İslam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, s. 132

²⁶⁶ Vehbi Vakkasoğlu, a.g.m., s. 13

²⁶⁷ Hasan Basri Çantay, “Müslümanlık Hayat Dinidir”, *Sebilürreşad*, 1(14), 9/1948, s. 217

²⁶⁸ Hasan Basri Çantay, a.g.e, s. 40

Çantay, millet olarak bağımsız yaşamayı sağlamanın yolunu İslam dinin ilkelerine bağlılıkta görmektedir; “Milletimizi yaşatan ilerleten birinci amil; ittifaktır (Birlik, Dayanışma ruhu). İttifak rabitaları kuvvetle mevcut cemiyetler ne kadar zorlansa da neticede galip ve muvaffak olmuştur. Batmaktan ölmekten kurtulmuşlardır. Hele birliği yardımlaşmayı Kur’ân’dan almış olan Müslümanlar buna sınıksız yapıştıkları zamanlarda büyük varlıklar göstermişlerdir. Fakat bu rabıtayı gevşettiklerinde perişan olmuşlardır. Her mümin kendi şahsi varlığını bir külli vahidin yani müttefik milletinin eczasında sayar ve daima o küllün endişesi ve aşkı ile yaşardı. Zati menfaatler şahsi ihtiraslar hep umumi menfaatler içinde erir fert cemiyetin hayat ve bekası uğrunda çalışırdı. İşte bu suretle kökleşen dayanışma ruhu ve kardeşlik İslam nurunu her tarafa saçabilmiş din kardeşliği daha geniş bir surette yerleşmiş İslam nüfusu pek az müddette yüz milyonlara ulaşmıştır. Bu yüz milyon insanın ruhu bir vicdanı bir imanı bir emeli hep birdi. En büyük şehirlerden en ücra çöllere hüküm süren siyaset dayanışma ve kardeşlik siyaseti idi. Bu köklü kuvvetli siyaseti yaşatan canlandıran diğer ilkeler de adalet, hakkaniyet, umumi menfaatlere hizmet, hürriyet ve eşitliktir.”²⁶⁹

Çantay, din ile bağımsızlık arasında bir bağlantı kurmaktadır. Din her zaman toplum ve onu oluşturan kurumlarla, siyasetle etkileşim halinde olmuştur. Din, bağımsız bir durumda yaşamının hazırlayıcı zemini olmuştur.

2.3.2.2. Devlet Yönetimi

İslam, hayatın her alanında hükümleri olan bir dindir. İslam alimleri de bu noktadan hareketle siyaset alanında da çeşitli düşünceler geliştirmiştir. Çantay, devletin millet için olduğunu ve yönetimde aslolanın adaletli idare olduğunu belirtmektedir; “Hükümetlerin kurulmasından birinci maksat, halkın haklarını çiğnetmemek, güçsüzü güçlüye ezdirmemek, kısaca emniyet ve adaleti takrir ve tevzi etmektir. Diğer vazifeler hep bu temel üzerine kurulacak fer’i ve talî şeylerdir.”²⁷⁰ Görüldüğü gibi Çantay, modern bir devletin sahip olması gereken özellikleri sıralamıştır.

²⁶⁹ Hasan Basri Çantay, “İttifakı Mukaddes”, *Ses Gazetesi*, 13. Şubat. 1919, s. 1

²⁷⁰ Hasan Basri Çantay, “Asayiş Meselesi”, *Ses Gazetesi*, 24.Ekim.1918, s. 1

O, bir din devleti talebinden ziyade dine uygun bir devlet arzu etmektedir. Birinci Mecliste Mebus iken yaptığı bir konuşmada; “İslamiyet eşkâli Hükümetten, eşkâli malume-i Hükümetten hiçbirini hakkında bir nassı kat’i ıstar etmemiştir. Yalnız hükümetten İslamiyetin aradığı şey adalettir ve yalnız imam tabir edilen zatın haiz olduğu şartlar meselesidir. Bu şartlara haiz olduktan sonra bir de adalet temini mühimdir.”²⁷¹ Çantay, bir devlet idarecisinde bulunması gereken en önemli özellik olarak ehliyet ve liyakati ifade etmektedir.

Siyaset, toplumların kendi sorunlarını çözme sanatıdır. Bu noktada sorunları çözmeye önemli olan; işi ehline vermektir. Çantay, emanet olarak gördüğü devlet yönetiminin ehline verilmesinin bir zaruret olduğu ifade ederek şöyle demektedir; “Allah’ın kitabı Kur’ân’ı Kerim ne büyük hüküm hazinesidir. Bize dünyevi ve uhrevi saadetlerimizin ana yollarını gösteren o Kitab-ı Kerim’in Nisa 58. ayetini bir kere daha okuyalım. Cenab-ı Hak buyuruyor ki; “*Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmederken adaletle hükmetmenizi emrediyor. Allah’ın size vâd ettiği şey ne güzeldir. O, her şeyi işiten ve görendir.*” İşte en büyük bir sosyal düstur! Bu sosyal düsturu rehber edinen sosyal kuruluşlar, kesinlikle yaşama hakkına sahiptirler. Aksi takdirde o kuruluşların hayatlarını sürdürmeleri imkânsızdır. Emanetin manası ve boyutları geniştir. Biz burada bir kısım müfessirlerin, kesinlikle açıkladıkları yönü ile amirlik, memurluk, toplumun düzenine ait görevler manasını anlıyoruz... Gerçek şu ki, zümre, cemaat ve millet işleri ehil olmayanların eline verilecek olursa, o işlerin düzeni bozulur, toplum çocuk oyuncağı haline gelir. Bir vapur farz edin. Layık olmayan bir el onun yönetimini, cehalet ve gaflet üzerine almıştır. O el fırtınalı zamanlarda değil sakin anlarda bile o vapuru yönetemez.... Her görevin hakkıyla yerine getirilmesi, o görevin tam ehlini bulması ile mümkündür. Nasıl ki sıradan bir insan vücudundan anlamaz ise, bir doktor da o acıdan, yollardan, köprülerden vb. anlamaz... Her şeyden ve her hastalıktan anladığını söyleyen bir doktor, hiçbir zaman gerçek bir doktor sayılmaz. Hâlbuki milletlerin idaresi bilgisi daha engin bir denizdir. Bir deniz üzerinde başarı ile yürümek için birçok liyakat şartları aramak pek tabiidir. Emaneti ehli olmayana verildiği an kıyametin kopacağını bekle, sözü bir hadisi şerif mealidir. Milletimizin

²⁷¹ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 2, s. 134

bu derece zavallı kalma sebebi, hilkatın, Allah'ın bu gibi sosyal ve ebedi düsturlarının hep ihmal edilmiş olmasından dolayıdır. Gerek seçim ile gerek atama ile iş başına getirilen adamlara, görev verilirken şunun bunun hatırı, nüfuzu, akrabalık ve ticaret gibi şahsi maddi ilişkiler değil, saçı bitmemiş yetimlerin, masum milletin hakkını halkın işlerini göz önüne getirmek gerekir. Başta anlamını naklettiğim ayeti kerime yaşamak, muvaffak olmak isteyen herhangi bir devletin en önemli ve esaslı iki prensibini içermektedir;

- 1- Emanetlerin(işlerin, görevlerin, memuriyetin) ehline erbabına verilmesi
- 2- İnsanlar arasında adaletin hakkıyla uygulanması.

Ayet-i Celile de belirtilen ehliyet, kendilerine emanet teslim edeceğimiz insanların sahip olması gerekli bütün özellikleri ve şartları bir araya toplamak demektir. Bu özellik ve şartlar başlıca şunlardır: Dindarlık, seciye, şefkat, bilgi, doğruluk, vatan sevgisi, sadakat, istikrar ve atılım.”²⁷²

Çantay, ehliyetin önemini belirttiikten sonra ehliyet için yaş sınırının olmadığını ve önemli olanın liyakat olduğunu işaret etmiştir;“Tecrübe, başarıda önemlidir; fakat ihtiyar olan adamlar da o mevkileri saçlarını sakallarını ağarttıktan sonra elde etmediler. Ya, tecrübenin ilk kademesi elbette gençlik çağıdır. Saydığımız ehliyet şartlarına sahip olan bir genç esasen ağırbaşlı, düşünceli, büyüklerine saygılı, küçüklerine merhametli olacaktır. Böyle bir genç önemli görevlere ve makamlara geçirilmiş olsa bile mesai arkadaşlarına danışır. Fikir alışverişinde bulunur. Peygamberimiz gençlere önem vermiştir. Şam'a büyük ordusunu gönderdiğinde başında on sekiz yaşında Usame vardı. Sultan Fatih, İstanbul'u fethettiğinde yirmi bir yaşındaydı.”²⁷³

2.3.2.3. Demokrasi

Hasan Basri Çantay, devlet idaresinin milletin hâkimiyetinde olmasını istemektedir; “Memlekette halkın hâkimiyetini temine olanca gücümüzle çalışmalıyız.”²⁷⁴

²⁷² Hasan Basri Çantay, “Ehliyet ve Liyakat”, *Zafer-i Milli*, 16–18.Eylül 1923, s. 4

²⁷³ Hasan Basri Çantay, “Akıl Yaşta Değil Başta”, *Zafer-i Milli*, 20–23.Eylül 1923, s. 6

²⁷⁴ Hasan Basri Çantay, “Müdahane”, *Zafer-i Milli*, 20.Eylül.1925, s. 5

Çantay, demokrasinin en önemli şartlarından seçimle temsil ile ilgili olarak da görüşlerini beyan etmiştir. Milletvekili olduğu dönemde birinci meclisin Teşkilat-ı Esâsi'yenin seçim maddeleri tartışılırken bu konu hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Birinci meclis hükümetinin teklif ettiği her 50.000 nüfusa bir aza reyi âm ile müntehap zevattan oluşacak meclis fikrini, encümen temsili meslekîye istinat ettirmiştir. Ancak mesleklerin ülke düzeyinde ne ölçüde yaygın olduğunun bilinmemesi ve kayıtlarının bulunmaması mesleklerin temsiline dayalı yapılacak seçimler öncesinde esnaf teşkilatı, cemiyet teşkilatı, sendikalar kurulmak suretiyle memleketin iktisadiyatını omuzlarında taşıyan erbab-ı sa'îye siyaset sahnesinde yer alma şansı tanınacaktır.²⁷⁵

Çantay'ın encümen önerisi konusunda Türkiye'de uygulanabilirliği konusunda bir hayli kuşku vardı; o mecliste söz alarak halkın mesaili umumiye lakayt kalmasının sû-i idare ve sû-i muameleden kaynaklandığı halka öncelikle daha vasi salahiyetler verilmesinin yeterli olacağını ileri sürmekte aynı zamanda da temsilcisi çok az mesleklerde temsil sorununun ortaya çıkacağını ve bütün bunlar sonucunda temsili hakikinin değil temsili hayalinin gerçekleşeceğini firkacılık çekişmesinden sonra memleketin başına bir de meslekçilik çatışmasının bela edileceğini, iddia etmiştir.²⁷⁶

Neticede temsili mesleki maddesi birkaç kez encümene değiştirilerek havale edildikten sonra genel kurulda yine kabul edilmemesinden sonra Mustafa Kemal mesleki temsille 800-1000 kişi arasında değişecek bir meclis kurmak zaruretinin ortaya çıkacağını bu tür bir temsil anlayışı meclisce kabul görmediğine göre bir heyeti daim bırakıp geri kalan üyelere mezuniyet verme gereğinin de kalmadığını belirtecektir.²⁷⁷

Halkın siyasete ve idareye katılımını sağlayacak en geçerli yolun meclisin mesleki temsil ilkesine göre seçim yapmaktan geçtiği düşünülmüş, Türkiye'de siyasal partiler kanalıyla yapılan politikanın ülkeyi uçuruma sürüklediği imparatorluğun parçalanması ile neticelendiği tespit edilmiştir. Halk zümreler arası

²⁷⁵ Rıdvan Akın, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihasını Müzakeresi", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., 1992, s. 348

²⁷⁶ Rıdvan Akın, a.g.e., s. 350

²⁷⁷ Rıdvan Akın, a.g.e., s. 352

dayanışmaya içtimai teşkilatlanma kanunuyla uyumlu olup çatışmacı olmayan bir toplum modelinde yaşamaya doğru yönlendirilmiştir.

Son derece uzun müzakere edilmesine çok sayıda taraftarı olmasına ve encümen-i mahsûsa tarafından ısrarla gündemde tutulmasına rağmen mesleki temsil ilkesinin seçimlerde uygulanması kabul edilmemiştir.²⁷⁸

Çantay, demokrasiyi bir yönetim tarzı olarak günümüzün önemli ve gerekli sistemi olarak kabul ederek onun, İslam'dan esinlendiğini vurgulamıştır; “Hakiki demokrasiyi bulmak ve ona ermek isteyenler evvela İslam’ı, İslam’ın hakikatlerini tetkik etmelidir.”²⁷⁹

2.3.2.4. İslamcılık

İslamcılık fikri, Çantay’ın fikir dünyasında önemli yer tutar. Kurtuluş Savaşı devam ederken BMM’de mebusların Türkiye’nin geleceği üzerine bir anket düzenlenmiştir. Bu anket BMM Evrak ve Tahrirat Müdürü Necmettin Sahir Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ankete Bağımsız Karesi Mebusu olarak 08.11.1921’de (8.Teşrîn-i Sani 1337’de) cevap veren Hasan Basri Çantay’ın İslamcı fikirlerini ankete verdiği cevaplarda görmekteyiz. Soru şöyledir; “Kazanılacak olan milli istiklal mücadelemizin feyizdar ve semeredâr olması neye mütevakıftır?”²⁸⁰

Hasan Basri Çantay’ın cevabı ise şöyle olmuştur; “Sarsılmaz bir azmin bahşedebileceği bir itimad-ı kalp ile kazanılacağına mutmain olduğumuz bağımsızlığımız uğruna milletin harcadığı bunca mesai ve mücehedatın semeredar olabilmesi için her şeyden evvel milletin ahvali ruhiyesi ve içtimaiyyesini göz önüne almak; onun samimi duygularına hürmet, gerçek arzularını tatmin etmek icap eder. Her milletin kendine mahsus birtakım içtimai düsturları ve bunları tevlid eden ahlak ve inanç esasları vardır. Milletlerin terakki ve inkişafı; ancak bu desatir ve esasata gösterecekleri alakalara bağlıdır. Bir milleti başka bir milletin mebdeleriyle yabancı esaslarla yönetmeye ve yükseltmeye çalışmak hüsrandan başka bir netice vermez. Fertler gibi milletler de düştükleri yerden kalkar. Biz de nereden saptı isek oradan

²⁷⁸ Rıdvan Akın, a.g.e., s. 357

²⁷⁹ Hasan Basri Çantay, “Dinde Reform”, *Sebilürreşad*, 1(13), 9/1948, s.198

²⁸⁰ Cihangir Gündoğdu, *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem BMM Milletvekillerinin Gelecekte Beklentileri*, TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2004, s. 5

Hak yoluna rucü etmeliyiz. Kazanmak için uğraştığımız özgürlük ve bağımsızlığı yalnız madde ve ekonomiden oluşuyor sayıp da düşünce ve manevi bağımsızlığımızı savsaklayacak olursak bütün bu gayretin boşa gideceğine hiç kimsenin kuşkusu olmasın...Milletimiz bir İslam milleti olması itibariyle onun ruhunda ve kalbinde yaşayan itikadî ve ahlakî esaslardan mütevellid içtimaiyatı ve bundan muktabes siyaseti vardır. Binaenaleyh bu milletin hükümeti her hususta bu düstur ve esasata göre teşekkül etmezse hiçbir selamet umulamaz. Hakiki ve tam manasıyla bir hükümet-i İslamiye'nin oluşturulması lazımdır... Tanzimat diye bünyeyi devlette yapılan ameliye hiçbir fayda vermemiş, tersine müthiş zararlara yol açmıştır. Meşrutiyet güya bütün dertlere çaresiz olacaktı. O da ne yazık ki, aynı sakim zihniyette kurtulamadı... Aynı içtimai hastalık daha müzmin bir halde büyük millet meclisimizin omuzlarına yüklenmiştir... Biz gerçekten savaşımızı semerredar ve feyizdar kılmak istiyorsak; irade-i milliyeye hürmet gösterecek ve bütün müessesatı devleti esasatı İslamiye dairesinde tanzim etmek mecburiyeti kat'iyyesinde bulunduğumuzu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıyız. Milletın arzu ettiği inkılab-ı hakiki budur ve bu gerçekleşinceye değin memleketimizdeki içtimai ve siyasal bunalım sürüp gidecektir. Çünkü esas sorun çözülmeyince sonra teferruatta ne kadar ıslahata kalkışılrsa yine felah husulüne imkân yoktur. Onun içindir ki benim kanaatime göre milleti Frenkleştirmekten başka bir şey olmayan bu sakim zihniyetlere son vererek Müslümanlık esaslarına sarılmamız ve o yolla milleti rah-ı terakki ve tekâmülde yürütmeye çalışmamız icap eder... Hak yolu güneş gibi karşımızda tecelli etmektedir. Feyz ve saadet ancak oradadır. Selamet yolu Hakk'a ittibadadır.²⁸¹

Çantay, bağımsızlık sonrası oluşacak yeni devletin İslam'ın ilkelerine bağlı olması gerektiğini vurgulamıştır. Kurulacak devlet dine uygun olarak milli yapıya ve milli kültüre dayalı olmalıdır. Çantay, devlet yönetiminde, yönetimin dini esaslara dayanmasından çok dini ve milli esaslara uygunluğu gözetmiştir; “Milletimiz bir İslam milleti olması itibariyle onun ruhunda ve kalbinde yaşayan itikadî ve ahlaki esaslardan doğan içtimaiyatı ve buna dayanan siyaseti vardır.”²⁸²

²⁸¹ Cihangir Gündoğdu, a.g.e., ss. 235-237

²⁸² Cihangir Gündoğdu, a.g.e., s. 236

O, Osmanlının son döneminde gerçekleştirilen Tanzimat, Meşrutiyet gibi yenilikleri de eleştirmiş ve istenen neticeleri vermediğini ifade etmiştir. Önceleri fikri sahadaki Batı egemenliğinin ekonomik sahada da olduğunu söyleyip bağımsızlık fikrinin her alanda olması gerektiğini, taklitçilikten de uzak durulması gerektiğini işaret etmiştir. Çantay, meclisteki gizli bir oturumda şöyle demiştir; “İslam âleminin geri kalmasının sebeplerinden en önemlisi; taklitçilikdir. Bazı göz alıcı nazariyeler, yaldızlı haplar gibi bu millete yutturulmak istenmiştir. Bu milletin milli hüviyeti unutulmuş millet kendi benliğinden uzaklaştırılmış bu surette İslam geriliğe sürüklenmiştir. Son seneleri dikkate alırsak görürüz ki biz bir vakit Fransız olduk, İngiliz olduk, Harbi Umumi zamanında Almanlığa kalktık. Kendi hüviyetimizi, kendi hakiki mahiyetimizi ayaklar altına aldık. Mütemadiyen garbı taklit ettik.”²⁸³ Çantay, gerçek anlamda bağımsızlığa ulaşabilmek için her alanda bağımsız olunması gerektiğini ifade eder; “Bağımsızlık savaşımızın semeredar olması için önce istiklalimizi şamil ve hakiki manasıyla kavramak gerekir.”²⁸⁴

Çantay, İslam Birliği fikrini savunmaktadır. Bunun için Misakı Milliye bu noktada karşı çıkmıştır; çünkü ona göre vatan, sadece Anadolu değil tüm Müslümanların yaşadığı toprak parçasıdır. “Miktarı yüz milyonları bulan Müslümanları ben bir millet olarak tanıyorum. Eğer biz öteden beri bu yüksek noktayı takip etmiş, vicdanları bir ve müşterek olan İslam alemiyle teşriki ve tevhide mesai, fikir ve emel birliği etmiş olsaydık davamız daha büyük, daha muntazam, daha kutsi bir şekil alırdı. Ben Misakı Milliden daha geniş düşünenlerdenim.”²⁸⁵

Çantay’ın vatan anlayışında Anadolu kadar İslam Dünyasının bütünü önemli bir yer tutmaktadır. Çantay’ın vatan olarak ideali tüm İslam topraklarıdır; “Dar bir muhit içersinde, milliyet prensipleri etrafında kendimizi mecbur hissettiğimizden bugün koca İslam âleminden ayrı ve münferit bir halde yaşıyoruz. İslam’ın bayrağını asırlardan beri omuzlarında taşıyan Türk, İslam âleminin manivelasına sahip bir yerdedir. Bu yerin cazibesi, bu yerin beyni bütün İslam milletlerini bize bağlayabilirdi. Biz davayı dar bir muhit içerisine saktuk, bu muhitin dışına fazla

²⁸³ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C.1, s. 330

²⁸⁴ Cihangir Gündoğdu, a.g.e., s. 235

²⁸⁵ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 1, s. 20

ehemmiyet vermiyoruz.”²⁸⁶ Çantay, Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasından sonra da İslam Birliği idealini devam ettirmiştir. Türkiye'nin İslam ülkeleriyle işbirliğine gitmesini İslam Birliği için güzel işaretler olarak görmüştür; “Cemaleddin Afgani'ler, Muhammed Abduh'ler, Muhammed İkbal'ler, hep bu aşkın meftunları, bu ateşin pervaneleri olarak dünyadan göçüp gittiler. Onlar, kardeş Pakistan ile İran ile kurduğumuz birliği görselerdi bu başlangıca ne kadar sevineceklerdi, bayram edeceklerdi!”²⁸⁷

Çantay'a göre milli birliği sağlamanın yolu İslam'ın öngördüğü din kardeşliği ilkesinden geçer; “Tek başına cehalet ve vahşete karşı meydan okuyan Hazreti Muhammed'in (Sav) en büyük düsturu müminler ancak kardeşirler mealindeki ayeti kerime idi. Aralarındaki ayrılık ve ahlaksızlık yüzünden şiraze-i cemiyetleri dağılmak üzere bulunan vahşi Arap kavimlerini az zamanda ittifak sancağı altında toplayan manevi amil hep bu âli düstur idi. Her mümin kendi şahsi varlığını bir külli vahidin yani müttetik milletin eczasından sayar ve daima bütünün endişesi ve aşkı ile yaşardı. Zati menfaatler, şahsi ihtiraslar hep umumi menfaatler içinde erir, ferd cemiyetin hayat ve bekası uğrunda çalışırdı. İşte bu suretle kökleşen elbirlik ve kardeşlik İslam nurunu her tarafa saçabilmiş, din kardeşliği daha geniş bir surette yerleşmiştir. İslam nüfusu pek az bir müddet içinde yüz milyon sınırına varmıştı. Bu yüz milyon insanın ruhu bir, vicdanı bir, imanı bir, emeli hep birdi. En büyük şehirlerden en ücra çöllere kadar hüküm süren siyaset elbirlik ve kardeşlik siyaseti idi. Bu köklü, kuvvetli siyaseti yaşatan, canlandıran diğer düsturlar da adalet, hakkaniyet, umumi menfaatlere hizmet, hürriyet ve eşitlik gibi kutsi şeylerdi.”²⁸⁸

O, İslam Dünyasındaki birliğin bozulmasını kardeşlik ve ittifak ruhunun gitmesine bağlamaktadır; “Medeniyetle, ilim ve fen ile varlığını bütün garba tanıtmış, hatta Müslümanlığı Avrupa'ya nakletmiş olan Endülüs İslam Devletini batıran ayrılık gayrılık değil midir? Osmanlılara gelince bir avuç aşiretten meydana gelen Osmanlı'ları ta Viyana'ya kadar götüren, Avrupa devletlerinden haraç aldırın mukaddes amil ittifak, uhuvvet, adalet gibi özelliklerdir. Fakat iki, üç asırdan beri

²⁸⁶ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 1, s. 20

²⁸⁷ Hasan Basri Çantay, “Mehmet Akif Hakkında(Konferans Özeti)”, *İslam Dergisi*, 6(5), 3/1962 s. 142

²⁸⁸ Hasan Basri Çantay, “İttifakı Mukaddes”, *Ses Gazetesi*, 13.Şubat. 1919, s. 1

bizi inhitata ve nihayet inkıraza sürükleyen şey de tefrika, nifak, zulüm, hubb-i hayat oldu.”²⁸⁹

Mehmet Akif de bu konuda Çantay gibi düşünmektedir; Akife göre sosyal bünyemizdeki önemli hastalıklardan biri de tefrikadır. Tefrikayı iki kısımda mütalaa etmek gerekir; İlki toplum içinde çeşitli nedenlerle post kavgaları, menfaat çatışmaları, grupçuluk, komitecilik, kişisel ihtiraslar ortaya çıkan ayrılık, ikincisi de millet ve toprak bütünlüğünü tehlikeye atan kavmiyetçilikten doğan ayrılıktır. Mehmet Akif gerek şiirlerinde gerek vaazlarında vahdetin, sosyal bütünleşmenin en büyük düşmanı olan tefrikanın, toplumsal çözülmeyi de çöküşü de beraberinde getireceğini vurgular.²⁹⁰

Çantay, İslam Dünyasının geri kalması konusunda Batı'nın sömürgeciliğinin etkili olduğunu söylemektedir; “Sömürgecilik yoluyla zenginleşen Batı, maddi alandaki üstünlüğünü Batı uygarlığının bir sonucu gibi gösterdi. Doğu da bunu böyle kabullenmeye başladı. Hâlbuki gerçek bir Müslüman için zenginlik maddi olarak servet edinme değil manevi ve ahlaki değerlere sahip olmaktır. Coğrafi keşifler Müslümanların ekonomik yapısına büyük darbe vurdu. İslam Dünyasında ticaret yolları sadece ekonomiyi değil ilmi de destekleyen en büyük gelir kaynağıydı. Bu kaynağın kaybolmasıyla okulların camilerin medreselerin ilim erbabının ve sanatçıların desteklenmesi de sekteye uğradı. Ahtapot gibi dünyayı saran sömürgecilik İslam Dünyasında iç çatışmaları da körükledi. Türkler sömürgeciliğe karşı direnerek tüm İslam Dünyasına örnek oldu.”²⁹¹

Çantay'da İslamcılık, taklitçiliğe karşı her alanda bağımsız olmayı ve İslam birliği idealine ulaşmayı hedefleyen bir fikir olmuştur. Çantay İslamcılık fikirlerini cumhuriyetin ilanına kadar olan süreçte ve devamında ilk mecliste milletvekili iken dile getirmiştir; ancak daha sonraki dönemde muhafazakâr ve milliyetçi bir eğilime girmiştir. Bunda döneminin siyasi koşulları etkili olmuştur.

²⁸⁹ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 1

²⁹⁰ Mehmet Bayyığıt, a.g.m., s. 63

²⁹¹ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 139

2.3.2.5. Hilafet Meselesi

Çantay, son halife zamanında meclisteki bir oturumda söz alarak hilafet konusunda görüşlerini ifade eder. Öncelikle mevcut halifenin meşruiyeti noktasından hareket eder; “Hilafet ve halife konusunu aynı mesele olarak telakki edenlerden değilim. Yani mevki olarak hilafeti işgal edip de hilafetin mukteziyâtını ifa etmeyen, bilakis Müslümanı Müslümana kırdıran bir adamı halife-i meşru saymam mümkün değildir.”²⁹² Çantay daha sonra hilafetin doğuşuna ve bir imamet meselesi olduğuna işaret eder; “Hilafet meselesi tarih-i İslam’da en çok kan dökülmesine saik olan meselelerin birincisini teşkil eder. Ta Hz. Peygamberin vefatından sonra başlayan hilafet meselesi Hz. Osman’ın şahadetini müteakip birçok kanlı safhalara girmiş, âlemi İslam üzerinde pek elim, pek vahim neticeler meydana gelmiştir. Birtakım fırkaların, mezheplerin hilafet namına tarihte icra ettikleri roller, memlekette ika ettiği tefrikalar malumdur. Bizim Anadolu’da meşru ve milli ihtilal şeklinde toplanmamıza karşı oluşları neticesinde bu makamdakiler meşru mudur? Cumhuriyet için bir baş var ve o baş için bir makam lazımdır. Hilafetin en doğru ve en meşru tabiri imamettir. Hazreti Peygamber'den rivayet edilen hilafetin kendi zatı muhteremesinden otuz sene sonra kalkacağına ve daha sonra gelen yöneticinin zalim biri olacağına dair bir hadisi şerif vardır. Bu hadisten nasb-ü imam ümmet üzerine vaciptir, kelim kaidesi anlaşılır. Halife veya imam dediğimiz zatı ümmet seçecek ve bu seçim üzerinde ümmetin ittifakı vacip olacaktır. Herhangi bir hükümet şekli olursa olsun bizim için korkulacak bir yön yoktur.”²⁹³ Çantay daha sonra hilafetin çağın gereklerine göre ve dinin esas ilkelerine göre yeniden tanzim edilmesini şu gerekçelerle ister; “İslamiyet eşkâli Hükümetten, eşkâli malume-i Hükümetten hiçbirini hakkında bir nassı kat’i ıstar etmemiştir. Yalnız hükümetten İslamiyet’in aradığı şey adalettir ve yalnız imam tabir edilecek zatın haiz olduğu şartlar meselesidir. Bu şartlara haiz olduktan ve adalet temin edildikten sonra yine esasât-ı diniyemiz dairesinde hilafetin konumu tekrar düşünülür.”²⁹⁴

Bu noktada İsmail Kara şöyle demektedir; “Din devlet ilişkilerinde İslamcılarının kanaati Kur’ân ve hadislerde belli bir devlet, hükümet ve yönetim biçimi üzerinde

²⁹² Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C:1, s. 133

²⁹³ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C:1, s. 133

²⁹⁴ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 2, s. 134

durulmadığı, ilkelerin vazedildiği, bu ilkeleri benimseyen ve uygulayan her yönetim biçiminin şeraite uygun olabileceği yolundadır. Bu ifadelerle hilafetin tek yönetim biçimi olmadığı hatta söz konusu şartları taşımadığı zaman gayri meşru olacağı da zımnen söylenmiş olmaktadır.”²⁹⁵ Çantay da hilafet konusunda böyle düşünmektedir ve bunu ifade etmektedir.

Çantay, Halkçılık Programı'nda Halife ile ilgili olarak belirtilen “Hilâfet makamı, esareten kurtarıldıktan sonra, esas kanunlar içerisindeki muhterem ve yüksek yerini alır.” şeklindeki beşinci maddenin kanun tasarısının bir yerine eklenmesinin, hem meclisin hilâfete karşı olduğu dedikodularına son vereceğini, hem de İslâm dünyasında pekiyi bir etki yapacağı görüşlerini belirtmiştir.²⁹⁶

Hasan Basri Çantay'ın bu ifadelerinden sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa şöyle der; “Biz nerede bizim halife ve padişahımız deriz ve bugün ya onu tanımak lâzım veyahut onun yerine derhal birisini ikame etmek lâzım gelir buyurursunuz. Bu sebeple bu işi böyle muğlâk hale getirmek, halife ve padişah nerede, makamı hilâfet ve saltanat nerededir, esirdir yahut kudret ve kuvvetini kullanamaz dersek ilga ederiz. Sonra ufak bir madde ile içinden çıkamayız. İrtibatı nedir? Hukuku nedir? Onlar için kanun yapmak lâzım gelir.”der. Bunun üzerine Hasan Basri, mademki böyle bir siyasi mahzuru vardır, biz de vazgeçiyoruz diyerek teklifini geri çekmiştir.²⁹⁷

Çantay, hilafet makamının yeniden yorumlanması ve halifeyi ümmetin seçmesinin gerekliliği üzerinde durarak hilafet konusunda bir düzenlemeye gidilmesini istemiştir. Ancak devrin siyasi şartları buna müsaade etmemiştir. Hilafet, saltanatın lağvedilmesinden iki yıl sonra kaldırılmıştır.

²⁹⁵ İsmail Kara, a.g.e., s. 53

²⁹⁶ Zeki Çevik, “TBMM Hükümeti Rejiminin ilk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*: No: 26, (Mart 2002) İstanbul, s. 30

²⁹⁷ Bkz., Mustafa Oral, “Birinci TBMM’de Hilafet ve Saltanat Meselesi Üzerine Bazı Notlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 19, Sayı 57, Ankara, Kasım 2003, s. 48

2.3.2.6. Milliyetçilik

Çantay'ın yazılarına bakıldığında milliyetçi bir söyleminin olduğunu görülmektedir. Ayrıca onun, Kuvay-ı Milliye hareketine katılarak, bu hareketin organizesinde yer alması, bu hareketi Balıkesir'de teşvik etmesi de fiili olarak milliyetçiliğini göstermektedir. O, kaleme aldığı şiirlerinde milliyetçi temalar işlemiştir;

Yılmaz Türk

“Bu vatanın temeli,
Ben'im iyi bilmeli.
Azmin önünde düşman,
Zilletle irkilmeli.
Bana Arslan Türk derler

Benim Allah'a tapan,
Benim tarihler yapan.
Sevmem, büyük hasmımdır;
Eğri yollara sapan.
Bana yaman Türk derler.

Bozuk değildir kanım,
Yücedir ünüm, şanımlı.
Seni candan severim,
Yaşa cennet vatanım
Bana coşan Türk derler.

Medeniyet aşkımdır,
Hayat benim hakkımdır.
Cihanlara kök salan,
Türklük benim ırkımdır.

Bana civan Türk derler

Özü, sözü doğruyum,
 Namuslu Türk oğluyum,
 Ben hiçbir şeyden korkmam,
 Yalnız Hakk'ın kuluyum.
 Bana Hasan Türk derler.”²⁹⁸

Çantay'ın milliyetçiliğinde temel olan Allah inancı ve millettir, halktır. Hakk'ın dediğine uyan her noktada halkın dediğine uymak gerekir. Halkı aşağılamak inanca ve topluma saygısızlıktır.

Avam Nedir?

“Avam demek halk demektir.
 Açıkçası Hak demektir,
 Bir idraktır ince, derin,
 Kulakları sak demektir

Avam demek bir varlıktır,
 Ne aldatır, ne aldanır
 Bir millettir, bir Türklük ki,
 Cihan sayar, dünya tanır.

Avam nâmı bednâm değil
 Bir övgüdür, düşman değil,
 İnceleyenler bilirler ki,
 Avam artık hevam değil.
 Avam neymiş diye esmek,
 Tünediğin dalı kesmek,

²⁹⁸ Hasan Basri Çantay, *Babamın Şiirleri*(Haz. Mürşit Çantay), Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1964 s. 12-13

Kanın eğer Türk'se onu,
 Candan üstün sevmek gerek.
 Ey Türkoğlu, Ey Türkoğlu,
 Yönün olsun halka doğru,
 O yoldur ki nurla dolu
 Halkın yolu Hakk'ın yolu.”²⁹⁹

Çantay'ın milliyetçiliğinde Anadolu önemli bir yer tutar. O'na göre Anadolu Müslüman Türk milletinin vatanıdır ve öyle kalacaktır. “Asırlardır Müslümanlığıyla Türklüğüyle yaşamış olan memleketlerimizin hâkimiyet hakkı bugün tehlikededir. Marmara havzasını fetheden bizim ecdadımızdır. Bu çevre yedi asırdan beri Türklere yalnız geçit değil yurt da olmuştur. Hülasa ülkenin her yeri her noktası hâkim ve sahip Türklerin hakkını olanca sesiyle haykırmaktadır. Ey Yunanlılar ey Avrupalılar işte nüfus işte tarih işte İslam eserleri! Bu memleket Türk'tür, Türk kalacaktır ve yabancı hâkimiyetini tek Türk kalmayınca dek kovacaktır.”³⁰⁰

Çantay'ın bir çocuk manzumesi olarak kaleme aldığı Anadolu şiiri şöyledir;

“Anadolu, Ey Türklerin saf yurdu!
 Arslan ordusunun sinesinden doğdu!
 Evlatların kötü düşmanı kovdu;
 Yaşa yiğit Anadolu, çok yaşa!
 Dünya değer tek bir taşın, toprağın,
 İmrendirir cennetleri her bağın!
 Ne feyizlidir o mübarek ocağın!
 Yaşa güzel Anadolu, çok yaşa!
 Bu devlete temel atan sensin sen!
 Düşman gözlerine batan sensin sen!
 Eşsiz vatan cennet vatan sensin sen!
 Yaşa şirin Anadolu, çok yaşa!”³⁰¹

²⁹⁹ Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 47-48

³⁰⁰ Hasan Basri Çantay, a.g.e., s. 76

³⁰¹ Hasan Basri Çantay, “Bir Şiir”, *Zafer-i Milli*, 20 Muharrem 1340, s. 8

Çantay'a göre İslam Dini, Türk milletinin tabiatına en uygun dindir. Türklerin tabiatı Manizm, Budizm gibi dinlerde hayat bulamamıştır. "Diğer dinlerin hiçbirini gerçekten Türkleri memnun etmemiştir. Türklerin kültürü ve Gök Tanrı anlayışları köleliğe karşıdır, insanlar arasında saygıya ve adalete önem verir. Yüksek idealleri vardır. Bunları da karşılayan Manizm, Budizm gibi dinler değil İslam Dini'dir."³⁰² Çantay, Türkler hakkında Hz. Peygamberin söylediği rivayet edilen bir hadisi de şöyle izah etmiştir; (Hadis: *Habeşliler sizlerle uğraşmadıkça onlarla uğraşmayınız. Hele Türkler sizlere dokunmadıkça onlara dokunmayınız.*)³⁰³ "İslam ordularının müteceviz olmayan Türklere hiçbir zaman taarruz etmemesi ve mesela Hz. Ömer gibi celadetli bir zatın bile İran Horasan'ı seferinde Türk Hakanına iltica eden İran Şahını takip vesilesi ile Türk mıntıklarına tecavüz edilmemek hususunda İslam orduları komutanı Ahnef b. Kays'a kat'i emirler vermesi de bu hadisin hükmüne ne kadar riayet edildiğini gösterir fiili delillerdendir. Müslümanlar Hz. Peygamberin bu emrini ve benzerliklerini dikkate alarak Türklerle, Onlar Müslüman olmadan önce, Müslüman olduktan sonra da daima hoş geçinme siyasetini takib etmişlerdir."³⁰⁴ "Seçkin hasletlerinin sevki ve gönül rızaları ile fevç fevç Müslümanlık dairesine giren Türkler de umumiyet itibariyle O büyük peygamberin tebliğ ettiği İslami kaidelerden ayrılmaya çalıştıklarından başka bilakis Müslümanların her sahada i'tilasına bugüne kadar canlarıyla, kanlarıyla, kafalarıyla hizmet ettiler."³⁰⁵ "Çantay'ın Türkler hakkındaki hadisin doğruluğu hakkında şüphesi yoktur."³⁰⁶

Çantay, Türklerin İslamiyete kılıçla değil gönüllü olarak girdiğini ifade eder. "Hz. Peygamberin Türkler'e dokunmayınız hadisi gereği Hz. Ömer Türklerle iyi geçinmiştir. İslam Türklerin yanlış inançlarını temizledi ve kendi karakterilerini güçlendirdi. Türklere gerçek idealleri İslam öğretti. Türkler de İslam'a hizmette öncü oldular. Türkler İslam Dünyasına canlılık getirdi. Mantık, felsefe ve bütün ilim

³⁰² Hasan Basri Çantay, "Islamic Culture in Turkish Areas", *The Straight Path of Islam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, s. 113

³⁰³ Ebu Davud, a..g.e, s. 159

³⁰⁴ Çantay, "Türk'e Dair", *Fetih Haftalık Gazete*, İstanbul, Mayıs, 1958, s. 12

³⁰⁵ Hasan Basri Çantay, *Yirmi Dokuzuncu Kırk Hadis*, C: 3, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1962, s. 289

³⁰⁶ Bkz., Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 163

dallarında çok katkılar sağladılar. İslam dünyasını çeşitli tehlikelere karşı korudular.”³⁰⁷

Çantay’ın milliyetçiliğinde esas olan kültürdür. O, Türk ve Müslüman kavramlarını eşitlemiştir. O’na göre Türk ve İslam kültürleri geçen asırlarda birbiriyle kaynaşmış ve ayrılmaz hale gelmiştir. “İslam’da kavmiyet davası(yani ırkçılık) yoktur, kardeşlik vardır.”³⁰⁸ “İrkçı politikalar izlemek İslam tarafından Müslümanlara yasaklanmıştır. İslam tüm insanlar ve milletler arasında bir kardeşlik tesis etmek istemiştir.”³⁰⁹

Çantay İslamcı fikirlerini milliyetçi ve muhafazakâr bir usulla sunmaya çalışmıştır. O, Türk ve Müslüman kavramlarını eşit görmüştür. Halka yani Müslümanlara yönelik söylemleri, onun devrin siyasi koşulları ile dünyanın genel gidişatı neticesinde böyle bir yola başvurduğunu bize gösterir. Tüm dünyada dünya savaşlarının ardından milliyetçi söylemler ve devletler güç kazanmıştır. İmparatorlukların çöküşü milli devletleri yükseltmiştir. Ülkenin geçirdiği büyük kırılmaların onun fikri hayatına etkileri bu yönde olmuştur.

2.3.2.7. Komünizm

1917 yılında Rusya’da Bolşevik İhtilâli gerçekleşmiştir. Bu ihtilâlin yankıları tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de olmuştur.

Çantay, toplumsal yapıyı ve toplumsal süreçleri dikkate alarak komünizm’in Türk toplumuna uygun olmadığını ifade etmiştir. İnsanlığa adalet ve eşitliği hakiki manada İslam’ın getirdiğini vurgulayan Çantay, Türkiye Sosyalist Partisinin ilk kurucularından Müstecibzade Esad Adil Bey’e (Çantay’ın bir hocasının oğludur) “Aradıkları adaletin bütün zararlardan arınmış olarak en faydalı yönleriyle İslam’da bulunduğunu misal ve detaylarıyla anlatarak ve İslam’ı tetkik etmesini söylemiştir.”³¹⁰

³⁰⁷ Hasan Basri Çantay, “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of İslam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, s. 115

³⁰⁸ Hasan Basri Çantay, “Eşkiya Meselesi”, *Ses Gazetesi*, 24.Ekim.1918, s. 1

³⁰⁹ Hasan Basri Çantay, “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of İslam*(Ed. Kenneth Morgan), The Ronald Press Co., New York , 1958, s. 131

³¹⁰ Vehbi Vakkasoğlu, a.g.m., s. 4

Büyük Millet Meclisindeki bazı oturumlarda Bolşevik İhtilâli gündeme gelmiştir. Böyle bir oturumda Hasan Basri Çantay söz alarak konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur; “Vakıa Bolşeviklerle muhâdenet ahitnamesi yaptık. Bu siyasi bir şeydir. Fakat Ruslar bizi kendileriyle muhâdenet tesis ettiğimizden dolayı Bolşevik yapmak istemiyorlar, yapmak isteseler dahi esasen Bolşevikliği icab edecek bir şey bizde olmadığı için bu, teklifi mâlâyutak kabilinden bir şey olur ki biz buna karşı red ile mukabele ederiz.”³¹¹

Çantay, Komünizm gibi ideolojilerle mücadele etmenin yolunu da şöyle işaret eder; “Bu mesele sopa ve cebir meselesi değil, bir fikir meselesidir. Fikir sahasında Bolşeviklik esâsatı ile işgal etmek ve Müslümanlığın manafii âliyesi. Bunları da meydana atmak suretiyle kendimiz için derece-i vücuptadır ve bu da mütefekkirini İslamiyeye düşen bir farizadır.”³¹²

2.3.3. EĞİTİM

Eğitime en muhtaç olan varlık insandır. Onun cemiyet halinde bulunuşunun sebeplerinden biri budur. Din cemiyete dünya görüşü, cemiyet, aile, hukuk ve ahlak düzeni getirir. Toplumda yeni nesillerinin sosyalleşmesi eğitim yoluyla olur. Din ve eğitim arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Din eğitim yoluyla insanlara ulaşır.

İnsan bir yandan biyolojik olarak büyüme sürecini tamamlarken diğer yandan da toplum normları ile bütünleşir ve içinde yaşadığı toplumun üyesi olur.

Dini kültür unsurlarının insan kişiliğine yerleşmesi ve özümsemesi suretiyle kişiliğin ayrılmaz bir karakterini oluşturma süreci dini yönden sosyalleşme olarak tarif edilir.³¹³ İşte bu noktada Çantay, insanların eğitimle ahlaki vasıflara sahip olacağına inanmaktadır; “Tabiat üzerinde hâkimiyet kuran insan aklıdır, zekâsıdır. Terbiyenin bin bir çeşidini kabule, yaradılışı bakımından bütün varlıklardan ziyade müsait olan akıllı insanoğlu gerek kendisinin gerek türünün ahlaki vasıflarını değiştirmeye ıslah etmeye neden güç yetirmesin?”³¹⁴

³¹¹ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C:1, s. 330

³¹² Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C:1, s. 330

³¹³ Ünver Günay, a.g.e., s. 425

³¹⁴ Hasan Basri Çantay, “Tefsiri Şerif”, *Sebilürreşad*, , 1(2), 5/1948, s. 31

O, eğitimi, toplumu yetiştirmenin önemli bir aracı olarak kabul eder; “Gazetede şöyle bir haber gördüm bu sene liselerde sınıfını geçen talebelerin sayısı yüzde on nispetindedir. Demek ki tuttuğumuz maarif işi bugün yüzde 85–90 zarardadır. Gerek devletin gerek talebe velilerin bu en mühim ve hayati iş için meydana attığı milyonlarca ve milyonlarca sermayeler nihayet bize bu randımanı mı verecekti? Niçin böyle oluyoruz? Niçin her işimizde mutlaka evdeki pazar çarşısı uymuyor? Yoksa Türk talebesi zekâsız mı tembel mi? Hayır. Yahut Türk muallimi zalim mi gaddar mı? Hayır, Peki, her iki tarafın birbirine karşı olan bu asık suratları ve bu neticeler neden?

Ben öyle görüyorum ki bu işin sebepleri çok derindir. Fakat hala maalesef bunu araştıran çekiştiren hakikati yakalamaya uğraşan kimseciğimiz yoktur. Anketçilerimiz de susuyorlar! Mesele bu kadar ehemmiyetsiz mi? Artık bizde his denilen devletliden bir eser kalmadı mı?”³¹⁵ Eğitim, çocukların sadece okul binalarında oturtulması değildir. Onların bilgi ve donanım açısından yeterli düzeyde yetiştirilmesidir. Bu konuda Erol Güngör de şöyle demektedir; “İlkokul çocuğu yetişkin insanın küçültülmüş şekli değildir. Ona bilgi sayfalar dolusu bir şekilde lazım olmayıp o bilgiyi alabilecek ve hazmedebilecek bir zihni olgunluğa erdirmek asıl hedeftir.”³¹⁶ “Tehlike tahsil kurumlarımızı bir okuma yazma mektebi seviyesine düşürmektir.”³¹⁷

Çocuklar yarının büyükleridir. Bu yönüyle toplumların gelecek sigortasıdır. Çantay, çocukların eğitimine önem vermiştir; “Yarını temin edecek, yarının saadet ve felaketleriyle fiilen alakadar olacak varlık, bugünkü masum çocuk varlığıdır. Eğer çocukları bünyeleri sağlam, seciyeleri metin, seviyeleri yüksek bir halde yetiştirmeye muvaffak olabilirsek, onları acıklı birer yetim vaziyetinde değil de hürmete şefkate layık birer evlatlarımız olarak, izzeti nefislerine sahip kılarak hazırlarsak memleketimizin geleceği pek emin olur.”³¹⁸

Gelecek nesillerin yetiştirilmesi toplumun bugün yaşayan fertleri üzerine düşen bir görev durumundadır. “Bugünkü nesil elim bir hezeyan içinde ise, cahil ve gafil

³¹⁵ Hasan Basri Çantay, “Maarifin Acıklı Durumu”, *Sebilürreşad*, 1(10) 4/1948, s. 152

³¹⁶ Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih, Kültür, Milliyetçilik*, 5. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1990, s. 81

³¹⁷ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 7. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, s. 216

³¹⁸ Hasan Basri Çantay, “Çocuklara Karşı Peygamberimizin Sevgisi”, *Sebilürreşad*, 1(19) 11/1948, s. 292

ise bunun kabahati herhalde kendilerinden ziyade dünkü nesildedir. Eğer biz de geçmişin bu gafletlerini hatalarını tekrar edecek, çocukları sırf bakımsızlık yüzünden öldürecek yahut onları izzeti nefisten mahrum birer serseri halinde bırakarak içtimai heyetimiz arasında zararlı unsur olabilmelerine göz yumacak olursak istikbalin yakın geleceğin nefretleri altında kabirlerimizde asla rahat yüzü göremeyeceğimize şimdiden emin olalım. Gerek kendisinin gerek mensubu olduğu milletin masum yavrularına karşı kayıtsız kalan fertlerin insanlıktan nasipleri yoktur.”³¹⁹

Yetimleri ve çocukları eğitimlerini güzelce olmasını sağlamak ve onları korumak toplumun geleceğe güvenle bakmasını sağlayacaktır; “Tarihimize en mühim hizmetler ifa eden büyüklerin birçoğu fakir aileler içinden yetişmiştir. Bunların sayısını çoğaltmak büyük ve ilahi bir hizmettir.”³²⁰ “Yetim olarak yetişip bu millete ve vatana fevkalade hizmetlerde bulunan insanlar vardır. İçtimai heyetimiz arasında yetimlerin kazandığı bu şerefli mevkiiler en çok ve en başta Müslümanlığa Müslümanlığın yetimlere ait yüksek telkinlerine, sarsılmaz ve fitri esaslarına borçludur.”³²¹ “Yetimlerin himayesi yalnız milli ve vatani bir vazife olmakla kalmaz. O, İslam’ın temelleri ve yüksek ibadetleri arasında da en mühim ve müstesna bir yer tutar”³²²

Hasan Basri Çantay, eğitim kurumunun ciddi bir biçimde ele alınması gerektiğini ve üzerinde uzmanlaşarak toplumu iyiye götürmeye hizmet edecek şekilde düzenlenmesi gerekliliğini vurgular. Ona göre uzmanlaşma sadece eğitimde değil diğer alanlarda da bir zorunluluktur. Bu konuda makalelerinde iki örnek üzerinde durmaktadır; Dil ve Din. Dil bir milletin kültürel kodlarının taşıyıcısıdır. Eserlerinde dil konusunda sadeliği ve halk dilini tercih etmiştir. Çıkardığı Ses Gazetesinin ilk sayısında gazetesinin dilini şöyle ifade eder; “Ses’in dili sade Türkçedir; O çapraşık dillerle uğraşmayacak milletin Anadolu köylüsünün söylediği tatlı dil ile konuşacaktır.”³²³

Dil konusunda cumhuriyet döneminde öz Türkçe tartışmaları olmuştur. Bu tartışmalarda güneş dil teorisi öne çıkmıştır. Çantay bu teoriye karşı çıkmıştır. Dil

³¹⁹ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 292

³²⁰ Hasan Basri Çantay, a.g.m., s. 293

³²¹ Bkz., Hasan Basri Çantay, *Müslümanlıkta Himaye-i Etfal*, Yeni Gün Matbaası, Ankara, 1922, s. 3

³²² Hasan Basri Çantay, “Dinde Reform”, *Sebilürreşad*, 1(13), 9/1948, s. 198

³²³ Hasan Basri Çantay, “Gideceğimiz Yol”, *Ses Gazetesi*, 17. Teşrin-i Evvel.1918, s. 1

konusunda uzmanlaşma dili başka yerlere götürmemelidir. Aslolan dilin bir maden gibi işlenip hakkı verilerek ortaya çıkarılmasıdır. Çantay şöyle demektedir; “Dil ve din üzerine ancak derin ihtisaslarla çalışmalar yapılması gerekirken bizde herkes onlara tırpan atmaktan çekinmemektedir. Birincisinin hem ihtisas erbabından tanınanların elinde ne hale geldiğini görüyoruz. Bugün evlat ile baba birbirinin dilini anlamıyor.”³²⁴ Dilde ihtisas çalışmalarıyla gerçekten halka dönmek hedefleniyorsa kuşaklar arası bir kopukluk oluşturulmamalı hatta bunun giderilmesi için uğraşılmalıdır. Bu konuda Erol Güngör şöyle demektedir; “Halka dönüş ile geriye dönüş ayrı şeylerdir; atalarımızın kültürü milletimizin çocukluk çağını temsil eder. İnsan birdenbire çocuk gibi davranmaya başlaması bebek gibi konuşması ancak akıl hastalığına delalet eder.”³²⁵

Çantay, din alanında uzmanlaşmayı da bir zaruret olarak görmektedir; “Biz, garbı tetkik ettiğimiz yüzde onu kadar bile şarkı ve İslami ilimleri tetkik etmiyoruz. Din namına gevelediğimiz bilgilerin hemen hepsi misyonerlerin, müsteşriklerin düşmanca neşriyatından ibarettir. Ne olur biraz kendi dinimizi tetkik etsek tetkik etsek de gençliği kendimiz gibi şüpheli ve mesleksiz yapmasak!”³²⁶

“Din konusuna gelince bunun üzerinde çalışmaya kalkışanların dil mevzusundaki zümre kadar bile salahiyeti ve ilmi ehliyeti yoktur. Bilakis bu ehliyet ve salahiyet sahiplerinin yapmayın demelerine rağmen onlar mütemadiyen tırpanlarını işletmektedir. Yirminci asırdayız. Bu asırda her mevzu ve her mevzuun muhtelif şubeleri muhakkak ki ihtisas istiyor. Dil ve din gibi milli ve içtimai kültürümüzün en mühim iki rüknü üzerinde hâkim olan ve bu hekim taslaklığı ne zamana kadar devam edecektir. Maddi bir hekim taslağı ancak sınırlı fertleri öldürebilir. Fakat içtimai hekim taslakları bütün bir milletin ananesini imanını ahlakını faziletlerini birliğini yıkar, mahveder.”³²⁷

Ziya Gökalp'e göre de dinin eğitici tesirinin cemiyette gerçekleştirilebilmesi için dil ile bütünleşmesi gerekir. O cemiyetin dili ile birleşmedikçe bu tesir zayıf olur.³²⁸

³²⁴Hasan Basri Çantay, “İhtisaslaşma Üzerine”, *Sebilürreşad*, 1(10), 8/1948, s. 150

³²⁵Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 7. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, s. 54

³²⁶Hasan Basri Çantay, “Gevezelik ve Küstahlık”, *Sebilürreşad*, 1(17), 10/1948, s. 263

³²⁷Hasan Basri Çantay, “İhtisaslaşma Üzerine”, *Sebilürreşad*, 1(10), 8/1948, s. 150

³²⁸Hikmet Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, MEB Yay., İstanbul, 1990, s. 79

Bu noktada Çantay ve Ziya Gökalp arasında bir paralellik görmekteyiz. İkisi de din ve dil konusunda eğitimin önemine değinmektedir.

Çantay, ayrıca yerel olarak yayınladığı Ses Gazetesinde karşılaşılan eğitim sorunlarına da değinmektedir. O, savaş döneminde eğitime, öğretmenlere önem verilmesini istemiştir. “Maliye nezareti liva aşarı hisseyi ianesi havalesini henüz göndermemiştir. Mülhakatda dört-beş aydır maaş alamayan muallimlerin hali pek acınacak bir dereceye gelmiştir. İdareyi Hususi’ye bağlı bütün işler tatil edilmiş, alacaklı amele işlerini tamamen bırakmak zorunda kalmıştır. Okullar odunsuz, kömürsüz, öğrenciler kitapsız kalmıştır.”³²⁹

2.3.4. SAĞLIK

Çantay’a göre sağlık alanında bilimsel gelişmelerin yakından takip edilip bunlardan faydalanılması ve toplumun sağlık alanında eğitilmesi bir gerekliliktir. Ayrıca geleceğin sigortası olan çocuklarla ilgilenip onların sağlık problemlerini çözmeye çalışmak toplumun ahlaki bir vazifesidir. “Yavrular hakkında çok vakit bilmeyerek derin kör bir alakasızlık var. Yavrularımızı diri diri elimizle götürüp mezara atmayız. Fakat gafletimizle daima onları öldürürüz. Çocuk büyütme usulünü de hatalı öğrenmişizdir. Yoksul olanlardan başka hali vakti yerinde bulunanların birçoğu da çocuk bakımının ve terbiyesinin ne olduğunu henüz bilmiyorlar. Onun içindir ki bizde çocuk ölümleri bilhassa köylerimizde tüyler ürpertecek derecede korkunçtur.

İnsan hastalıkları içinde teşhisi en güç olanı şüphe yok ki çocuk hastalığıdır. Çünkü dili söylemeyen bir masumun gizli elemelerini keşfetmek kolay değildir. Hadisi şeriflerde tedavi ile sorumlu tutuluyoruz. Gariptir ki bizde hekime müracaat çok vakit hastalığın son devreye girdiği zamana getirilir. İlk ve orta devirler cahilane tedbirlerle geçer. Tedavi hastalığın ilk hissedildiği zamanda başlamazsa hatta sıhhate küçük bir inhıraf görüldüğü veya görülme tehlikesi muhtemel bulunduğu zaman hekimlere müracaat edilmesi kaç para eder? Hekimin de tam manasıyla uzman olması lazımdır. Bir hadiste; Her kim gerçek hekim olmadığı, hekimliği layıkıyla

³²⁹ Hasan Basri Çantay, “Eğitim Meselesi”, *Ses Gazetesi*, 5.Aralık. 1918, s. 1

bilmediği halde tababete kalkışır da verdiği ilacın tesiriyle bir zarar vukua gelirse o cahil hekime tazmin cezası lazım gelir.”³³⁰

Çantay, çocuk sağlığı ile ilgili olarak önleyici sağlık tedbirlerinin uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Koruyucu hekimlik uygulamasını, toplum geleceğinin sağlıklı bir biçimde oluşabilmesi için, bir gereklilik olarak görmektedir.

2.3.5. EKONOMİ

İslâm'ın ekonomik hayata etkisi emir ve yasaklar şeklinde önce bir çerçeve çizerek başlar. Yardım esastır, zekat mecburîdir. İslamın ekonomi anlayışı çalışıp ilerlemeyi gerektirir; ancak İslamın öngördüğü model batılı tipte kapitalist bir model değildir. Sermaye kutsanmadan insana araç kılınır. Çantay, karaborsacılık gibi yollarla haksız kazançlar edinilmesine karşı çıkmaktadır; çünkü onun için temel değer; dini idealler ve toplumun faydasıdır.

Çantay, dinin yaşanabilmesi için siyasi bağımsızlığı bir önkoşul kabul ettiği gibi ekonomik bağımsızlığı da siyasi olarak bağımsız olmanın bir önkoşulu olarak kabul etmiştir.

Hasan Basri Çantay'a göre ekonomi milli temele dayalı olarak inşa edilmelidir. Bunun için hayatın her sahasındaki bağımsızlık gibi ekonomi alanında da bağımsız olunmalı ve bu sebeple yerli üreticiler korunmalıdır. Çantay şöyle der; “Bizim öteden beri en büyük derdimiz iktisadımızdır. Biz ithalat ve ihracatı görmeksizin bir müflis gibi hareket etmişiz. Elimizde bir ufak bankerin istediği surette pek kolaylıkla toplayabileceği miktarda kalan para ile şu milletin ilerde bir gün aç kalan memleketlerin elim haline girmesi çok düşünülecek bir meseledir. Onun için paramızın mümkün merteye harice gayet cüz'i çıkması hususunda ne kadar taassubumuz varsa o derece taassup göstermemiz milli menfaatimizin gereğidir. Memleketimizdeki malları görmeyip de hariçten koşulsuz mal ithaline bilhassa Türkiye gibi ziraat yöresi olan bir memleket zahire ithaline müsaade edecek olursa zannederim ki hem davamız bundan zarar görecek, hem de memleketimiz iktisadi ve elim bir esarete maruz kalacaktır. Senelerden beri memleketimize mal çıkarmak için

³³⁰ Hasan Basri Çantay, “Çocuklara Karşı Peygamberimizin Sevgisi”, *Sebilürreşad*, 1(19) 11/1948, s. 292

uğraşan, düşünen, yine senelerden beri ellerinde çürümüş kalmış olan mallarını mütemadiyen memleketimize sürmek suretiyle bizim atii ziraat ve iktisadımızı tehdit edecek, zaten üretim masrafı çok olan çiftçimiz artık ellerinde kalan o zayıf hayvanlara da veda ederek bundan sonra memleket dadha ziyade kurak ve çorak bir hale gelecek ve bundan yine milletimiz mutazarrır olacaktır. Hariçten mal ithali hususunda fevkalade müteassıp olalım, dahilimizi himaye edelim, memleketimizi daha sefil bir hale getirmeyelim.”³³¹ Çantay, ekonomik bağlılığın sonunun millet için hiç iyi olmayacağı şöyle ifade eder; “Milletimizin hürriyetini zayi ederek ecnebilerin esaretine düştüğü zamanların menşesini tetkik edecek olursak görürüz ki milli felaket kendi mebadı ve esasatımızı ihmal ederek başka milletlerin peşine takıldığımız yabancı ulusların mebdeleriyle telakkileriyle milleti yürütmek gafletinde bulunduğumuz zamandan itibaren başlamıştır.”³³²

“Önceleri fikirlerimize ve ruhlarımıza müstevli olan bu nüfuz-u sulta-i ecaib gitgide bizi iktisadi zincirlerle bağladı ve nihayet en münbit topraklarımızı büsbütün maddi köleliği altına aldı.”³³³

Çantay, önemli bir ekonomik mesele de olan karaborsacılık konusunda da görüşlerini bildirmiştir. Ona göre Karaborsacılık (İhtikâr), yiyeceğe, içeceğe, erzağa, taalluk eden eşyayı ilerde pahalansın diye hapsedmektir.”³³⁴ O, yerel olarak yayınladığı gazetede karaborsacılık meselesi üzerinde durmuştur. “Muhtekirler Cezasız mı kalacak” makalesinde dört yıl devam dünya savaşının ahlaki yönden yıkıntıları üzerinde duran Çantay, bir tarafta değişik cephelerde milletin evlatları savaşırken öte yandan bir kısım karaborsacıların bu durumu fırsat bilerek onların geride bıraktıkları aile fertlerine büyük sıkıntılar çektirdiklerini ifade etmektedir; “Bu yağmalar, bu ihtikârlar milletin adeta yüzde doksanını züğürt ve perişan bıraktığı halde yüzde onunun servetlere, ihtişamlara gark etti. Mesela vaktiyle beş kuruş haftalıkla kahvecilik çıraklığı edenler, bugün başımıza lord kesildiler.”³³⁵

Çantay, sermaye biriktirmeye özel mülkiyete karşı değildir; ancak haksız yollarla mal biriktirilmesine karşı çıkmaktadır. “Biz vakıa her dindaş ve

³³¹ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 2, s. 760

³³² Cihangir Gündoğdu, a.g.e., s. 236

³³³ Mürşit Balabanlılar, a.g.e., C: 2, s. 760

³³⁴ Akt.: Yusuf Ziya İnan, *İslam'da Ticari Ahlak*, Çağdaş Yay, İstanbul, 1964, s. 189

³³⁵ Hasan Basri Çantay, “Muhtekirler Cezasız mı Kalacak?” *Ses Gazetesi*, 2.Ocak 1919, s. 1

vatandaşımızın zengin ve mesut olmasını canla arzu ederiz. Servet iktisabının en büyük din buyruğu olduğunu söylüyoruz. Hele ticaret işinde pek geri kalan Müslüman unsurların ilerlemesini zengin olmasını bütün ruhumuzla istedik. Fakat biz onlara hiçbir zaman serveti sülük gibi fakirlerin kanından, iliğinden eminiz demedik. Dağdaki eşkıya ile şehir ve kasabalardaki muhtekirlerin arasındaki fark, hemen hemen evvelkilerin silahına güvenerek, bütün hayatını kırlarda, obalarda geçirerek uğraşmasından, diğerlerinin ise silahsız, emeksiz, zahmetsiz hırsızlık etmesinden ibarettir.”³³⁶ Çantay da un meselesi başlıklı makalesinde yöresinde olan bir karaborsacılık problemini örnek vererek karaborsacılık yapanları ilan etmiş ve probleme çözüm istemiştir.³³⁷ “Çantay, savaşın sonuçları açısından, evrensel boyutunu o günlerde yakalayabilmişti. Savaş ekonomisi, zaten yokluk içinde kıvranan bir milleti en zayıf anında etkisi altına almıştır.”³³⁸

Çantay, üretici konumunda olan köylülerin ekonomik olarak desteklenmesini, karaborsacılara karşı korunmasını istemektedir. “Köylü demek, veli nimet demek, müstahsil demek, ekseriyet demek, binaenaleyh asıl millet demektir ve bu varlığın ihmali vatanın batmasıdır. Şu halde her şeyden evvel işimiz bu aslı, bu özü canlandırmak, yaralarını sarmak, kendilerini ellerinde silahla hayatlarını kurtarmak için girdikleri inlerden, siperlerden çıkarıp o silahların yerine şu tohum atma zamanında sapanını vermek, hülasa bütün ciddiyet ve himmetimizle köylü ile uğraşmak lazımdır.”³³⁹

2.3.6. SANAT

Sanat eserlerinin sosyal şuurla ve din, ahlak, örf gibi diğer sosyal olaylarla münasebetine bakmak sosyolojinin konularındandır. Hilmi Ziya Ülken'e göre felsefe ve din için sanatta üç kademe bulunur: hoş, güzel ve yüce.³⁴⁰ Hoş, ferdi ve

³³⁶ Hasan Basri Çantay , a.g.m., s. 1

³³⁷ Hasan Basri Çantay, “Un Meselesi” , *Ses Gazetesi*, 6. Şubat.1919, s. 1

³³⁸ Bayram Bayraktar, “Mütareke’de Ses Gazetesi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 183

³³⁹ Hasan Basri Çantay, “Zavallı Köylülerimiz”, *Ses Gazetesi*, 5.Aralık.1918, s. 1

³⁴⁰ H. Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, C: 2, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1957, s. 187

sübjektiftir. Güzel hoşâ iştirakin artması, genellik ve evrensellik kazanmasıdır. Yüce ise sanatın yüce aleme ve sırlara doğru köprü kurması demektir.

Güzellik anlayışı mensup olunan sosyal hayattan o grubun müşterek duygularından gelmektedir. Sanat eserleri o cemiyetin örfüne aykırı bir şuurla meydana gelirse yabancılaşma başlar ve bu toplumsal çözülmeyi getirir.

Sanat dinin tabiatında mevcuttur. Güzellik karşısında teslimiyet kutsal'a teslimiyete benzemektedir. Müslüman sanatkâr varolan her şeyin Allah ile bağlantılı olduğuna inanır.

Çantay, ahlakı hayatın her alanında yol gösterici olarak görmektedir. Çantay, ahlakın yol göstericiliğini esas alarak çeşitli alanlara yönelik yazılar kaleme almıştır. Bu alanlardan biri de sanat'tır. Çantay'a göre sanat, ahlak çerçevesinde yapılan bir faaliyet olmalıdır; "Ahlakın sermedi ve kutsi düsturları beşerin bütün hissiyat ve muamelata sâridir. Her mesleğin bir fazileti her sanatın bir edebi vardır. Ahlak ile edebiyatın aynı şeyden ibaret bulunmaması demek edebiyatın hayvanlık kertelerine kadar düşmesi ahlakı yıkması demek değildir."³⁴¹ "Edebiyat güzellik ifade ettiği zaman ahlaki bir amil olur. İsterse o güzellik esasında ahlaki olmasın. İnsanı adi tabiatından uzaklaştırıp âli hislere kavuşturmak da ahlaki bir roldür."³⁴² "Sanat feyzi ilhamını her mevzudan her sahadan alabilir. Ahlaktan da alır. Sanat yeter ki bedii heyecanı verebilsin ruhun sevebileceği bir güzellik arz etsin. O, hayvanla insan arasında ortak hislerle değil insanın ruhu safından zevki seliminden kopan ve yalnız insanlara has olan ince ve güzellikle örülü bir heyecan olsun."³⁴³ "Güzellik hükmünü veren ruh ahlaka aykırı eserleri bir sanat eseri diye kabul edemez."³⁴⁴

Çantay, güzellikle ahlak arasında bir bağ kuruyor ve sanat ile hayatın bu bağdan uzak olamayacağını ifade ediyor; "Emil Boravak diyor ki; gayri ahlaki şeyler vicdanı azaba zevki bediyyi dağılmaya uğratar. Sanat insanı adi hislerinden uzaklaştırmak yoluyla doğrudan doğruya ahlaki tesire sahiptir. Güzellik hayır demek değildir; onun arkadaşı ve komşusudur."³⁴⁵ "Bir sanatkâr en nezih insanlardan daha nezih bir insandır. O süfliyat ile değil ulviyatla uğraşır. Bir milletin sanatkârı demek

³⁴¹ Hasan Basri Çantay, *Ülkü Edebiyatı*, Türk Pazarı Yay., Balıkesir, 1939, s. 7

³⁴² Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 12

³⁴³ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 15

³⁴⁴ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 18

³⁴⁵ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 25

o milletin en yüksek ve en insan adamı demektir. Sanat sanat içindir düsturu sanat eserinin bağısız olması demek sanatkârın ruhunun özgür olması demektir.”³⁴⁶ “Bağısız hayat olmaz; terli iken su içemezini içeriz dersiniz feci bir akıbet karşınıza dikilir.”³⁴⁷

Hasan Basri Çantay, döneminin önemli edebiyat tartışmalarından olan sanat sanat için mi yoksa toplum için mi tartışmalarına katılmış ve “sanat toplum ve ahlak içindir” ikisini de kapsayan bir biçimde “sanat hayat içindir” demiştir; “Mehmet Akif’in de dediği gibi bir milletin ruhu edebiyatında okunur. İctimai ruhu yükselen milletlerin sinesinde ahlaksız edebiyat türese de üreyemez. Milletten içtimai terbiyesini yükseltmek ulvi ve sağlam fikirleri belîğ bir beyanın sahir tesiriyle bir his haline getirmek vazifesi de ediplerindir. Bu vazifenin ihmali milletimizin izmihlalidir. Sanatın gayesi ahlak demiyoruz; sanat cemiyetin doğa ve içtimai kanunlarına bağlı olmalıdır. Başiboş değildir. Bir edip de sonuçta insandır. İctimai zümrenin bir malıdır. O yalnız kendi ihtiraslarının değil fakat daha çok milletin faydalarını ihtiyaçlarını düşünmeye mecburdur.”³⁴⁸ “Süleyman Fehmi cemiyet sanattan vazgeçebilir ama ahlaktan asla demiştir. Hayata yaramayan sanatın ne manası vardır?”³⁴⁹ “Rusya’da devrimi yapan şairlerdir, ediplerdir. Eğer orada sanat sanat içindir ilkesi hâkim olsaydı bugünkü devrim yoktu. Onlar sanat hayat içindir cemiyet içindir dediler ve o yoldan yürüdüler. Devrimin mahiyeti için bir şey demiyorum o bizi ilgilendirmez fakat şu gerçektir ki çarlık saltanatını yıkan Rus edipleridir.”³⁵⁰ “Doğuda ve Batıda yetişmiş en büyük adamların kalıcı olmuş eserlerini tetkik edince görürüz ki her biri her yazdığı eserde mutlaka bir gaye gütmüştür. Demek ki sanat sanat içindir ilkesine uyanlar olmamıştır. Demek sanat mutlak değil kayıtlıdır. Mutlaktır fikri çökmüştür.”³⁵¹ “Sanat sanat içindir demek sanatın gayesi kendisidir demektir ki bir şeyin gayesi kendi olamaz. Bu ilim dışı bir tariftir.”³⁵² Çantay’ın sanat hakkındaki bu görüşlerine dostu olan Milli Şair Mehmet Akif de katılmaktadır. Nitekim Akif Balıkesir’e geldiği bir gün Çantay’a misafir

³⁴⁶Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 27

³⁴⁷ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 38

³⁴⁸ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 9

³⁴⁹ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 33

³⁵⁰ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 43

³⁵¹ Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 41

³⁵² Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 36

olduğunda beraber gittikleri Dar'ül Muallimîn'de sanat hakkındaki düşünceleri sorulunca sanat, sanat içindir düsturu iflas etmiştir, demiştir. Yanında bulunan Çantay, Akif'in sözlerini şöyle aktarıyor; “O sözler yeni değildir. Onlara ittiba eden de yoktur. Şarkta, Garbta yetişmiş meşahirîn muhalled eserleri tetkik edilince görülür ki her biri her yazdığı eserinde mutlaka bir gaye takip etmiştir. Demek ki sanat mutlak değildir. Mademki sanat sanat içindir düsturunun ortaya atılmasına rağmen hiçbir edip hiçbir şair bir maksat gözetmekten kendini kurtaramıyor; o halde bu düstur artık iflas etmiş demektir. Kezalik mademki bu düsturların hükmüne tebeiiyyet edilemiyor, sanat mukayyet kalıyor, öyleyse sanatı birtakım hasis emellere, sefil ve müstekreh maksatlara alet edinmektense ulvi, pak, asil, necip duygulara düşüncelere vasıta kılmak elbette daha makul bir hareket olur.”³⁵³

Çantay, sanatın cemiyetin ahlak kurallarını aşamayacağını ifade ederken Ziya Gökalp'ın kültür medeniyet ayrımına da dayanmaktadır. “Sanat ilim gibi evrensel değildir; milli ve yereldir. Bizim öz malımızdır bugün örfümüz de kanunumuz da ihtiyacımız da ahlaksızlığa engeldir. Her milletin sanatı kültür gibi kendine mahsustur.”³⁵⁴ Bu noktada kültür ve medeniyet ayrımı yapmanın sağlıklı olmadığına dair görüşleri de ifade etmek gerekir; “Gökalp'ın kültür ve medeniyet arasındaki farkı mahiyet farkı gibi görüp bir şeyin milli olabilmesi için millet içinde doğması ve dışarıdan iktibas olmaması gerekir medeniyet değişir fakat kültür değişmez demektedir. O zaman Leyla ve Mecnun ve Hz Ali cönklerine ne diyeceğiz? Bunları medeniyetten mi kültürden mi sayacağız? Türk milletine mal olan millidir; Onun tarafından işlenerek özümlemişdir.”³⁵⁵

Çantay, edebiyatın nasıl olması ve yönünün ne olması konusunda çeşitli öneriler dile getirmiştir; “Bir masum yetimin gözyaşlarına tercüman olmak bir düşküne celbi merhamet ve şefkat etmek bir genci cumhuriyet vatan millet hisleriyle aşılacak şair için az mı zevktir? Dünyanın hiçbir yerinde mutlak hürriyet yoktur. Yüce milletimizin saymakla tükenmeyen o yaman dertleri ihtiyaçları karşısında seyirci kalamayız. Şiirleriniz hikâyeleriniz eserleriniz hurafelerle pençeleşmeli bu zorlu hayatta başarılı olmanın yollarını anlatmalı bir şeyin iyi veya kötü olduğunu

³⁵³ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 68

³⁵⁴ Hasan Basri Çantay, *a.g.e*, s. 36

³⁵⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 7. Basım, Ötüken Yay., 1989, s. 86

anlatmalı özetle bir gaye gütmeli. Bu şekilde eseri okuyanlar dimağında yepyeni bir inkılâp yeni bir intibah yeni bir heyecan duysun.”³⁵⁶ “Sanat adına milletimizin ismet ve nezaketine suikast eden teşhirci sanat yerin yedi kat dibine batsın! Müthiş bir uçurumun tam kenarındayız. Yaldızlı, zehirli, öldürücü hapları artık yutmayalım, sımsıkı fazilete sarılalım, ahlak mücadelesine elbirlik hız verelim Türküz Müslümanız her şeyden evvel bunu ve şanlı şerefli tarihimizi düşünelim.”³⁵⁷ “İçkiden bahsetmek isteyen bir edebiyat içkinin içtimai bünyemizde açtığı sefil ve korkunç zararlarından bahsedebilir. Vatan, millet, cumhuriyet işte sizin en kutsi en vefalı yoldaşınızdır.”³⁵⁸ “Milletimizin iktisadi, ahlaki, ilmi, medeni, içtimai mücadeleleri hala devam etmektedir. Bunlar karşısında seyirci kalmak hala heveslere dalmak millet namına ayıptır. Milletimizin edebiyatı heveslerin değil insani, ilmi, medeni, hamasi duyguların tercümanı olmalıdır. Edebiyat terbiyede eğitimde en mühim amildir. Vatan hizmetinden millet kavgasından kaçan adamların sırf maddi eserlerine sanat demek güçtür. Vatanda bir “ülkü edebiyatı” oluşturmaya çalışmalıyız.”³⁵⁹

³⁵⁶ Hasan Basri Çantay, *a.g.e*, s. 35

³⁵⁷ Hasan Basri Çantay, “Fuhuş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(300), 12/1959, s. 400

³⁵⁸ Hasan Basri Çantay, *a.g.e*, s. 34

³⁵⁹ Hasan Basri Çantay, *a.g.e*, s. 44

SONUÇ

Hasan Basri Çantay, Osmanlı'nın son dönemi ile cumhuriyet dönemini birlikte yaşayan bir ilim adamıdır. İkinci meşrutiyet döneminden itibaren başladığı yazı hayatına ömrünün sonuna dek devam etmiştir.

Çantay, toplum yönetimin toplum yapısının bir neticesi olduğunu ve toplumun iyi olmasıyla yönetimin de iyi olacağını vurgulayarak toplumsal sorunların çözümünün yine toplumun kendi yapısında olduğunu ifade eder. Toplumsal yapıyı izah ederken organizmacı ve yapısal fonksiyonel bir bakışla izah etmiştir. Ayrıca, toplumsal yapıyı izah ederken toplumsal süreçleri de dikkate almıştır. Çantay'a göre değişme talepleri nasıl olursa olsun toplumun yapısına uygun olmalıdır. O, değişim konusunda tedrici bir yol takip etmektedir. Toplumun yapısına zarar vermeden yapılacak değişimde devrim veya inkılâptan çok kademeli değişimlerin etkili olacağını ifade ederken toplumsal yapının böyle değişimlere uygun olduğunu ve bu değişimlerin etkisinin daha kuvvetli olacağını vurgular. Bu açıdan baktığımızda onun cumhuriyet devrimleri neticesinde Türk toplumunda yaşanan köklü değişimler karşısında inziva hayatına çekilmesini anlamlandırabiliriz. Çantay, yapılan devrimlere toptan karşı değildir; ancak değişimler toplumsal yapının bütünü dikkate alınarak toplumsal yapıya uygun bir biçimde kademeli olarak yapılmalıdır. Çantay'ın toplumsal değişim anlayışına genel olarak baktığımızda onun muhafazakâr bakış açısını gördüğümüzü ifade edebiliriz.

Çantay, modernizm konusunda ise, yakın dostu Mehmet Akif gibi bir düşünceyi taşımaktadır. Modernizmin işimize yararlı kısımları alınmalı; ancak bununla birlikte ahlak anlayışı ise alınmamalıdır. Modernizm karşısında Çantay, eklektik bir tutum içersindedir. İslâm dünyasının geri kalmasında hem Müslümanların hem de batılıların etkileri vardır. Çantay, modernizm ve İslâm ilişkileri konusunda İslâm'ın çağın şartlarıyla çatışmayacağını ifade eder. Ayrıca o, modernizm ile birlikte dinin asli mahiyetinin de kaybedilmemesi gerekliliği üzerinde durur. Çantay yaşadığı dönem itibariyle İslâm dünyasının modernizm ve batı ile yüzleşmesine şahit olmuştur. Bu noktada İslâmî düşünceyi canlandırmayı amaçlayan bir tavır geliştirmeye çalışmıştır. Çantay, modernizmin topluma etkileri karşısında İslâm'ın asli kaynaklarının muhafaza edilmesi yolunu seçmiştir; ancak o, toplumu

iyiye ve dini daha iyi anlamaya yönlendirmede modern bilimden faydalanması gerekliliğini de ihmal etmemektedir.

Çantay, dinin asli kaynaklarından olan Kur'ân'ın tercüme edilmesiyle ilgili olarak döneminde büyük tartışmalara yol açan "Türkçe Kur'ân" meselesi üzerine görüşlerini bildirmiştir. O, Kur'ân'ın icazı, tercüme ve tefsirinin ehline yapılmaması ve de Kur'ân'ın İslam âlemi için evrensel bir değer olması gibi sebeplerle Kur'ân üzerinde siyasi tartışmalara girmekten uzak durmuştur. Türkçe Kur'ân kavramına ilmi noktalardan karşı çıkarak meselenin çerçevesinin yine ilim olması gerektiğini ifade etmiştir. Çantay, vaaz dilinin Türkçe olmasını istemiştir; çünkü halkın anlayacağı dilden hitap ederek onların dini problemlerini çözmek gereklidir.

Hasan Basri Çantay, dinin toplumdaki etkin konumunu yazılarında ele almıştır. Dini toplumsal bütünleşmenin ve de çözülmenin etkin amili olarak görmektedir. Toplumda bütünleşmeyi teşvik eden din, etkisini yitirdiğinde çözümler meydana gelmektedir.

Hasan Basri Çantay, önemli bir dini tecrübe olan tasavvufu Kur'ân ve sünnet çerçevesinde önemli bir eğitim yolu olarak görmektedir. O'na göre tasavvuf, dinî emirlerin içinde var olan bir hakikattir. Çantay ayrıca İslam'ın ana kaynaklarının anlaşılmasında ve de İslam'ın yaşanmasında önemli bir engel olarak gördüğü hurafelerle mücadele edilmesi gerektiği konusunda önemle durmuştur.

Cihat konusunda ise Batı karşısında İslam'ın cihat anlayışını anlatmayı ve cihat hakkında zihinlerde oluşan yanlış düşünceleri, önyargıları gidermeyi istemiştir. Cihadın tek başına savaş olmadığını, İslam'ın kılıçla yayıldığını söylemenin bir iftira olduğunu ve İslam'da cihat yolunun öncelikle nefsi terbiye etmek olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. İslam dünyasını savaş konusunda suçlayan Batının önce kendine bakması gerektiğini söyleyen Çantay, İslam'ın yayılmaya başlamasıyla dünyada adaletin kökleşmeye başladığını vurgulamıştır.

Hasan Basri Çantay, din ve toplum alanlarında görüşlerini belirtirken ülkemizde din işlerine bakan kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında da fikirlerini belirtmiştir. Ona göre Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasi baskılardan uzak, bağımsız olmalı, din alanında etkin bir yapıya sahip olarak hakemlik yapmalı, hurafeye mücadele etmeli ve kendisine bağlı din görevlilerinin ilmi seviyesini yükseltmelidir.

Din siyaset ilişkileri bağlamında Çantay, İslâm'ın siyasetle ilgili ilkelerini kendi zihniyetine göre ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken içinde bulunduğu sosyo-kültürel ve siyasi koşullardan etkilenmiştir. O, dinin bağımsızlığı önceliğini, devlet yönetiminde adalet ve ehliyet gibi ilkelere uyulmasını istediğini belirtir. Çantay, İslamcılık fikri içerisinde değerlendirebileceğimiz çeşitli fikirlerini yazılarında ortaya koymuştur. O'na göre devlet yönetiminde İslam'ın ana ilkeleri geçerli olmalıdır; çünkü modernleşme adına girilen Batılılaşma fayda getirmemiştir. Kurtuluş yine asıl kaynak olan İslam'dadır. O, her alanda taklitçiliğe karşı çıkmıştır. İslam Birliği Müslümanların kurtuluş reçetesidir. Milliyetçilik konusunda Çantay, Türk ve Müslüman kavramlarını eşitlemiştir. Çantay'a göre İslam Dini, Türk milletinin tabiatına en uygun dindir. Onun fikirlerinde İslamcılıktan milliyetçi-muhafazakâr söyleme geçişi müşahede etmekteyiz. Dünyadaki ve ülkedeki genel milliyetçi gidişat onu etkilemiştir. Cumhuriyetin ilanına ve ilk yıllarına kadar İslamcı bir söylem göze çarparken devam eden yıllarda milliyetçi ve muhafazakâr bir söylem göze çarpmaktadır. Hilafet hususunda bu makamın yeniden yorumlanmasının ve halifeyi ümmetin seçmesinin gerekliliği üzerinde durarak yeni bir düzenlemeye gidilmesini istemiştir. Çantay'ın Hilafet konusunda döneminin yoğun siyasi baskıları altında böyle bir yoruma gittiğini anlamaktayız. Komünizm konusunda ise Çantay, bu ideolojinin toplumsal yapıya uygun olmadığını vurgular.

Çantay, dinin diğer sosyal kurumlarla ilişkisi üzerinde durmuştur. Geleceğin sigortası olarak gördüğü çocukların eğitim almasının zorunlu olduğunu işaret ederek eğitim, dil ve din alanlarında uzmanlaşmaya gidilmesinin toplumun bir vazifesi olduğunu belirtmiştir. O'na göre sağlık alanında bilimsel gelişmeler yakından takip edilip bunlardan faydalanılmalı ve toplum sağlık alanında eğitilmelidir. Ekonomi alanında ise Çantay, milli bir ekonomik model geliştirilerek bağımsız ekonomik politikaların uygulanmasını, yerli üreticinin korunmasını ve karaborsacılığın engellenmesini istemiştir. Çantay, ahlaki bir toplum ideali ortaya koyarken sanat'ın bir çerçevesinin olması gerektiğini belirtmiştir. Döneminin önemli tartışmalarından sanat sanat için mi yoksa toplum için mi olduğu konusunda sanat, toplum ve ahlak için yani hayat içindir, demiştir. Çalışmamızda Hasan Basri Çantay'ın yaşadığı dönemde ülkede meydana gelen toplumsal kırılmaları tecrübe eden ve dinin bu kırılma dönemlerinde toplum tarafından anlaşılmasındaki etkisini ayrıca ortaya çıkan

yeni sorunlara karşı geliştirilecek çözümler konusundaki görüşlerinin varlığını tespit etmiş bulunuyoruz.

Hasan Basri Çantay, yaşadığı dönemde muhafazakâr bir tutum içerisinde olmuştur. Osmanlının son döneminde devletin kurtuluşu için çözüm yolları önerip hayata geçirilmesini teşvik ederken cumhuriyetin ilanı ile birlikte bir inziva hayatına çekilmiştir. Bu durumun nedeni olarak dönemin yönetim anlayışına ters düşen fikirlere sahip olması gösterilebilir. Cumhuriyetin ilanında milletvekili olan Çantay, yeni devletin dini anlayışa uygun olmasını vurgular; ancak cumhuriyet idaresinin Batıyı esas almaya çalışması Çantay ve onun gibi alimleri siyaset sahasının dışına itmiştir. Çantay çok partili hayat dönemine kadar siyasi konulardan uzak durmuştur. Daha çok milli, ahlaki, sosyal konularda yazılar yazmıştır. Çok partili hayatla eski yazı hayatına geri dönmüştür diyebiliriz. O, bu süreçte demokrasiye olan inancını da ifade etmiştir. Ülkenin geçirdiği kırılmaları yaşayan Çantay, bu kırılmalara muhafazakâr bir cevap olmuştur. O'nun hayatı İslamcılığın muhafazakârlığa geçişinin izdüşümü gibidir.

Sonuç olarak; ülkemizin ve özelde Balıkesir'in yetiştirdiği Hasan Basri Çantay, hayatının her anında Hakk ve halktan yana olmaya çalışan “yerli” bir aydın profili çizmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR:

ACLUNİ, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed: *Keşfü'l-Hafa ve Müzilü'l-ilbas amma iştehere mine'l-Ehâdis ala Elsineti'n-nas*, C: 1, Mektebetü'l-Kudsi, Kahire, 1351

AKÇURA, Yusuf: *Üç Tarzı Siyaset*, TTK. Yay., Ankara, 1987

AKDEMİR, Salih: *Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümeleri*, Akid Yay, Ankara, 1989

AKDOĞAN, Ali: *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yay. İstanbul, 2004

AKGÜL, Mehmet: *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999

AKSEKİ, Ahmet Hamdi: *İslam Dini*, 13. Bs., DİB Yay., Ankara, 1963

AKTAY Yasin, KÖKTAŞ Mehmet Emin: *Din Sosyolojisi*, Vadi Yay., Konya, 1998

ALLPORT, Gordon W.: *Birey ve Dini*(Terc: Bilal Sambur), Elis Yay., Ankara, 2004

ALTUNTAŞ, Halil: *Kur'ân'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, TDV Yay., Ankara, 1998

ARSAN, Nimet: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989

ARSLANTÜRK, Zeki, AMMAN Tayfun: *Sosyoloji*, 4. Bs., Çamlıca Yay., İstanbul, 2001

ASKALANİ, İbn Hacer: *Bulugü'l-Meram Min Edilleti'l-Ahkam* (Tercüme: Ahmed Davudoğlu), C: 4, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1967

AYDIN, Suâvi: *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yay., Ankara, 1983

AYHAN, Aydın: *Hasan Basri Çantay*, Balıkesir İl Kültür Müd Yay., Balıkesir, 1989

BALABANLILAR, Mürşit: *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985

BERGER, Peter: *Kutsal Şemsiye* (Çev. Ali Coşkun), Rağbet Yay., İstanbul, 2005

BERGSON, Henry: *Ahlak ve Dinin İki Kaynağı* (Çev.: M. Karasan), 3.Bs., MEB Yay., İstanbul, 1986

BERKES, Niyazi: *Türk Düşüncesinde Doğu-Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975

BİLGİSEVEN, Amiran Kurktan:

----- *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul, 1976

----- *Sosyoloji*, 3. Bs., MEB Yay., İstanbul, 1980

----- *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, Kutsun Yay., İstanbul, 1977

BORA, Tanıl: *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yay., İstanbul, 1998

BUHARİ: *Sahih-i Buhari muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* (Şerh: Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebidi, Trc. Kamil Miras), 8. Bs. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1985

CELKAN, Hikmet Yıldırım: *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, MEB Yay., İstanbul, 1990

ÇANTAY, Hasan Basri:

----- *Âkıfname*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1966

----- *Kara Günler ve İbret Levhaları*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1971

----- *Kırk Hadis ve Mealleri*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1962

----- *Ülkü Edebiyatı*, Türk Pazarı Basımevi, Balıkesir, 1939

----- *Kur'an'ı Hakîm Meali Kerim*, Elif Ofset, İstanbul, 1959

----- *Müslümanlıkta Himaye-i Etfâl*, Yeni Gün Matbaası, Ankara, 1922

----- *Zekâ Demetleri*, Türk Pazarı Basımevi, Balıkesir, 1939

----- *Babamın Şiirleri (Haz. Mürşit Çantay)*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1964

ÇARIKLI, Muhittin: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1967

DÖNMEZ, Şerafettin: *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Yay., İstanbul, 1998

DÖNMEZER, Sulhi: *Toplumbilim*, 12. Bs., Beta Yay., İstanbul, 1999

- DUMAN, Doğan: *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1999
- DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul: *Mehmet Akif Ersoy*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988
- EBU DAVUD: *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, C: 4, (Şerh: Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, Tercüme: Hüseyin Kayapınar, Necati Yeniçel), Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987
- ERKAL, Mustafa: *Sosyoloji*, 3. Bs., Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997
- EMRE, Mehmet: *Hatıralarım*, Erhan Yay., İstanbul, 2000
- ERTAN, Veli: *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*, Türdav Yay., İstanbul, 1976
- FİCHTER, Joseph: *Sosyoloji Nedir? (Çev.: Nilgün Çelebi)*, 3. Bs., Attila Yay., Ankara, 1996
- FREYER, Hans: *Din Sosyolojisi (Çev. Turgut Kalpsüz)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1964
- GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Serdengeçti Neşriyat, Ankara, 1950
- GÜN, Fahrettin: *Din, Siyaset ve Laiklik*, Beyan Yay, 2001
- GÜNAY, Ünver: *Din Sosyolojisi*, 7.Bs., İnsan Yay., İstanbul, 2006
- GÜNDOĞDU, Cihangir: *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem BMM Milletvekillerinin Gelecekte Beklentileri*, TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2004
- GÜNDÜZ, Mustafa: *II. Klasik Paradigmaları*, Lotus Yay., Ankara, 2007
- GÜNGÖR, Erol:
 ----- *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, 12.Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1998
 ----- *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 4. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 2000
 ----- *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 7. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1989
 ----- *Dünden Bugüne Tarih, Kültür, Milliyetçilik*, 5. Basım, Ötüken Yay., İstanbul, 1990

- HEYSEMİ, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman: *Mecmua-z-Zevaid*, C: 3 (Tahkik: Abdullah Muhammed Derviş), Dârü'l-Fikr Y., Beyrut, 1994
- HOLM, Nils G.: *Din Psikolojisine Giriş* (Terc: Abdülkerim Bahadır), İnsan Yay., Ankara, 2004
- HÖKELEKLİ, Hayati : *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993
- HÜSEYİN, Muhammed: *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi* (Çev.: S. Özel), İnsan Yay., İstanbul, 1986
- İŞİK, İhsan: *Türkiye Yazarlar Sözlüğü*, Elvan Yay., Ankara, 2004
- İBN ACİBE: *İkazu'l-Himem Şerhu Metni'l-Hikem*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, Tarihsiz
- İBNİ HALDUN: *Mukaddime*, C.1, Yeni Şafak Yay., İstanbul, 2004
- İLGÜREL, Mücteba: *Milli Mücadelede Balıkesir Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999
- İNAN, Yusuf Ziya: *İslam'da Ticari Ahlak*, Çağdaş Yay, İstanbul, 1964
- İZ, Mahir: *Yılların İzi*, İrfan Yay., İstanbul, 1974
- KARA, İsmail: *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İstanbul, 1986
- KARLIĞA, Bekir: *Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, Balkan İlmî Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 1995
- KARPAT, Kemal: *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yay, İstanbul, 1996
- KİRMAN, M. Ali: *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004
- KİTAPÇI, Zekeriya: *Hız. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1986
- KONGAR, Emre: *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 6. Bs., Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995
- KURAN, Ercüment: *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Yay., Ankara, 1994
- KUŞEYRİ, Adülkerim b. Hevazin: *Kuşeyri Risalesi*, (Terceme Hoca Sadeddin Efendi ; Haz. Mehmet Günyüzlü) Yasin Yayınevi, İstanbul, 2003
- KUTAY, Cemal:
----- *Egenin Kurtuluşu*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1981

- *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, DİB Yay., Ankara, 1973
- KÖKTAŞ, M. Emin: *Din ve Siyaset*, Vadi Yay, Ankara, 1997
- KÖSEMİHAL, N.Şazi: *Sosyoloji Tarihi*, 8. Bs., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005
- LAHBABİ, Muhammet Aziz: *Kapalıdan Açığa Milli Kültürler ve İnsani Medeniyet* (Çev.: Bahaeddin Yediyıldız) Tdv Yay., Ankara, 1996
- LEWİS, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*(Çev. Metin Kıratlı), TTK. Yay., Ankara, 1984.
- MARDİN, Şerif: *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul, 1993
- MARSHALL, Gordon: *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999
- OKUMUŞ, Ejder: *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul, 2003
- SARIKOYUNCU, Ali: *Atatürk Din ve Din Adamları*, TDV Yay. Ankara 2003
- SENCER, Muzaffer: *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, 2. Bs., Ant Yay., İstanbul, 1971
- SEZEN, Yümni:
----- *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul, 1994
----- *Sosyolojik Açıdan Din*, 3. Bs., İfav Yay., İstanbul, 1998
- SİCİSTANİ, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebu Davud: *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi* (Tercüme: Hüseyin Kayapınar, Necati Yeniçel) Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban: *Türkiye'de İslâmın Yeniden İnkişafı(1950–1960)*, İsam Yay., Ankara, 1995
- ŞİRBİNİ, Şemseddin el-Hatîb Muhammed b. Ahmed el-Kahiri: *Mugni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Meani elfazi'l-Minhac* (Şerheden: Musta el-Babi el-Halebi), C: 4, Darül Fikr, Kahire, 1958
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet: *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1975
- TOPÇU, Nurettin: *İsyân Ahlakı*, 4. Basım, Dergâh Yay., İstanbul, 2006
- TUNAYA, Tarık Zafer: *İslamcılık Cereyanı*, Simavi Yay., İstanbul, 1991

TURAN, Şerafettin: *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Yay, Ankara, 1989

TÜRKDOĞAN, Orhan: *Çağdaş Türk Sosyolojisinde Araştırma Yöntem ve Teknikler*, Erzurum Atatürk Üniv. Yay., Erzurum, 1977

TÜRKÖNE, Mümtazer:

----- *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991

----- *Siyasi İslam ve Panislamizm (Ümit Özdağ ile beraber)*, Rehber Yay.,Ankara, 1993

----- *Türk Modernleşmesi*, 2. Bs., Lotus Yay., Ankara, 2006

UĞUR, Mücteba: *Hasan Basri Çantay*, TDV Yayınları, Ankara 1994

UZUNYAYLALI, M.Talat: *Tanzimat Dönemi Türk Basını*, Ahd Yay., 1988

ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Felsefeye Giriş*, 2. Bs. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1957

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet: *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990

VURAL, Mehmet: *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakarlık*, Elis Yay., Ankara, 2003

YAZIR, Elmalılı Hamdi: *Hak Dini Kur'an Dili*, Ravza Yay., İstanbul, 1993

YURDAKÖK, Abdullah: *Balıkesir Basın Tarihi(1886-1991)*, Balıkesir, Yayınevi Yok, 1992

WACH, Joachim: *Din Sosyolojisi*, (Terc: Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Kayseri, 1990

MAKALELER:

AKIN, Rıdvan: "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihasını Müzakeresi", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., 1992

AKTAY, Yasin: "İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

AŞIK, Nevzat: “Hasan Basri Çantay’ın Hadisçiliği”, *Merve Dergisi*, S: 4, Balıkesir İmam Hatip Lisesi Yay., Balıkesir, 1993

AYHAN, Aydın: “Hasan Basri Çantay”, *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993

BAYRAKTAR, Bayram: “Mütareke’de Ses Gazetesi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1991

BAYYİĞİT, Mehmet: “Mehmet Akif’te Din ve Toplum Sorunu”, *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, S: 8, Konya, 1993

BELGE, Murat: “Muhafazakârlık Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

BOLAK, Ahmet Aydın: “Hasan Basri Bey Amcam”, *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993

BULAÇ, Ali: “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

ÇANTAY, Merve: “Hasan Basri Çantay Hakkında Konuşular” *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993

ÇANTAY, Hasan Basri:

----- “Islamic Culture in Turkish Areas”, *The Straight Path of İslam*(Ed. Kenneth Morgan), *The Ronald Press Co.*, New York , 1958

----- “Müslümanlık Hayat Dinidir” *Sebilürreşad*,1(2) 5/1948

-----“Tefsiri Şerif” *Sebilürreşad*, 1(11), 8/1948

-----“Böyle Bir Din İstemiyoruz”, *Sebilürreşad*, 1(14), 9/1948

----- “Dinde Reform Tartışmaları”, *Sebilürreşad*, 1(10) 8/1948

----- “Türkçe Kur’ân Tabiri Üzerine”, *Sebilürreşad*, 11(255), 10/1957

----- “Tarihimizin Temeli”, *Sebilürreşad*, 1 (12), 8/1948

----- “Oruç Ancak Allah İçin Olursa Oruçtur”, *Sebilürreşad*, 9(218), 4/1956

----- “İhtisaslaşma Üzerine”, *Sebilürreşad*,1(10), 8/1948

-----“Gevezelik ve Küstahlık”, *Sebilürreşad*, 1(17), 10/1948

-----“Maarifin Acıklı Durumu”, *Sebilürreşad*, 1(10) 4/194

-----“Neme Lazım”, *Sebilürreşad*, 1(7), 7/1948

-----“Tefsiri Şerif”, *Sebilürreşad*, 1(10), 3–4/1957

- “Çocuklara Karşı Peygamberimizin Sevgisi”, *Sebilürreşad*, 1(19)
11/1948
- “Gevezelik ve Küstahlık”, *Sebilürreşad*, 1(17), 10/1948
- “Tefsiri Şerif” *Sebilürreşad*, 1(11), 8/1948
- “Dinde Reform”, *Sebilürreşad*,1(13), 9/1948
- “Fuhuş Salgını”, *Sebilürreşad*, 12(298), 12/1959
- “DİB’in Neşrettiği Kur’ân Kerim Tercümesi Hakkında İntikatlar”,
Sebilürreşad, 5(9), 6/1962
- “İslam Nizamında Cihat”, *İslam Dergisi*, 2(2), 2/1958
- “Allah Uğrunda Mücadele”, *İslam Dergisi*, 1(3), 6/1956
- “İslamiyet’te Mücadele Yolları”, *İslam Dergisi*, 1(2), 5/1956
- “İçki, Kumar ve Fal Hakkında”, *İslam Dergisi*, 1(6), 9/1956
- “Bozgunculuk Hakkında”, *İslam Dergisi*, 1(8), 12/1956
- “Kötülüğe İyilikle Mukabele”, *İslam Dergisi*, 1(9), 2/1957
- “Mehmet Akif Hakkında (Konferans Özeti)”, *İslam Dergisi*, 6(5),
3/1962
- “Milletler Layık Olduğu İdareye Kavuşurlar”, *İslam Dergisi*, 1(10),
3–4/1957
- “İttifakı Mukaddes”, *Ses Gazetesi*, 13. Şubat. 1919
- “Asayiş Meselesi”, *Ses Gazetesi*, 24. Ekim. 1918
- “Eşkiya Meselesi”, *Ses Gazetesi*, 24. Ekim. 1918
- “Gideceğimiz Yol”, *Ses Gazetesi*, 17. Teşrîn-i Evvel. 1918
- “Muhtekirler Cezasız mı Kalacak?” *Ses Gazetesi*, 2. Ocak. 1919
- “Un Meselesi” , *Ses Gazetesi*, 6. Şubat. 1919
- “Zavallı Köylülerimiz”, *Ses Gazetesi*, 5. Aralık. 1918
- “Milli Muavenet”, *Ses Gazetesi*, 7. Kasım. 1918
- “Müdahane” *Zafer-i Milli*, 19. Eylül.1925
- “Dalkavukluk” *Zafer-i Milli*, 25. Teşrîn-i Evvel. 1339
- “Ehliyet ve Liyakat”, *Zafer-i Milli*, 16–18. Eylül. 1923
- “Akıl Yaşta Değil Baştaadır”, *Zafer-i Milli*, 20–23. Eylül. 1923
- “Bir Şiir”, *Zafer-i Milli*, 20 Muharrem. 1340
- “Bir Rica”, *Karesi Gazetesi*, 27. Mayıs. 1916

----- “Türk’e Dair”, *Fetih Haftalık Gazete*, 12. Mayıs. 1958

----- “Kur’an’ı Kerim ve Meali Hakîm Üzerine”, *İslamın Nuru Dergisi*, S: 53, 1952

ÇEVİK, Zeki: “TBMM Hükümeti Rejiminin ilk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi: No: 26 Mart 2002*

DURAL, Baran: “Muhafazakârlığın Tarihsel Gelişimi ve Muhafazakâr Söylem”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 1, Yaz 2004

ERÖZDEN, Ozan: “Mart 1919 - Nisan 1920 Tarihleri Arasında Ege İllerinde Düzenlenen Kongrelere Katılanların Birinci BMM'ye Yansıma Oranı” , *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., İstanbul, 1992

IŞIK, Emin: “Hasan Basri Çantay” Maddesi, *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yay., İstanbul, 1993

KARA, İsmail:

-----“İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

-----“İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

KARSLI, İbrahim Halil: “Hasan Basri Çantay’ın Kur’ân-ı Hâkim ve Meali Kerim’deki Tercüme Metodu”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:6, Sayı 13, Güz 2002

KURTOĞLU, Zerrin: “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C. 6, İletişim Yay., İstanbul, 2004

HANİOĞLU, Şükrü: “Osmanlıcılık”, *Tanzimâttan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C.5, İstanbul, 1985

İHSANOĞLU, Ekmeleddin: “Modern Türkiye ve Osmanlı Mirası”, *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran’a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Üniv. Yay., Ankara, 2006

MARDİN, Şerif:

-----“İslamcılık”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Tarihi Ansiklopedisi*(Haz. Sina Akşin, Ayla Ödekan vd.), C: 5, Cem Yay., 1987

----- “19. Yüzyıl’da Düşünce Akımları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Tarihi Ansiklopedisi*(Haz. Sina Akşin, Ayla Ödekan vd.),C: 1, Cem Yay., 1987

MERT, Nuray: “Muhafazakârlık ve Laiklik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C: 5, İletişim Yay., İstanbul, 2004

OKUMUŞ, Ejder: “Kur’ân’da Toplumsal Çöküş” *Kur’ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler* (Editör: Mehmet Bayyigit), Yediveren Yay., Konya, 2003

ORAL, Mustafa: “Birinci TBMM’de Hilafet ve Saltanat Meselesi Üzerine Bazı Notlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S: 57, C: 19, Kasım 2003

SOMEL, Selçuk Akşin: “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Bs., C: 1, İletişim Yay., İstanbul, 2004

TALAY, Aydın: “Vefatının 25. Yıldönümünde Hasan Basri Çantay”, *Zaman Gazetesi*, 3.12.1989

TARHAN, Yılmaz: “Aydınlarımız Akif’i Anlatıyor”, *Diyanet Dergisi*, S: 104 Aralık 1999

TOPRAK, Binnaz: “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme (Der. Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalayoğlu)*, İstanbul, Alfa Yay., 2000

UĞUR, Mücteba: “Vatansever Mücahit Hasan Basri Çantay’ı Anarken”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 1991

UYANIK, Mevlüt: “Osmanlı Islahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti’ne Etkisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002

VAKKASOĞLU, Vehbi: “Osmanlıdan Günümüze Din Âlimleri Yazı Dizisi”, *Tercüman Gazetesi*, 3.5.1987

YALÇIN, Süleyman: “Hasan Basri Çantay Hocayı Anarken” *Merve Dergisi*, S: 2, Balıkesir İHL Yay., Balıkesir, 1993

YAZICI, Nesimi: “Hasan Basri Çantay ve Ses Gazetesi”, *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu*, Gönen Bld. Yay., Balıkesir, 1993

YILMAZ, Murat: “Muhafazakâr Demokrat Bir Politikanın Temel Özellikleri Neler Olabilir?” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S: 1, Yaz 2004

ZÜRCHER, Erik Jan: “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 2003

TEZLER:

ERENBAŞ, Sadık: “Hasan Basri Çantay’ın Tefsir İlmindeki Yeri”,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Karadeniz Teknik Üniv. SBE*, Trabzon, 2006

KORKMAZ, Sami: “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir’de Sosyal
Hayat”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Balıkesir Üniv. SBE*, Balıkesir, 2006

KÖLEMEN, Suna: “Karesi Gazetesindeki Edebi ve Kültürel Muhteva Üzerine
Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Balıkesir Üniv. SBE*, Balıkesir,
2005

MERAL, İbrahim: “Mütareke Dönemi Balıkesir Basını ve Etkileri”,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniv. SBE*, İstanbul, 1993

ÖZDAMAR, Yunus: “Hasan Basri Çantay’ın Kur’ân’ı Hakîm ve Meâli Kerim
Adlı Meali ile Kur’ân yolu adlı Tefsirde Sosyal Meselelere Çözümler”,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniv. SBE*, Çorum, 2006

YALINKILIÇ, Fatime: “Modernizm ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının
Sosyolojik Analizi”, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, *Fırat Üniv. SBE*, Elazığ, 2007

YILMAZ, Abdullah: “Hasan Basri Çantay ve Meali Kerimindeki Tefsir
Kısımlarının Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Sakarya Üniv. SBE*,
Sakarya, 2007

DERGİLER:

Sebilürreşad

İslam

Diyanet

Merve (Balıkesir İmam- Hatip Lisesi Dergisi/ Hasan Basri Çantay Özel Sayısı)

İslam’ın Nuru

GAZETELER:

Fetih

Ses

Karesi

Tercüman

Zaman

Zafer-i Milli

EK: FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: BMM’de Karesi mebusu olarak bulunduğu döneme ait bir fotoğraf (1920)

Kaynak: Mücteba Uğur, “Hasan Basri Çantay”, TDV. Yay., Ankara, 1991

Aralarında Hasan Basri Çantay'ında bulunduğu 1923 tarihli bir fotoğraf

İlk Sıra Soldan Sağa

- 2- İvrindi Nahiye Md.
Varnalızade İsmail Hakkı Bey
- 3- Ülemeden
Abdülhafur Efendi
- 4- Hacı Yahya Efendi zade
Vehbi Bey
- 5- İttihat ve Terakki Murahhası Mesulü
Musa Bey
- 6- Somali
Hacı Hafız Cemil Efendi Hoca
- 7- Gönen Eşrafından (Kavaklı)
Osman Bey
- 8- Giresun (Savaştepe) eşrafından Hacı Bey
- 9- Manyas (Esenli) Yusuf Bey
- 10- Muallim Raif Bey

İkinci Sıra

- 11- Muhasebe-i Hususiyye Baş Katibi
Hafız Adil Bey
- 12- Dar'ul-Muallimin Müdürü
Mehmet Hilmi Bey
- 13- Çantayzade
Hasan Basri Bey
- 14- Muallim (Müstecaplı) Mehmet Bey

- 15- İaşe Memuru Osman Bey
- 16- Yahya bey zade Rıza Bey
- 17- Maliye Sandık Emmini
Hakkı Efendi
- 18- Nümüne Mektebi Müdürü
Hilmi Bey
- 19- İvrindi Eşrafından Hacı Hafız Zade
Mehmet Efendi

Üçüncü Sıra

- 20- Tedrisat-ı İptidâdiye Müfettişlerinden
Abdülmecit Sami Bey
- 21- Niyazi Akyürek
- 22- Defteri Haka ani Müdürü
İbrahim Rusuhi Efendi
- 23- Numune Mektebi Muallimlerinden
Mithat Efendi
- 24- Tayyipler Köyünden
Mehmet Efendi
- 25- Belediye Azasından
Osman Efendi
- 26- Giresun (Savaştepe) Eşrafından
Hacı Ethem Efendi
- 27- Dar-ül-Muallimin Muallimlerinden
Akif Bey

Fotoğraf 2: H. B. Çantay'ın Balıkesir'in Önde Gelenleriyle Bir Fotoğrafı\ 1923
Kaynak: Merve Dergisi

Fotoğraf 3: Bir Mehmet Akif'i Anma Gecesinde

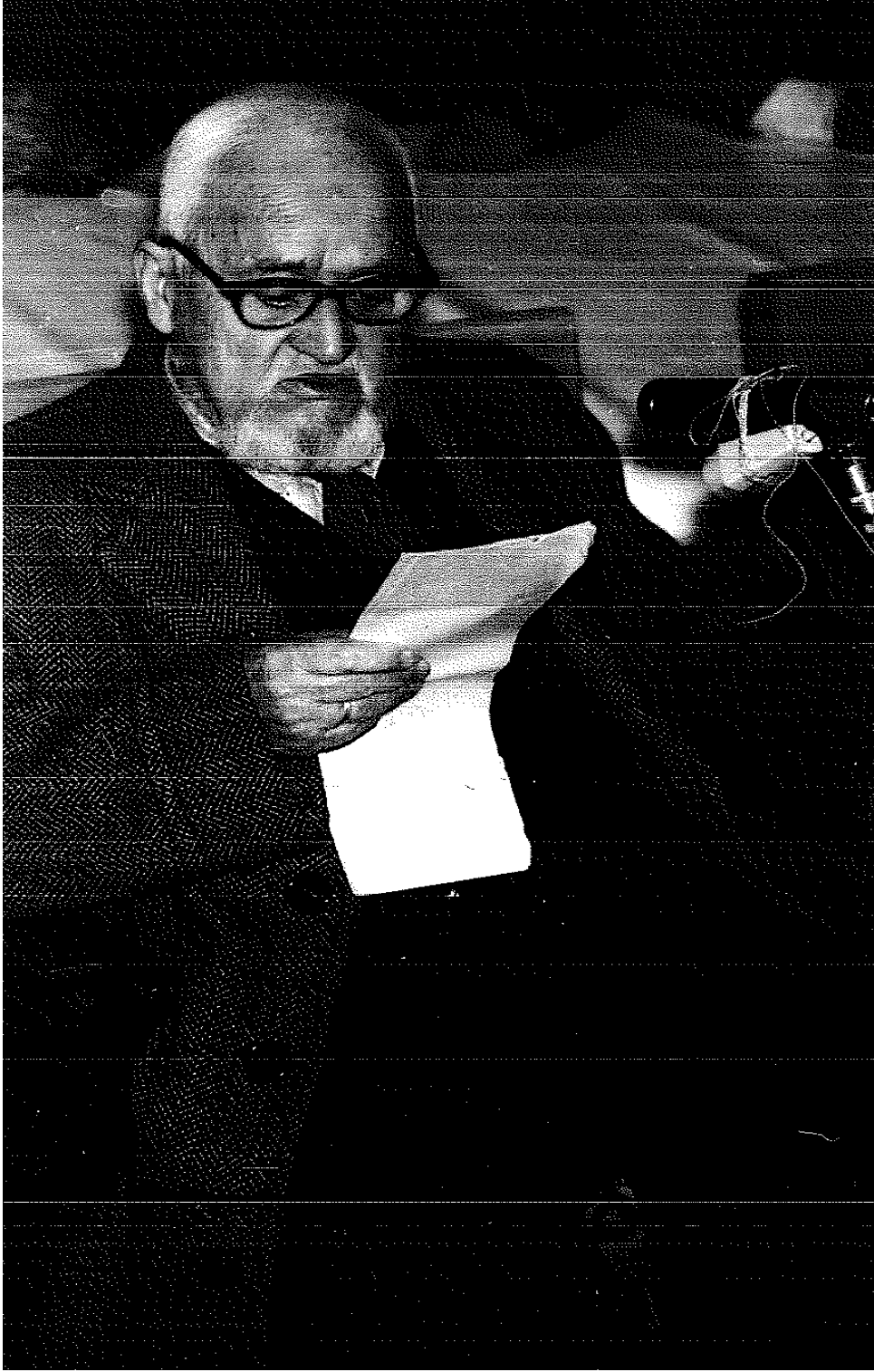
Kaynak: www.cevaplar.org

Fotoğraf 4: İlimi bir konferans verirken

Fotoğraf 5: Çantay yaptırdığı Caminin merdivenlerinde

Fotoğraf 6: 1963 yılında Balıkesir İmam Hatip Lisesi'nin bir gecesinde

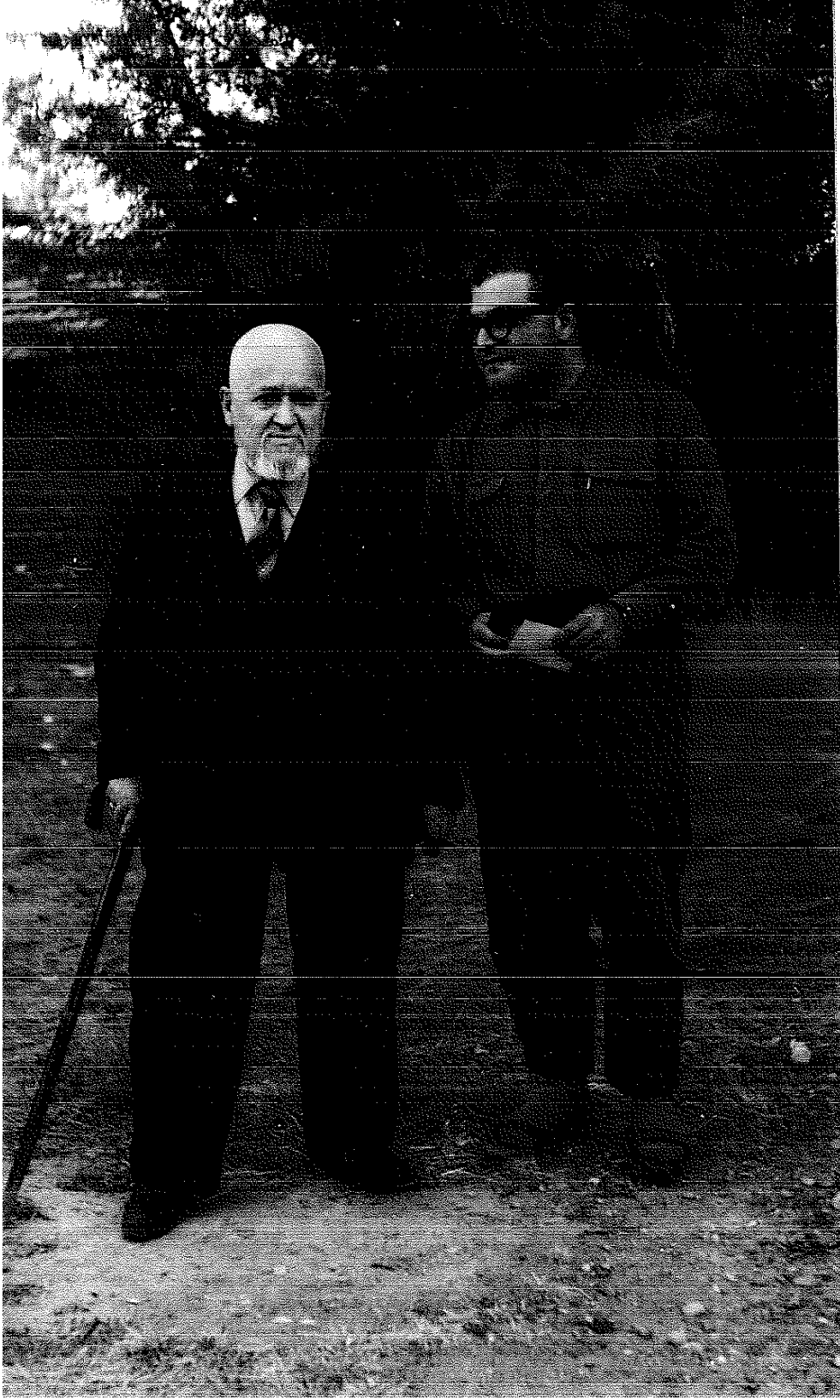
Fotoğraf 7: Aynı gece'de Balıkesir'in ileri gelenleriyle bir fotoğrafı. Solunda vali yardımcısı ile il müftüsü, sağında ise dönemin Adalet Partisi Balıkesir milletvekili

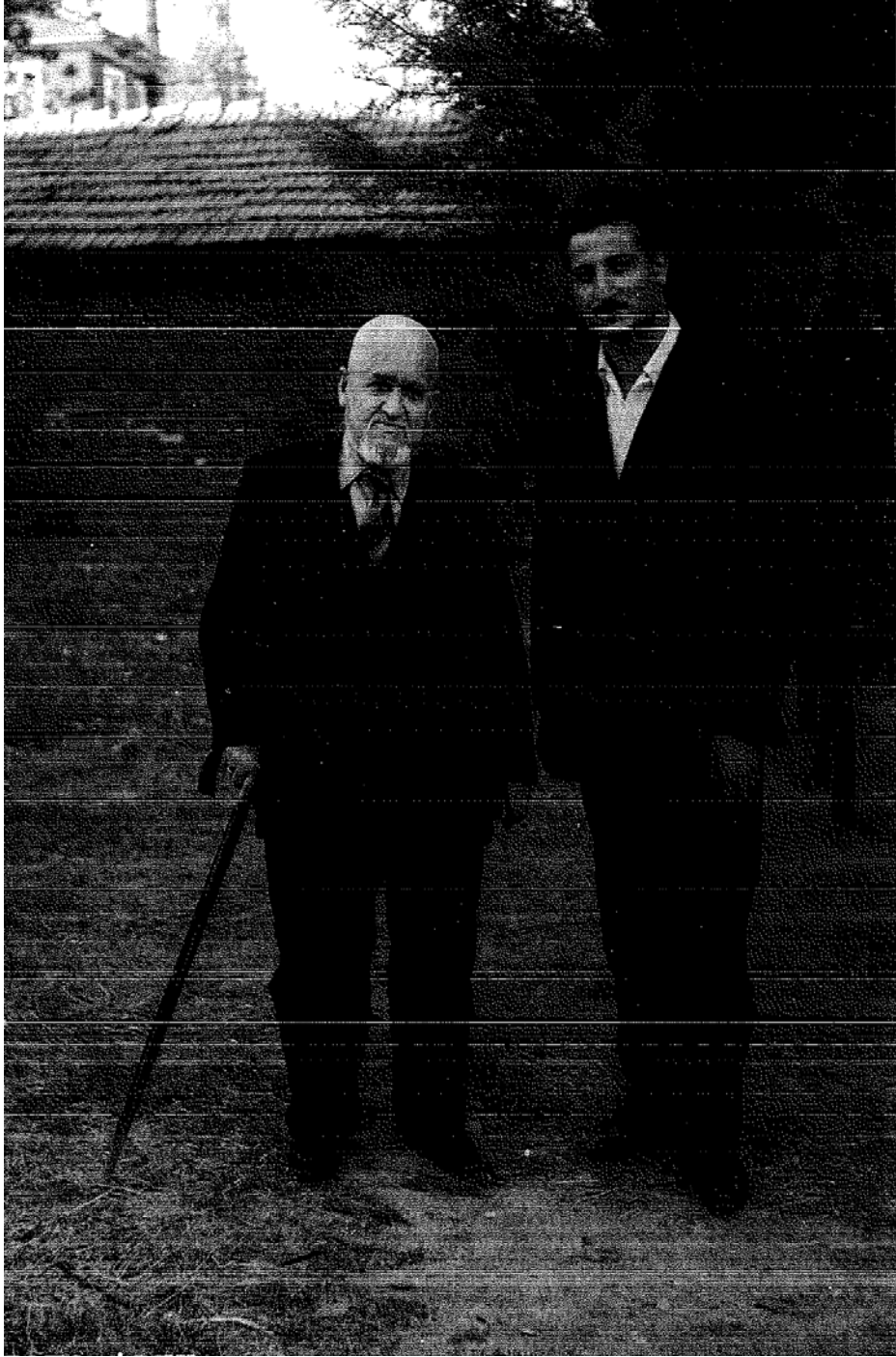
Fotoğraf 8: 1962 tarihli bir fotoğrafı

Fotoğraf 9: Hürsöz Gazetesini çıkaran Mustafa Polat ile birlikte

Fotoğraf 10: Mustafa Polat ile birlikte başka bir fotoğrafı

Fotoğraf 11: Balıkesir vaizi (daha sonra Demokrat Parti mebusu olan) Hüsni Yılmaz ile

Fotoğraf 12: Mustafa Polat ve Hüsnu Yılmaz ve diğer misafirleriyle birlikte
Fotoğraf 3'ten itibaren Kaynak: Ali Rıza Ercan (Foto İpek, Balıkesir)